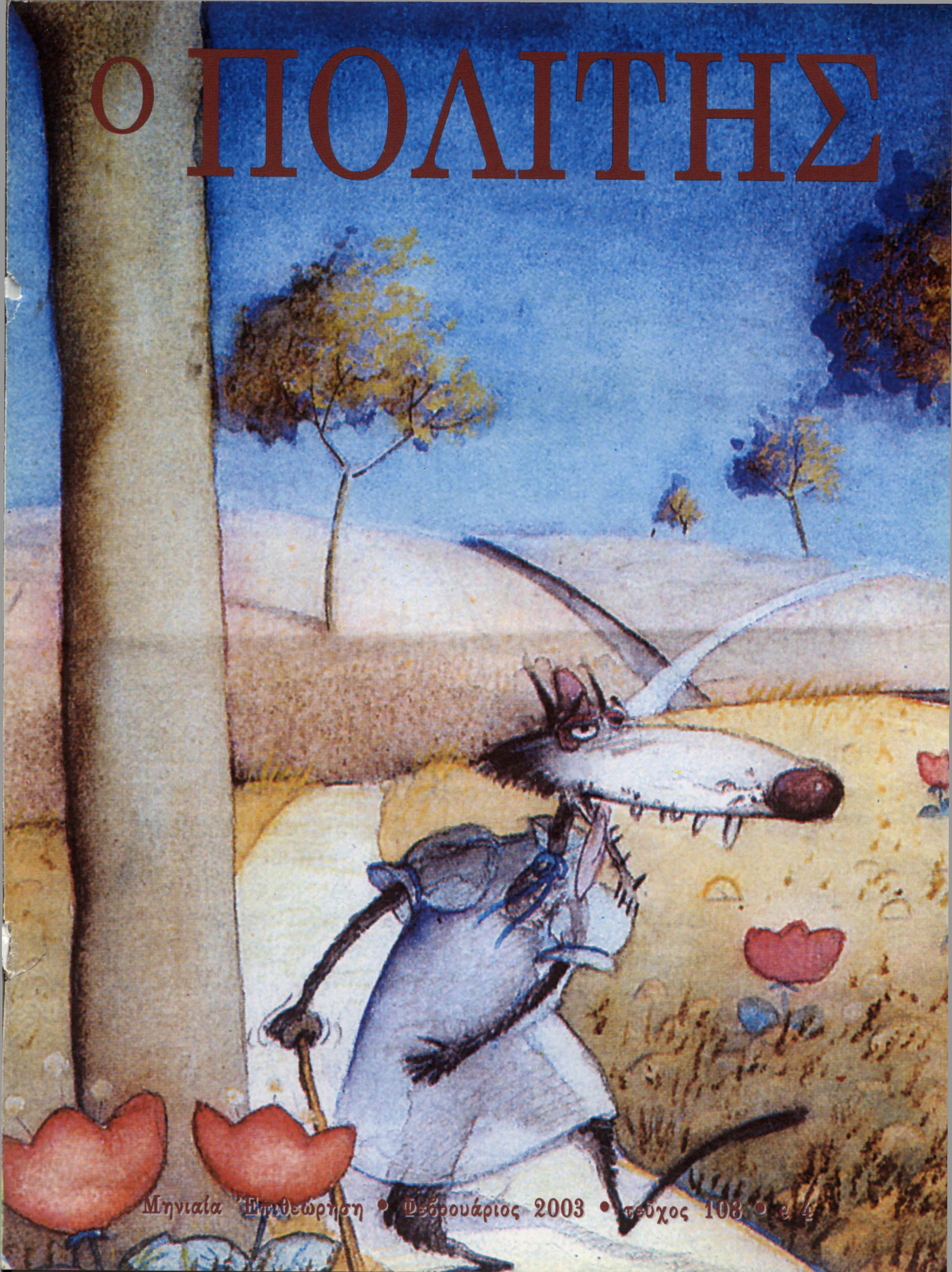


Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



Μηνιαία Έπιθεώρηση • Δεκεμβρίου 2003 • τεύχος 108 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2003
τεύχος 108 • 4 €

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στη διεύθυνση του περιοδικού

Άγγελος Έλεφάντης, Υπέρ τηλεοράσεως συνηγορία ...5
» » «Τί θά κάνω στή δίκη»6
» » Για μιά ιδιότυπη άπεργία7
» » Για μάν ιδέα ζοΰμε9

Κώστας Σταμάτης, «Κοινωνία τής γνώσης» καί πανεπιστήμιο10
Νίκος Θεοδοκᾶς, Ό έκλεκτικισμός ώς «θεωρία»21
Στέφανος Δημητρίου, Ό φιλοσοφικός μεταμοντερνισμός καί ή σχετικιστική άναίρεση του κριτικού φιλοσοφικού λόγου26
Γιάννης Παπαμιχαήλ, Μπαμπά, είναι μακριά ή Άμερική;36
Ίωάννης Τσοΰμας, Χειροτεχνία καί παραγωγή χρηστικῶν αντικειμένων μέχρι τό 17ο αιώνα41

Σπύρος Ράγκος - Νότα Κούρου,

Δύο κείμενα για το βιβλίο του Πώλ Κάρτλετς

Οι Έλληνες: Εικόνες του Έαυτου

καί τῶν Άλλων50

Μαρίνα Κόντη, Για τό βιβλίο του Μάρκ Φερρό,

Κινηματογράφος καί Ιστορία57

Άγγελος Έλεφάντης, Μάρξ ή επί

τῶ μαρξιστικότερον Marx59

Ν. Άντωνάτος, Ήλιος Πασσίσης:

Ζωγραφική (ή διά χειρός Ήλίου)62

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Άθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Άφοί Χρυσσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Φωτογραφία έξωφύλλου: Δέσποινα Καραπάνου.



Ἵπέρ τηλεοράσεως συνηγορία

Μέγας σάλος γιά τό ἄν θά πρέπει ἡ τηλεόραση, σύμφωνα μέ τό νόμο, νά μεταδίδει τά τῆς δίκης τῆς 17 Νοέμβρη (καί γενικῶς νά παρίσταται στίς ποινικές δίκες, διότι ὁ νόμος εἶναι γενικός κι ὄχι εἰδικός γιά τήν προκείμενη δίκη). Στήν Εὐρώπη δέν συνηθίζεται.

Βλέπω τά σοβαρά ἐπιχειρήματα τῆς ἀπαγόρευσης —ὄχι πάντως ὅπως, λένε πολλοί, ὅτι καταργεῖται ἡ ἀρχή τῆς δημοσιότητας. Στέκομαι στό ἐπιχείρημα τῆς κυβέρνησης ὅτι ἡ παρουσία τῆς κάμερας στήν αἴθουσα τῆς δίκης θά ὀδηγοῦσε σέ «τηλεοπτικό κανιβαλισμό», ὅτι οἱ παράγοντες τῆς δίκης, δικαστές, κατηγορούμενοι, μάρτυρες υπεράσπισης, θά ὑποτάσσονταν στούς νόμους τῆς θεαματοποίησης —ἐδῶ ἀκόμα καί ποδοσφαιριστές παίζουν ἀνάλογα μέ τό ἄν τούς «βλέπει» ἡ τηλεόραση—, ἤ ὅτι τό ἴδιο τό μέσον θά ἐπέλεγε ἐκεῖνες τίς εἰκόνες πού γιά τούς δικούς του σκοπούς θά ἦταν ἀβανταδόρικες. Ἔτσι θά φαλκιδευόταν ὁ οὐσιαστικός σκοπός τῆς δίκης πού εἶναι ἡ ἐξεύρεση τῆς ἀλήθειας καί ἡ οὐσιαστική ἀπονομή δικαιοσύνης.

Σωστά εἶναι ὅλα αὐτά, καί εἶναι σωστά διότι ἔτσι εἶναι τό μέσον: σκοπός του δέν εἶναι οὔτε ἡ ἐξεύρεση τῆς ἀλήθειας οὔτε ἡ ἀπονομή δικαιοσύνης (εὐτυχῶς ἄλλωστε) οὔτε ἡ ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ, ἀλλ' ὅπως γράφω σέ ἐπόμενο σημείωμα, τό εὐπώλητον τῆς εἰκόνας: αὐτήν θέλει νά πουλήσει αἰχμηλωτίζοντας ἑκατοντάδες χιλιάδες τηλεθεατές, ἑκατομμύρια ἀνθρωποῶρες, πού στή συνέχεια θά πουληθοῦν στά «διαφημιστικά μηνύματα». Ἄν γιά παράδειγμα ἐπιτρεπόταν ἡ ἀναμετάδοση τῆς δίκης καί ἀπαγορεύονταν τά «διαφημιστικά μηνύματα», ἡ τηλεόραση θά παρουσίαζε πάραυτα συμπτώματα «ὀπτικοακουστικῆς απογεχία». Ἄλλωστε τά περί κανιβαλισμοῦ δέν πρόκειται νά ἀποτραποῦν, οἱ εὐρηματικοί καναλάρχες θά βροῦν τόν τρόπο.

Ὁστόσο, κατά τή γνώμη μου, ἀκόμα καί τό κράτος πρέπει νά εἶναι συνεπές μέ τόν ἑαυτό του. Δέν μπορεῖ ἀπό τή μιά μεριά νά ἀναγορεύει τήν τηλεόραση σέ κεντρικό θεσμό τῆς κοινωνίας —καί ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἄλλωστε— καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά τήν πατάσσει ἐπιλεκτικά. Ἔτσι τό μέτρο τῆς ἀπαγόρευσης προσλαμβάνεται ἀπό τόν κόσμο ὡς φοβική ἀντίδραση τῆς ἐξουσίας, ὡς λογοκρισία, παραβίαση τῶν ἀρχῶν τῆς δημοσιότητας, αὐταρχικότητα, φέμωση τῶν κατηγορούμενων γιά νά μή λάμψει ἡ ἐκθαμβωτικῆ ἀλήθεια τῆς Ἀλήθειας τους, παρακώλυση τοῦ ρόλου τῆς υπεράσπισης κι ὅ,τι ἄλλο ἔχει τό σακκούλι τοῦ καθενός. Διαμαρτυρήθηκαν ἀκόμη κι ἐκεῖνοι πού ἔχουν καταδικάσει τήν εὐτέλεια τῆς τηλεοράσεως παντοιοτρόπως. Ἄς ὑπάρ-





χει, λοιπόν, τηλεοπτική κάλυψη τῆς δίκης καί δέν θά στάξει ἡ οὐρά τοῦ γαιῶδου περισσότερο ἀπ' ὅσο καθημερινά στάζει. Δέν ὑποστηρίζω ὅτι ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς ὑπάρχει χαβαλές ἀπό παντοῦ ἄς ὑπάρξει χαβαλές καί στήν προκείμενη δίκη. Τά δύο μέτρα καί τά δύο σταθμά εἶναι τό πρόβλημα, τό ἀνοικονόμητο δηλαδή. Ἄν ἡ κυβέρνηση πάλι πιστεύει ὅτι ἡ Τρομοκρατία, μέσα ἀπό τήν τηλεόραση, θά βρεῖ τρόπο νά αὐτοδιαφημιστεῖ τότε εἶναι σά νά πιστεύει ὅτι ἡ τρομοκρατία ἔχει τή δύναμη νά πείθει. Ὅχι δέν πείθει, δέν τό κατάφερε 27 ὀλόκληρα χρόνια νά πείσει, τό ἔμπρακτο, ἔνοπλο καί αἰμόφυρτο «Παράδειγμα» τῆς δέν βρῆκε μιμητές. Πλήν κι ἄν πιστεύει ὅτι ὁ ἑλληνικός λαός εἶναι ἔτοιμος νά βάλει τόν Δημήτρη Κουφοντίνα δίπλα στόν Κολοκοτρώνη καί τούς ἀγωνιστές τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου. Ἔ, ἄν τό πιστεύει δέν μᾶς σώζει τίποτε.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

«Τί θά κάνω στή δίκη»

«**Δ**έν θά ἀπαντήσω σέ ἐρωτήσεις παρά μόνον σέ ὅσες ἀφοροῦν τό πολιτικό μέρος τῆς ὀργάνωσής μας», δήλωσε ὁ κατηγορούμενος στή δίκη τῆς 17N. Σάββας Ξηρός (Βῆμα 2 Μαρτίου 2003).

Ὁ κάθε κατηγορούμενος ἔχει τό δικαίωμα νά ἐπιλέξει τήν ὁποιαδήποτε ὑπερασπιστική γραμμή θεωρεῖ ὅτι τοῦ ταιριάζει. Ὁ Σάββας Ξηρός ἐπιλέγει νά μιλήσει μόνο γιά τό πολιτικό μέρος τῆς ὀργάνωσής του. Ὡστόσο δέν κατηγορεῖται οὔτε γιά τίς ιδέες του οὔτε γιά τίς ιδέες τῆς 17N. Κατηγορεῖται γιά συγκεκριμένες ἐγκληματικές πράξεις (φόνοι, ληστεῖες κ.λπ.). Περί αὐτῶν καί ἡ δίκη· κι ὄχι γιά τίς πολιτικές ιδέες τοῦ ἰδίου ἢ τοῦ οἰονδήποτε ἄλλου. Ὡστόσο θέτοντας ἐκτός ἐπιδίκου ἀντικειμένου τίς πράξεις κι ἐστιάζοντας μόνον τούς πολιτικούς σκοπούς ἐκεῖνο πού κυρίως πράττει ὁ ἐν λόγω κατηγορούμενος εἶναι ὅτι ἀπαξιώνει πλήρως τήν πράξη, τό εἶδος τῆς, τήν ἠθική τῆς, τήν σχετική, ἔστω, αὐτονομία τῆς σά νά μὴν εἶχε καμία σημασία ἔξω καί πέρα ἀπ' τούς σκοπούς: «γιά νά πολεμήσω [...] γιά τό δικαίωμα τοῦ κάθε πολίτη νά παλεύει ἀσυμβίβαστα καί νά ὀνειρεύεται ἕνα καλύτερο αὔριο». Οἱ σκοποὶ ἀγιάζουν τά μέσα. Ἐχει ἀναστενάξει ἡ ἀνθρωπότητα μ' αὐτή τήν ἰησουϊτική ἠθική. Κατά καιρούς στέναξε καί τό ἐπαναστατικό κίνημα πληρώνοντας πρῶτα ἀπ' ὅλα τό ἴδιο στό βωμό τῶν ἁγίων σκοπῶν.



Ἦταν ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Τρότσκι πού ὑποστήριξε ὅτι ὅταν τά μέσα δέν εἶναι ἅγια τότε γίνονται βρόμικοι καί οἱ ἀγιότεροι σκοποί.

Θά ἀναγνώριζα πάντως μία σοβαρή ἀρετή στή στάση τοῦ Σ. Ξηροῦ. Εἶναι συνεπής: στή δίκη δέν μιᾶ γιά τίς πράξεις του ἀκριβῶς ὅπως δέν τόν ἐνδιέφερε τό εἶδος τῶν πράξεων πού κατηγορεῖται ὅτι εἶχε διαπράξει μιᾶ καί ὑπερτοῦσαν τόν σκοπό! Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ἀμείλικτη λογική (τοῦ Ξηροῦ βεβαίως) τελεῖ αὐτή ἡ δίκη. Μ' αὐτήν θά μετρηθοῦν κατηγορούμενοι, ὑπεράσπιση, δικαστές, ἀλλά καί μεῖς, οἱ πολίτες, γιατί καί ἐμεῖς, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, παίρνουμε τό μέρος τῶν δικῶν μας ἰδεῶν. Σέ μᾶς, λοιπόν, τοὺς ἀριστεροὺς ἢ λογική καί ἢ ἠθική τῶν Ἰησουϊτῶν δέν ταίριαζε καί δέν ταίριαζει. Τήν ἔχουμε ἔμπρακτα, κι ἀπό δεκαετίες, ἀποβάλλει, διότι, βεβαίως ὁ σταλινισμός μᾶς τήν εἶχε ἐπιβάλλει ὡς ἓνα βαθμό, σέ ἄλλες συγχυρίες, σέ συνθήκες πολέμου. Θά ἔλεγα ὅτι ἡ ἰδεολογία τῆς ἀγιότητας τοῦ σκοποῦ πού ἀγιάζει ὅλα τά μέσα —καί τά πιό αἱμόφυρτα, καί τά πιό δόλια— χαράζει τή βασική διαχωριστική γραμμὴ ἀνάμεσα στοὺς ἀριστεροὺς καί τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὀποιασδήποτε σκοπιμότητας πού ἀδιαφορεῖ γιά τά μέσα. Δέν ὑπάρχει καμία δυνατότητα συνδιαλλαγῆς (ἠθικῆς, πολιτικῆς, φιλοσοφικῆς κ.λπ.) ἀνάμεσα στίς δύο ἀρχές.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Γιά μιᾶ ἰδιότυπη ἀπεργία

Θά προσυπέγραφα τήν, δικαίως, ὀργισμένη δήλωση τοῦ Μίκη Θεοδωράκη γιά τήν ἀπαράδεκτη τακτική τῶν καναλιῶν πού ἀσχολήθηκαν ἐπί 45' μέ τήν ἐπίσκεψη τοῦ ἐπονομασθέντως Ντελαγκρέτσια στήν Ἑλλάδα, τῆ στιγμὴ πού δέν διέθεσαν παρά ἐλάχιστα λεπτά στήν τεράστια ἀντιπολεμική διαδήλωση τῆς 15ης Φεβρουαρίου. Καί δέν ἦταν μόνον ὁ Μίκης πού κατήγγειλε χωρίς περιστροφές τό γεγονός. Πολλοί, ἀπ' τόν πολιτικό, τόν συνδικαλιστικό, τόν ἐπιστημονικό καί καλλιτεχνικό κόσμο ἔπραξαν τό ἴδιο. Καί ὀρθῶς. Προστέθηκε ἔτσι —ἂν χρειαζόταν κι αὐτή— ἄλλη μιᾶ ἀπόδειξη γιά τήν εὐτέλεια τῶν καναλιῶν πού, στό ὄνομα τῆς πληροφόρησης, ἔχουν μετατραπεῖ σέ γιγαντιαῖα ὄργανα ἀποπληροφόρησης τοῦ κόσμου, ἰδεολογικῆς ἀλλοτρίωσῆς του καί πολιτικῶν μετατοπίσεων τῶν πραγματικῶν προβλημάτων πρὸς τό πουθενά, τήν ἰδιωτική ἀδολεσχία, τήν ἀσημαντολογία, τήν τηλελαγνεία κ.λπ.





Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα σχετικά μέ τήν ποιότητα τῶν ΜΜΕ καί ιδιαίτερα μέ τὰ ἰδιωτικά κανάλια —κι ἔχουν ἀκριβῶς ἔτσι ἤ καί τρισχειρότερα— τότε καλές καί ἀναγκαῖες οἱ καταγγελίες —εὐτυχῶς πού ὑπάρχουν κι αὐτές—, καλές καί ἀναγκαῖες οἱ μελέτες πού ἀποδεικνύουν μέ ἀτράνταχτα ἐπιχειρήματα καί στοιχεῖα τόν ἀντικοινωνικό ρόλο τῆς τηλεόρασης, ἀλλά ὡς τὰ τώρα δέν εἶδαμε νά ὑπάρχει κάποια βελτίωση οὔτε στήν Ἑλλάδα οὔτε διεθνῶς. Διότι συμβαίνει τό ἴδιο καί στήν Εὐρώπη, ἄσε τίς ΗΠΑ. Ἀποδείχθηκαν μάλιστα ἀπολύτως ἀναποτελεσματικά καί τὰ ὅποια διοικητικά ἢ «δεοντολογικά» μέτρα ἔχουν ληφθεῖ. Διότι ἡ τηλεόραση ἔχει, ἐκ κατασκευῆς καί ἐκ «φύσεως», τήν ἰκανότητα νά αἰχμαλωτίζει τό κοινό της, νά αἰχμαλωτίζει τό βλέμμα. Αὐτός εἶναι ὁ σκοπός της: ἡ αἰχμαλωσία τοῦ κοινοῦ, τό ὁποῖο ὡς ἀνδράποδο θά πουληθεῖ στή διαφήμιση, ἀπό τήν ὁποία ἀπορρέουν τεράστια κέρδη. Οἱ διαφημιστικές ἐταιρεῖες εἶναι οἱ μεγαλύτερες τοῦ κόσμου. Βλέπετε, τό βασίλειον τῆς Εἰκόνας καί τοῦ Χρήματος εἶναι ἓνα καί ἀδιαίρετο, καί προπάντων πανίσχυρο. Καμιά διαμαρτυρία καί καταγγελία δέν πρόκειται νά τοῦ χαλάσει τή ζαχαρένια. Ἄλλωστε ἰδιωτικό εἶναι ὁ καθένας στήν ἐπιχείρησή του κάνει ὅ,τι θέλει· ἄλλωστε δέν παρανομεῖ (συνήθως).

Δέν γίνεται τίποτε λοιπόν; Μοίρα; Μοίρα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου νά εἶναι ἀνδράποδο; Δέν θέλω νά προσθέσω μιά συνταγή ἀπολύτρωσης στίς τόσες πού ἔχουν προταθεῖ, κι οὔτε προσκαλῶ τούς ἄλλους νά κάνουν αὐτό πού κάνω ἐγώ: δέν βλέπω ποτέ τηλεόραση. Οἱ προσωπικές στάσεις δέν μποροῦν νά γίνουν νόρμα. Ὅχι μόνον διότι *de gustibus...* ἀλλά καί διότι δέν ὑπάρχουν (καί δέν πρέπει νά ὑπάρχουν) ἐλεγκτικοί μηχανισμοί πού θά ἐπέβαλαν τό «ὀρθῶς βλέπειν».

Σκέφτομαι ὅμως κάτι πολύ ἀπλό, πού ἴσως θά εἶχε κάποια ἀποτελεσματικότητα γιατί θά κόστιζε, κάπως θά πόναγε τό λογιστήριο τῶν ΜΜΕ. Ὅσοι θεωροῦν ὅτι ὁ ρόλος πλέον τῆς τηλεόρασης εἶναι ἀντικοινωνικός καί ἀλλοτριωτικός, ἀντιαισθητικός καί ἐκχυδαϊστικός, ἐκμαυλιστικός, ὅσοι θεωροῦν ὅτι ὁ ρόλος αὐτός ἀπάδει πρὸς στοιχειώδεις ἀξίες πολιτισμοῦ καί δημοκρατίας κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά διαθέτουν κάποιο προσωπικό ἔργο πού θεωρεῖται ἀξιόλογο νά ἀπαγορεύσουν στήν τηλεόραση νά τό ἐκμεταλλεύεται ἀκόμα κι ἂν τούς πληρώνει τὰ ὀφειλόμενα δικαιώματά τους. Καλλιτέχνες, ἠθοποιοί, ἀνθρωποι τοῦ θεάματος, γενικότερα, μουσικοί, ἀλλά καί ἐπιστήμονες καί δημοσιογράφοι νά μὴν «παίξουν τηλεόραση». Αὐτή νά πάει νά βρεῖ τούς δικούς της ἀνθύπατους καί δεκανεῖς ὑπηρεσίας· κι ἔχει πολλούς. Διότι ἡ τηλεόραση θέλει ἐξίσου τόν μπιγκ μπράδερ ὅσο καί μιά συζήτηση γιά τόν Χάιντεγκερ ἢ τήν πείνα στόν Τρίτο κόσμο. Δέν ζεῖ, ἢ ματαιώνεται τὰ μέγιστα,





χωρίς τὰ «πάνελ», τὰ ὑψηλῆς ποιότητας κονσέρτα ἢ χωρίς τίς σκέψεις κάποιου αξιόλογου ἐπιστήμονα πού θά ἐξηγοῦσε τὰ μυστήρια τοῦ DNA. Θά πόναγε τό ὅποιοδήποτε λογιστήριο ἄν π.χ. ὁ Μίκης ἀπαγόρευε στά ἰδιωτικά κανάλια νά παίζουν τή μουσική του. Ἕνα εἶδος ιδιότυπης ἀπεργίας - ἀντίστασης δηλαδή θά ἦταν αὐτή ἡ πράξη.

Ἴσως ἔτσι, μέ μιάν ἔμπρακτη ἀποδοκιμασία, ἄνοιγε ἕνας πόλεμος ἀπό τὰ κάτω κατά τῆς τηλεόρασης: Νά κλείνουμε οἱ ἄνθρωποι πότε-πότε τό κουμπί.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Γιά μιάν ἰδέα ζοῦμε

Ὁ Ὀλυμπιακός, εἶπε ὁ Κόκκαλης, θά γίνεῖ ἐταιρεία λαϊκῆς βάσης, ἡ ἐταιρεία θά εἰσπράξει 8 ἐκ. εὐρώ ἀπό τίς μετοχές, θά βρεθοῦν ἔτσι τὰ οικονομικά μέσα νά ἀνακατασκευάσει μέ τρόπο μοντέρνο τό δωρεάν παραχωρηθέν γήπεδο τοῦ Καραϊσκάκη, χωρίς νά βάλει τό χέρι στήν τσέπη.

Ὅλα αὐτά εἰπώθηκαν καί ἀναλύθηκαν κατά κόρον, δέν ἔχω τίποτε νά προσθέσω. Κάπως ἔτσι εἶναι. Τήν ἴδια λαϊκή βάση (τό λαό της) ψάχνει νά περιμαζέψει καί ἡ ΑΕΚ. Ὁ ΠΑΟ εἶναι ὑπεράνω ὑποψίας· δέν καταδέχεται νά υἱοθετήσῃ τέτοιες λαϊκιστικές καί ψευτοκακομοίρικες τακτικές: ζητᾶ στά ἴσα νά τοῦ παραχωρηθεῖ ἕνα τεράστιο κομμάτι τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Λυκαβητοῦ Ἀθήνας, πίσω ἀπό τό γήπεδό του ὥστε σύν τοῖς ἄλλοις νά ἀπαλλαγεῖ αὐτή ἡ περιοχή ἀπό τήν μεγάλη πυκνότητα χρήσεων καί τήν ἀφόρητη κυκλοφορία.

Μιά λεπτομέρεια μόνο· αὐτοί πού θά δώσουν τὰ 60 εὐρώ γιά ν' ἀγοράσουν μία μετοχή τῆς λαϊκῆς βάσης τοῦ Ὀλυμπιακοῦ (ὑπολογίζονται 50 μέ 60 χιλιάδες ὄπαδοί) θά κινηθοῦν ἀπό τό πάθος τους, τήν ἀγάπη τους γιά τήν ομάδα. Ἐπιτέλους κι αὐτοί θά ἔχουν ἕναν ἐνεργητικό ρόλο στό γίγνεσθαι τῆς ομάδας καί τό λιμάνι γενικότερα, δέν θά κινοῦνται σάν μπουλούκια τῆς ὄπαδοςύνης ὅπως ὡς τώρα, μοντέρνοι καί ἐκσυγχρονισμένοι θά γίνουν «Ἐταῖροι». Τά ἴδια οἱ Ἀεκτζήδες, κι ὅποιοι ἄλλοι μιμητές τοιούτων ἐγχειρημάτων. Ὑπάρχει κάποιο πρόβλημα; Ἀπολύτως κανένα. Ἐτσι εἶναι οἱ Ἰδέες. Γιά μιάν ἰδέα ζοῦμε.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης



«ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ» ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

του Κώστα Σταμάτη

Η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης,¹ διαπνεόμενη από τον κυρίαρχο λόγο περί «κοινωνίας της γνώσης», εδώ και αρκετά χρόνια έχει συζεύξει τα ζητήματα της εκπαίδευσης στο άγχος της ταχείας εξέλιξης του ευρωπαϊκού χώρου σε πολλά υποσχόμενη «κοινωνία της γνώσης».² Με τρόπους μάλλον θολούς και έννοιολογικά αδιασαφηνιστους ή «κοινωνία της γνώσης» αποκτά και παράπλευρα προσωνύμια, όπως «κοινωνία της πληροφορίας και των υπηρεσιών», «νέα οικονομία», «οικονομία της αΐλης εργασίας» και όλα αυτά –κατά κανόνα– υπό την αξιωματική παραδοχή, ότι ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός έχει εισέλθει στην εποχή της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας», όπου ανθούσαν «διομηχανίες εντάσεως γνώσης» και «μεταϊλιτιστικές αξίες».³

Υπόθεση εργασίας του παρόντος κειμένου είναι ότι η ιδέα της «κοινωνίας της γνώσης» συμβαδίζει με τη δίδυμή της παραδοχή, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει αλλάξει ριζικά στην ίδια του τη βασική δομή. Και ότι, από αυτή τη διάγνωση πραγματικότητας, η κυρίαρχη αντίληψη μεταβαίνει σε μία δεοντολογική τοποθέτηση, ή όποια, εκτός των άλλων, επιδιώκει να θέσει το σύνολο της εκπαίδευσης στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος αναπαραγωγής του σύγχρονου καπιταλισμού με όρους ταξικής κυριαρχίας.⁴

Θέση του κειμένου είναι, πρώτον, ότι η όμιχλώδης έννοια της «κοινωνίας της γνώσης», όπως περίπου και εκείνη της «παγκοσμιοποίησης», συγχρόνως περιέχει ψήγματα αλήθειας αλλά και παραποίησης της ως προς την κατανόηση της νέας ιστορικής πραγματικότητας. Και δεύτερον, ότι η συνεπαγωγή περί του πρακτέου, εκ μέρους όσων ελέγχουν τόσο τους συντελεστές της κοινωνικής ζωής όσο και τους όρους νοσηματοδότησής της, δεν μπορεί παρά να βρει αντίθετους όσους προσπίπτουν ένα διαφωτιστικό μορφωτικό ιδεώδες, μία καλύτερη εκπαίδευση σε έναν καλύτερο κόσμο από αυτόν της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής πραγματικότητας.⁵

Σε αυτή την αντιδικία περί του πρακτέου θά είχε ενδιαφέρον να επικαλεσθεί κανείς συγκριτικά και έν πολλοίς αντιστικτικά τη γενική αντίληψη για την ανώτατη παιδεία, αφενός ενός κειμένου συστάσεων, που

έχει ψηφισθεί από την Όλομέλεια του Όργανισμού Ηνωμένων Εθνών, τό 1997, αφετέρου μιας έκθεσης του Όργανισμού για την Οικονομική συνεργασία και την Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ).⁶ Η διάρθρωση του κειμένου είναι αντίστοιχη προς τις τρεις σειρές ζητημάτων που θίγονται σ' αυτό.

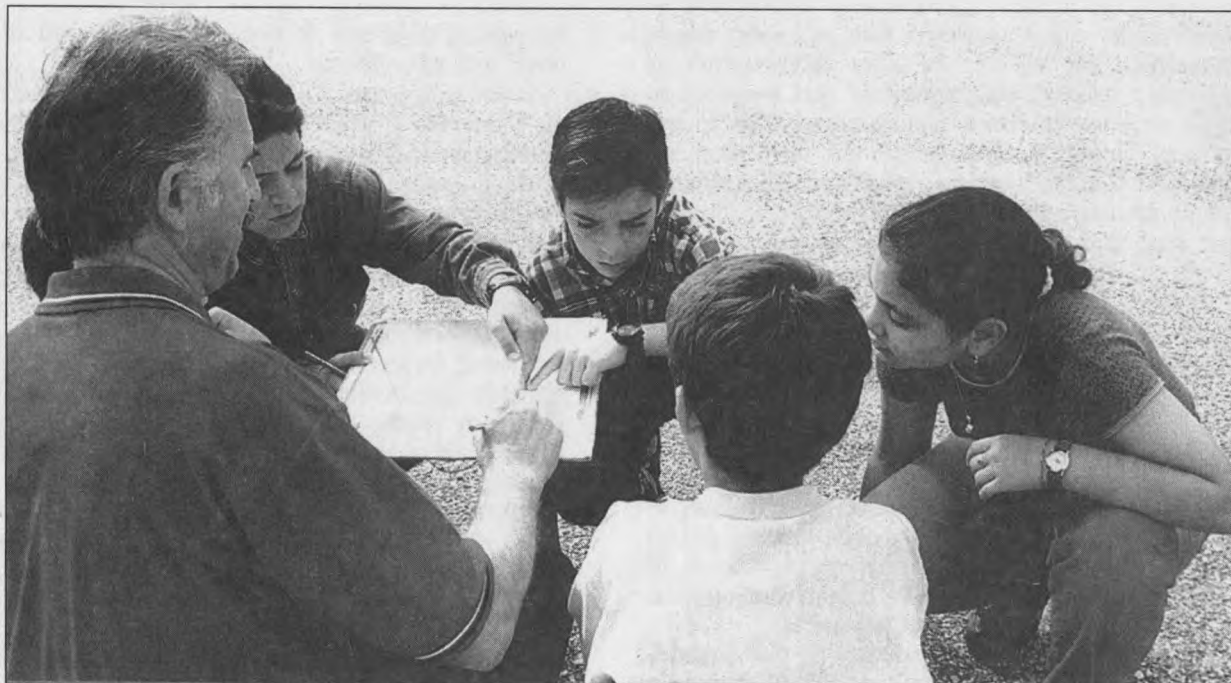
* Το κείμενο αποτελεί βελτιωμένη έκδοχή όμιλίας του συγγραφέα στην Έταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στην Αθήνα, 6 Φεβρουαρίου 2003.

1. Μία κατατοπιστική παρουσίασή της ανευρίσκει στη μελέτη του Ν.Ε. Παπαδάκη, «Η φλεγμαίνουσα συναίνεση. Προγραμματικός λόγος και πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση: από το “δυνάμει” στο “ενεργεία”», στόν τόμο: *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διάνοησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2002, σ. 209-243. Ακόμη εκτενέστερη ανάπτυξη εις: Γιώργου Γρόλλιου, *Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική. Λόγος και Πράξη των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων για την Εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.

2. Για τόν προσηματικό χαρακτήρα της ιδέας περί «κοινωνίας της γνώσης», με άφορη τή διακήρυξη της Μπολόνια, βλ. Κώστα Σταμάτη, «Η Διακήρυξη της Μπολόνια. Η νέα εκπαιδευτική τάξη στην Ευρώπη», *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 3ο, 2001, σ. 91-112, ιδίως σ. 93-96.

3. Ένα από τά πρώτα άρθρα στην Ελλάδα που έθιξαν τέτοια ζητήματα και μάλιστα με τρόπο κριτικό ήταν αυτό του Χάρη Ναζάκη, «Η νέα σχέση Πανεπιστημίου, Επιχειρήσεων και Κράτους: η Παραγωγή Αΐλων Έμπορευμάτων», στόν τόμο: *Τό Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1991, σ. 81-91, όπου τέθηκαν αρκετά από τά ζητήματα που εξετάζονται στο παρόν κείμενο. Βλ. και Παναγιώτη Σωτήρη, «Πανεπιστήμιο και καπιταλιστική αναδιάρθρωση», *Θέσεις*, τεύχος 76, 2001, σ. 13-72. Μία ευρύτερη ιστορική θεώρηση περιέχει ή μελέτη του Σταύρου Μαυρουδέα, «Πανεπιστήμιο και καπιταλισμός», *Ουτοπία*, τεύχος 18, 1995, σ. 87-109.

4. Εϋγλωττος είναι ό τίτλος του μικρού αλλά περιεκτικού βιβλίου των Pierre Bourdieu et alii, *Ένα πανεπιστήμιο σε κατάσταση κινδύνου*, έλλ. μετ. εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1999, με έρεθίσματα από τή γαλλική έμπειρία.



I. Ἀλήθειες καί ψεύδη περί τῆς «κοινωνίας τῆς γνώσης»

1. Ἡ φιλολογία περί τῆς «κοινωνίας τῆς γνώσης»⁷ υποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι κατ' ἐξοχὴν στὴν ἠλεκτρονικὴ ἐποχὴ οἱ κοινωνίες χρειάζονται «γνώση» ὅπως περίπου οἱ πόροι τοῦ δέρματος τὸν ἀτμοσφαιρικό ἀέρα. Σὲ τί ἀκριβῶς συνίσταται ἄραγε ἡ ἱστορικὴ μοναδικότητα πού ὑπαινίσσονται οἱ διαλαλοῦντες τὴν ἰδέα αὐτή; Ἴδού, δειγματοληπτικά, ἓνας mainstream ὀρισμός:

«(...) μία γνωσιοκεντρικὴ πλέον οἰκονομία, ὅπου ἡ γνώση ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικό παράγοντα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ ἀνάπτυξη καὶ πρόοδο καὶ ὅπου ἡ θεμελιώδης διάκριση τῶν ἀνθρώπων δέν θά εἶναι ἀνάμεσα σὲ αὐτούς πού ἔχουν καὶ δέν ἔχουν, ἀλλὰ ἀνάμεσα σὲ αὐτούς πού γνωρίζουν καὶ σὲ αὐτούς πού δέν γνωρίζουν».⁸

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε κάπως αὐτὴ τὴν ἀναλυτικῶς ἀκαθόριστη ἔννοια, ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ μερικές στοιχειώδεις παραδοχές.

α) Κατ' ἀρχάς κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία ἔχει καταφέρει νὰ ἀναπαραχθεῖ, σὲ μέτρο, μεταξύ ἄλλων, πού ἐπιτύγχανε νὰ ὀργανώσει διαγενεακὲς μεταδιβάσεις ἐμπειρίας, μνήμης, γνώσεων καὶ ἐλπίδων.

β) Ἡ γνώση ἔχει λειτουργήσει παλαιόθεν ὄχι μόνον ὡς πνευματικὴ διάπλαση τῶν ἀνθρώπων, ὡς συστατικός ὅρος μιᾶς σοφίας περί τὸν βίον, ἀλλὰ καὶ ὡς παραγωγικὴ δύναμη, καθόσον ἐπέτρεπε ὀργανωτικὲς ἐπινοήσεις καὶ τεχνικὲς καινοτομίες χρήσιμες γιὰ τὴν βελτίωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου, γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν.

γ) Ἡ ἀξιοποίηση τῆς γνώσης γιὰ παρόμοιους σκοπούς γινόταν μέσα σὲ εὐρύτερα ἱστορικὰ περιβάλλοντα, στὴ βάση ἰδιομορφιῶν ἐνός εὐρύτερου τρόπου παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

δ) Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ κάθε φορά τρό-

5. Ἀπὸ τὴ διογκούμενη βιβλιογραφία, ἐντελῶς ἐνδεικτικά βλ. τὰ δύο μαχητικὰ τομῆδια τοῦ Pierre Bourdieu, *Contre-feux, 1-2*, Éditions Raisons d' agir, Paris, 1997 καὶ 2001 ἀντίστοιχα. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει καὶ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα, μὲ τίτλο: Ἀντεπίθεση πυρῶν, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα, 1998. Κώστα Σταμάτη, Ἡ ἀνάκτηση τοῦ μέλλοντος. Πέρα ἀπὸ τὴ νεοφιλελεύθερη κυριαρχία, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα, 1999.

6. Καὶ τὰ δύο κείμενα ἔχουν δημοσιευθεῖ στὴν ἐπιθεώρηση «Ἀνάλεκτα» τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Σεπτ. 2001, σ. 13 ἐπ. καὶ 19 ἐπ. Ἀτυχῶς ἡ –ἀνυπόγραφη, μάλιστα– ἀπόδοσή τους ἔχει γίνει σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιθεώρηση μὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται μὲ εὐκρίνεια τί ἀποτελεῖ πιστὴ μετάφραση καὶ τί, ἐνδεχομένως, ἐκτιμήσεις τοῦ μεταφραστῆ καὶ ἐπιμελητῆ τῆς παρουσίας. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη γίνεται καὶ ἡ χρῆσή τους ἐκ μέρους μου, στὰ σχόλια πού θά ἀκολουθήσουν σὲ τρίτο μέρος.

7. Βλ. μία κατεδαφιστικὴ κριτικὴ αὐτοῦ τοῦ ἰδεολογήματος σὲ ἕξοχο βιβλίο τοῦ Christopher May, *The Information Society. A Sceptical View*, Polity Press, Cambridge etc., 2002, ἰδίως τὰ κεφάλαια πρῶτο καὶ τρίτο. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας σὲ «κοινωνία τῆς γνώσης», βλ. καὶ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ Michel Vakaloulis, *Le capitalisme post-moderne*, Actuel Marx-PUF, Paris, 2001, σ. 123-136. Ἐπίσης Γ. Γρόλλιου, ὅ.π., σ. 71-97.

που παραγωγής του κοινωνικού βίου κρίσιμες πτυχές στη διαχείριση της γνώσης εν μέρει εμπλέκονταν με εξουσιαστικές σχέσεις, είτε προοίδια στο συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής είτε κληροδοτημένες από το παρελθόν του. Η ίδια ή δυνατότητα για απόκτηση και περαιτέρω καλλιέργεια γνώσης συνδέεται με μαθησιακές και μορφωτικές δομές και δραστηριότητες επηρεαζόμενες από τον υπάρχοντα καταμερισμό εργασίας και, εντός αυτού, από τον εξελισσόμενο ταξικό διαφορισμό και τους κοινωνικούς αγώνες. "Αρα η όποια «διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που γνωρίζουν και αυτούς που δεν γνωρίζουν» αναπότρεπτα διαμεσολαβείται, αν μή τι άλλο, από το διαχωρισμό «ανάμεσα σε αυτούς που έχουν και αυτούς που δεν έχουν», για να χρησιμοποιήσουμε τις απλοϊκές εκφράσεις του κυρίαρχου λόγου.

ε) Η γνώση της φύσης και της κοινωνίας προσανατολιζόταν στην κατανόηση και της μιάς και της άλλης, με γνωστικά κίνητρα άλλοτε τη διατήρηση άλλοτε τη μεταρρύθμιση ή και την ανατροπή δεδομένων κοινωνικών διαρθρώσεων ανταλλαγής με τη φύση.

στ) Η μεταβολή του τρόπου σύστασης και μετάδοσης της γνώσης, αυτή καθεαυτήν, όσοδηποτε σπουδαία κι αν είναι, αδυνατεί να μετασχηματίσει, από μόνη της, την ταξική διαίρεση των κοινωνιών. Έπομένως, ειδικότερα, είναι αδύνατον η κοινωνία με κεφαλαιοκρατική παραγωγή και ανταλλαγή να παύσει να είναι τέτοια, μόνο και μόνο διότι, ενδεχομένως, έχει μεταλλαχθεί σ' αυτήν ο τρόπος μετάδοσης ορισμένων τύπων γνώσης. "Οτι τό μολύβι, τό στυλό διαρκείας ή η γραφομηχανή έχουν αντικατασταθεί από ηλεκτρονικό υπολογιστή, ότι η έντυπη αλληλογραφία τείνει να αντικατασταθεί και αυτή από το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, αυτά ούτε έχουν παραγκωνήσει την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ούτε και έχουν καν αλλάξει τη συνείδηση περί της επιστήμης ή της φιλοσοφίας! Εκτός ίσως σε όσους έχουν παραδοθεί άκριτα σε έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό και στις άφελιες του νομιμοποιητικού λόγου περί του σύγχρονου καπιταλισμού...

Οι εκτιμήσεις αυτές, συνεπώς, διατηρούν πλήρως τη διαγνωστική τους έγκυρότητα ακόμη στην ηλεκτρονική εποχή ή, για να ακριβολογούμε, στην εποχή του τεχνολογικά αναπτυγμένου και διεθνοποιημένου καπιταλισμού. Οί θιασώτες της «κοινωνίας της γνώσης» πιθανώς έννοούν ότι οι τεχνολογίες αιχμής και ιδίως τεχνητής νοημοσύνης έχουν επιφέρει μία βαθιά επανάσταση στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής και της ανταλλαγής στον ώριμο καπιταλισμό, καθώς και στα περιεχόμενα της απαιτούμενης από τουδε και έφεξης κοινωνικής εργασίας.⁹ Διασταυρώνονται γι' αυτό με σύγχρονες θεωρήσεις, που κρίνουν ότι η εργασία έχει αλλάξει άρδην στη «μεταβιομηχανική κοινωνία».¹⁰

2. Οί κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, όπως, τηρώντων των αναλογιών, και οι παρελθούσες κοινωνίες, λειτουργούν *άντιφατικά, συγχρόνως με γνώση αλλά και με άγνοια ή απλώς επιλεκτική γνώση, με*

διαφώτιση αλλά και με συσκοτίση γύρω από τά πράγματα και τά νοήματα.

Λόγου χάρη, για να μη μακρηγορούμε, προκειμένου να έδραιωθεί ο μηχανισμός παραγωγής γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, απαιτείται ασφαλώς εξειδικευμένη γνώση βιοτεχνολογίας από τις παραγωγούς εταιρείες, συνήθως πολυεθνικές. "Όστόσο χρειάζεται συγχρόνως να απλωθεί, με τη συνέργεια επιχειρήσεων, έρευνητών και κυβερνήσεων, ένα πελώριο πέπλο άγνοιας και συσκοτίσης της αλήθειας πάνω από δισηκατομμύρια εν δυνάμει καταναλωτών, σχετικά με τους κινδύνους από την κατανάλωση τέτοιων προϊόντων. Οί σχετικές επιχειρήσεις, έπομένως, λειτουργούν συνάμα με ειδική γνώση σε ορισμένη τεχνολογία αιχμής, από τη μία πλευρά, αλλά και με συνειδητή καλλιέργεια άγνοιας από την άλλη.

Στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής αυτή η κεντρική ιδέα εμφανίζει ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα. Κατά πρώτο λόγο, η ένσωμάτωση της γνώσης στις διαδικασίες παραγωγής και ανταλλαγής λαμβάνει χώρα σε συνθήκες άνηλεους ανταγωνισμού των οικονομικών υποκειμένων, ιδίως των επιχειρήσεων. Κάθε μεμονωμένος κάτοχος κεφαλαίου προς επένδυση νοιώθει ότι έχει συμφέρον να αξιοποιήσει αυτός κρίσιμα στοιχεία γνώσης και πληροφορίες, με την έλπίδα ότι οί ανταγωνιστές του θά επιτύχουν λιγότερο σ' αυτό.

"Όστόσο, και αν ακόμη αυτό συμβεί για ορισμένο χρονικό διάστημα, ο ίδιος ο ανταγωνισμός ώθει τους άλλους να έπωφεληθούν και εκείνοι από αυτά τά στοιχεία γνώσης ή και άλλα ακόμη, με αποτέλεσμα μία –μερική τουλάχιστον– διάχυση της χρηστικής γνώσης σε κοινωνική κλίμακα. Και ούτω καθ' έξής. *Ανάλογα ισχύουν, κατά μέρος, για γνώση που τίθεται σε έξυπνη ρέτηση σκοπών έπιβολής μεταξύ των κρατών, ιδίως*

8. Διονύση Κλάδη, «Τό πανεπιστήμιο ανάμεσα στην κοινωνία της εργασίας και στην κοινωνία της γνώσης και της μάθησης», στόν τόμο: *Τό πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται*, Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα, 1999, σ. 82. "Ο συγγραφέας πάντως προσθέτει μία ασφαλιστική δικλείδα, ότι «η διαφύλαξη του ακαδημαϊκού χαρακτήρα των πανεπιστημίων αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την εμπλοκή τους σε οποιαδήποτε νέα δράση, για την ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας από μέρους τους», σ. 85.

9. Πρβλ. όμως τις μελέτες των David Coulby, «Η οικονομία της γνώσης, ή Ευρωπαϊκή Ένωση και τά πανεπιστήμια» και Σπύρου Μούτσιου, «Αναδιοργάνωση του καπιταλισμού και εκπαιδευτική πολιτική στό διεθνή χώρο και την Ελλάδα», *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 4, 2001, σ. 3-20 και 55-88 αντίστοιχως.

10. Μία έξαιρτη κριτική παρουσίαση τέτοιων θεωρήσεων βρίσκεται στό άρθρο του Θανάση Άλεξίου, «Κοινωνικές τάξεις και νέα κοινωνικά κινήματα: μεθοδολογικά ζητήματα», *Ένθεματα της κυριακάτικης Αύγης*, 1/12/2002, σ. 22-23.

στήν πολεμική τεχνολογία, γνώση ἢ ὁποῖα γιά κάποιο χρονικό διάστημα περιφρουρεῖται ἐπιμελῶς καί διά ροπάλου ὡς κρατικό ἀπόρρητο (π.χ. τό περιφημο «ὕγρον πῦρ» τῶν Βυζαντινῶν, τά σύγχρονα πυρηνικά ἀτυχήματα κ.ἄ.). Ἀνάλογα ἰσχύουν ἐπίσης γιά γνώση ἢ ἀντιθέτως γιά συγκάλυψη πού ἀφορᾷ ἀκόμη καί στή λειτουργία ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἢ καί ὁλόκληρων οἰκονομικῶν κλάδων, ὅποτε σταθμίσεις κρατικῆς σκοπιμότητας ἐπιλέγουν τήν παρασιώπηση γεγονότων καί καταστάσεων. Κάτι τέτοιο συνέβη π.χ. μέ τή συνειδητή προσπάθεια τῶν βρετανικῶν ἀρχῶν νά ἀποκρύψουν τά σχετικά μέ τή «νόσο τῶν τρελῶν ἀγελάδων», πού προκλήθηκε ἀπό ὀλέθριες ἐπιλογές μεγάλων κτηνοτροφικῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἄλλά καί περαιτέρω, πῶς νά γευθοῦν τά ἀγαθά τῆς ἀποκαλούμενης τρίτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης φτωχοί λαοί καί πληθυσμοί, πού δέν ἔχουν κόν γνωρίσει βασικές κατακτήσεις τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ὅπως δημόσια συστήματα ὑδροδότησης, ἀποχέτευσης, ὑποδομῶν κάθε εἶδους, προστασίας τῆς ὑγείας, ἰατροφαρμακευτική περίθαλψη καί κοινωνική ἀσφάλιση; Πῶς νά ἔλθει σέ ἐπαφή μέ τά θαυμαστά ἐπιτεύγματα τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας τό ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀνθρωπότητας, μέ ἡμερήσιο εἰσόδημα λιγότερο ἀπό δύο δολάρια κατ' ἄτομο;

Μία ἀπό τίς βασικές αἰτίες γιά τήν ὁποία οἱ χρηματιστηριακές ἀξίες τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς λεγόμενης νέας οἰκονομίας καταβαρῶθηκαν τή διετία 2001-2002 ἦταν ἀκριβῶς μία σοβαρή κρίση ὑπερσυσσώρευσης, δηλαδή μεγάλου ὄγκου ἐπενδυμένου κεφαλαίου πού δέν κερδοφορεῖ πλέον, σέ πολλούς κλάδους τεχνολογιῶν αἰχμῆς. Αὐτή ἡ κάθετη πτώση προκλήθηκε ἀπό τήν ὑπερφίαλη αἰσιοδοξία, ὅτι οἱ δραστηριότητες τῆς «νέας οἰκονομίας» ἔχουν περίπου ἀπεριόριστα περιθώρια σχετικά μέ τήν κατανάλωση τῶν προϊόντων καί τῶν υπηρεσιῶν της, ἐλπίδα πού βεβαίως διαψεύσθηκε παταγωδῶς.

Ἄξιζει νά προσεχθεῖ μία εἰδικότερη πτυχὴ τῆς παραγωγῆς καί διάδοσης γνώσης, τήν ὁποία μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε μέ συντομία «κριτική γνώση».¹¹ Ἐνα ἀπό τά προσκόμματα πού ὀρθώνονται στήν καλλιέργειά της στόν ὠρῖμο καπιταλισμό εἶναι ἡ ἀντίθεση σέ αὐτή, ἀπό τή σκοπιά τῆς διατήρησης καταστάσεων ἀνελευθερίας, ἀνισότητος καί οἰκολογικῆς διακινδύνευσης. Ἄς προσπαθήσουμε νά τό κατανοήσουμε μέ ἕνα ἀπλό παράδειγμα.

Στίς χρηματιστηριακές ἐπιχειρήσεις, φερ' εἰπεῖν, γίνεται στό ἐπακρο χρέωση τῆς πληροφορικῆς, ἀλλά παρὰ ταῦτα ἡ λειτουργία τους στό πλαίσιο τῶν χρηματιστηρίων εἶναι ἐλάχιστα ὀρθολογική, ρέποντας συχνά πρὸς μία καθαρῶς διαισθητική καί ἐνίοτε ἀγελαία συμπεριφορά.¹² Βασίζεται σέ ἀποσπασματική καί συχνά ἐπιπόλαιη γνώση τῆς σύνθετης κοινωνικο-οικονομικῆς πραγματικότητος,¹³ ἢ ὁποία βεβαίως δέν πορεύεται σύμφωνα μέ τά προκατεληγμένα σχήματα τῆς νεοφιλελεύθερης δογματικῆς. Τά οἰκονομικά ὑποκείμενα, οὕτως ἢ ἄλλως, δροῦν μέ διαφορετικά καί ἄνισα ἀπο-

θέματα πληροφοριῶν, τά ὁποῖα δέν πρόκειται νά ἰαθοῦν μέ ἰσχυρότερες δόσεις πληροφόρησης, σέ μία κοινωνία στήν ὁποία ἡ κοινωνική ἀνισότητα συνήθως ἐκφράζεται, μεταξύ ἄλλων ἐπιπέδων, καί στή ροή τῶν κρίσιμων πληροφοριῶν.

Τό ζήτημα μπορεῖ νά θεθεῖ καί γενικότερα ἀκόμη. Γιατί ἡ ἀπέχθεια τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης καί τῶν ἰδεολογικῶν τῆς ὑποστηρικτῶν πρὸς τήν κριτική σκέψη, ἀφοῦ κατ' ἐξοχήν αὐτή θά μπορούσε νά φωτίσει τοὺς πραγματικούς συντελεστές τῆς οἰκονομίας, στίς ἀληθινές ἱστορικές καί κοινωνικές διαστάσεις τους; Δέν θά βελτίωναν ἔτσι κατά πολύ τήν ἱκανότητα διάγνωσης τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας καί προσαρμογῆς σ' αὐτήν;

Ἡ ἀρχὴ γιά μία ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση ἔχει δοθεῖ πρό πολλοῦ.¹⁴ Ἡ παραγνώριση στοιχείων γνώσης καί κρίσιμες παρασιωπήσεις διαπερνοῦν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τήν ἄρχουσα ἰδεολογία, τήν αὐτοκατανόηση τῆς ταξικῆς θέσης καί τῆς ἰδίας τῆς ἄρχουσας τάξης ἀπό τά μέλη της, καθὼς καί τήν κατεστημένη καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν. Τοῦτο ὀφείλεται ἐν πολλοῖς σέ ἕναν ὀρίζοντα προκατανόησης πού ὑπαγορεύεται ἀπό τό συμφέρον διατήρησης τῆς ταξικῆς κυριαρχίας.¹⁵

Αὐτό δίνει μία σοβαρὴ ἐξήγηση γιά τήν κατ' ἀρχὴν ἐχθρότητα τῶν κρατούντων πρὸς τήν κριτική σκέψη, ἀκόμη κι ἂν αὐτή ὑπόσχεται ἕνα καλύτερο ἐπιστημονικό βεληνεκές στήν κατόπτευση καί τήν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς πραγματικότητος. Διότι, ἂν παρ' ἐλπίδα κρίσιμες μάζες ἀνθρώπων ἀρχίσουν νά σκέπτονται κριτικά, αὐτό πιθανῶς νά ὀδηγήσει σέ ἀμφισβήτηση τῆς ταξικῆς κυριαρχίας. Ἐτοί ερμηνεύεται, νομίζω, ἡ ἀποστροφή τῆς «ἐνιαίας σκέψης» πρὸς ὁποιοδήποτε στοιχεῖο γνώσης, ὁποιαδήποτε θεωρησῆ, θά μπορούσε νά ἀμφισβητήσει τήν ἱκανότητα

11. Βλ. καί Κώστα Σταμάτη, «Ἡ κριτικὴ σκέψη σέ ἄμυνα στίς σύγχρονες κοινωνικές ἐπιστήμες», στόν τόμο: *Προοπτικές καί μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα*, Τμῆμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1999, σ. 43-57.

12. Ἐφόσον π.χ. οἱ «παίκτες» τῶν χρηματιστηρίων νοιώθουν ὅτι οἱ τιμές τῶν μετοχῶν καί τῶν ὁμολόγων θά πέσουν, ρευστοποιοῦν τοὺς τίτλους τους, συμβάλλοντας στήν ἐπαλήθευση τῆς «διαίτησής» τους.

13. Βλ. π.χ. τά δημοφιλέστατα στήν ἀγγλοσαξωνικὴ οἰκονομική καί κοινωνική θεωρία πρότυπα «ὀρθολογικῶν προδοκιῶν», πού ὑποθέτουν ὅτι οἱ δρώντες ἔχουν περίπου τήν ἴδια καί ἱκανοποιητικὴ πληροφόρηση, μέ βάση τήν ὁποία ἐπιδιώκουν ἐγωκεντρικά, ἀλλά καί «ὀρθολογικά», τή μεγιστοποίηση τοῦ προσωπικοῦ ὀφέλους. Ἡ ὅτι ἡ ἀνεργία ἀπορρέει ὄχι ἀπό φταίξιμο τῆς ἰδίας τῆς «ἀγορᾶς», ἀλλὰ ἀπὸ παρεμβάσεις συνδικάτων καί κυβερνήσεων κ.ο.κ.

14. Ἦδη μέ τή *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς. Σημαντικό ἐπίσης τό *ἑξασημένο* σήμερα, ἀλλὰ αἰρετικό στήν ἐποχὴ του, ἔργο τοῦ Γκέοργκ Λούκατς, *Ἱστορία καί ταξικὴ συνείδηση* (1922), ἑλλ. μετ. ἐκδ. Ὀδυσσεᾶς, Ἀθήνα, 1975.

αυτορύθμισης της «ἀγορᾶς» καί ἐν τέλει τὴν ἀσυδοσία τοῦ κερδοσκοπεῖν. Τὰ οικονομικά ὑποκείμενα πού ἐμφороῦνται ἀπὸ αὐτὴ προτιμούν νά πέσουν θύματα τῆς ἀγνοίας πού αὐτὴ συνεπάγεται, παρά νά ἀνοιχθοῦν νά συνομιλήσουν μέ κριτικές καί εἰς βάθος θεωρήσεις τῶν πραγμάτων. Ὄχι ἀπὸ ἀφροσύνη ἀλλὰ ἀπὸ ταξικὴ μεροληπτικότητα.

II. Καλλιέργεια τῆς ἀμάθειας στό πανεπιστήμιο τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καπιταλισμοῦ

1. Ὁ εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός μᾶς κληροδότησε μία κριτικὴ θεωρία τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, ὡς ὄντος πού (μπορεῖ, ἀλλὰ καί ὀφείλει) νά σκέπτεται, νά πράττει, νά ἀπολαμβάνει τὸ βίο ἐλεύθερα καί ὑπεύθυνα, ἀτομικά καί συλλογικά. Σέ μία κοινωνικὴ συνύπαρξη τῆ μορφῆ καί τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας συμπροσδιορίζει μαζί μέ τούς ἄλλους, σέ συνθήκες ἴσης ἐλευθερίας. Ὡς ἐκ τούτου, στό βαθμὸ πού οἱ ἐπικρατούσες σχέσεις ἐξουσίας καί οἱ κατεστημένες μορφές γνώσης ἀντισέκονται στὴ χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων, εἶναι δεκτικὲς κριτικῆς στὴ θεωρία καί ἀμφισβήτησης στὴν πράξη.

Τὸ μορφωτικὸ ιδεώδες πού προσήκει σέ αὐτὴ τὴν κριτικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος καί τελικά τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας συνίστατο σέ *ὀτιδήποτε προάγει τὶς ἰκανότητες γιὰ θεωρητικὸ στοχασμό, γιὰ ἠθικά καί πολιτικά ὑπεύθυνα δράση καί γιὰ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. Μέ προοπτικὴ νά καταστοῦν οἱ ἀνθρωποὶ ἰκανοὶ γιὰ ἄξιο λόγο προσωπικὸ αὐτοκαθορισμό, ἀλλὰ καί γιὰ σύμπραξη στὴ δημοκρατικὴ διαχείριση τῆς κοινωνίας καί τῆς γνώσης γιὰ τὸ κοινὸ καλό.*¹⁶

Τὸ ἱστορικὸ ἀνάπτυγμα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, στάθηκε βαθύτατα ἀντινομικό. Ἡ ἐργαλειακὴ καί ἐξουσιαστικὴ χρῆση τῆς γνώσης ὑποσκέλιζε καί συχνά ἀντιστρατεύθηκε τὰ ἐλεύθερα κίνητρα τοῦ νοεῖν καί τοῦ πράττειν. Ἡ τεχνικὴ ὀρθολογικότητα μέσων πρὸς σκοπούς τιθέμενους πέρα ἀπὸ κάθε συζήτηση ἔχει ὠθήσει τὴν ἀνθρωπότητα σέ μία ἐποχὴ ἀκραίων ὀρίων, μέ ἱστορικῶς ἀνεπανάληπτους κινδύνους γιὰ μετάλλαξη τῆς βιογενετικῆς ἀσφάλειας καί τῶν μέσων διατροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, γιὰ τὴν ἐξολόθρευσίν του ἀπὸ μέσα μαζικῆς καταστροφῆς, γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ οἰκοσυστήματος καί πολλά ἄλλα. Σέ τοῦτο συντείνουν ἰδίως διαδικασίαι διαρκοῦς τεχνολογικῆς καινοτομίας στὴν ὑπηρεσία τῆς κερδοφορίας τοῦ κεφαλαίου ἢ τῆς ἐξουσιαστικῆς ἐπιβολῆς τῶν κρατούντων ἐπὶ τῶν πληθυσμῶν σέ ὀλοκληρὴ τὴν ὑφήλιο.

Ἄναμφίβολα, μεγάλο μέρος τῶν τεχνολογικῶν νεωτερισμῶν ἔχει συντελέσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν λαῶν, στὴν εὐχερέστερη διάδοση τῆς γνώσης, ἐπιστημονικῆς καί καθημερινῆς, στὴ χρῆση τεχνητῆς νόησης πού ἐπιτρέπει ταχύτατη συλλογῆ, ἀξιοποίηση καί μετάδοση ἐμπειρικῶν στοιχείων καί ἀριθμητικῶν ὑπολογισμῶν. Ὡστόσο ὄλα

αὐτὰ ἔχουν ἐπιτευχθεῖ μέσα σέ κάποιον εὐρύτερο ἱστορικὸ περιβάλλον, προσδιοριζόμενο κατὰ βάση ἀπὸ τὸ συμφέρον τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς σέ ὀλοκληρὸ τὸν πλανήτη, καθὼς καί ἀπὸ τὸ συμφέρον τῶν σχέσεων ἐκμετάλλευσης καί κατεξουσιασμοῦ πού συνάπτονται ἀναπόσπαστα πρὸς τὶς πρῶτες. Στὶς κοινωνίες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ ὠθήσεις γιὰ νέες τεχνολογίες δίνονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτη ἀπὸ κοινωνικὸ ἔλεγχο σφαῖρα τοῦ στρατιωτικο-βιομηχανικοῦ συμπλέγματος συμφερόντων. Εἴτε ἀπὸ τὸ χειραγωγικὸ συμφέρον γιὰ παραγωγή τεχνολογιῶν ἐλέγχου ἢ ἀλλοτρίωσης τῶν ἀνθρώπων, καθὼς καί γιὰ ἀποτελεσματικότερη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ἐξωραϊστικὲς θεωρίες τεχνολογικοῦ ντετερμινισμοῦ συχνὰ ὑπολαμβάνουν ὅτι ἡ διαίωσιση τοῦ παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμοῦ ἔχει ἐξαντλήσει τὰ ὅρια τῆς ἱστορίας, μέ τὴν ἐννοια ὅτι μία μείζων ἱστορικὴ μεταβολὴ εἶναι ἀνεπίκτη καί ὄχι ἀπλῶς ἀνεπιθύμητη. Προδρομικά πρὸς αὐτές, ἡ λεγόμενη αὐστριακὴ νεοκλασικὴ οικονομικὴ σχολὴ στό Μεσοπόλεμο εἶχε προβάλλει ἐναντίον τῆς μαρξιστικῆς οικονομικῆς σκέψης τῆς περιόδου τὴν εὐλογη ἐνσταση, ὅτι ὁ κρατικὸς σχεδιασμός τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων εἶναι πρακτικὰ ἀδύνατος, γιὰ τὸ λόγο ὅτι προσκρούει σέ ἕνα ἀνυπέροβλο πρόβλημα ὑπολογισμοῦ τιμῶν καί ἀμοιβῶν. Μέ τὴν τρομερὴ ἀνάπτυξη τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καί τῆς πληροφορικῆς ἢ ἐνσταση αὐτὴ ἔχει χάσει μεγάλο μέρος τοῦ ὄγκου ἀλήθειας πού περιεῖχε.

Ἦδη ὁ Μάρξ ἐκτιμοῦσε ὅτι ἡ πιθανότητα αὐτοματοποιημένης παραγωγῆς μελλοντικά διανοίγει τὴ δυνατότητα οἱ ἀνθρωποὶ νά ἐμπλέκονται στὴν παραγωγικὴ διαδικασία ὡς ἐπόπτες καί ρυθμιστές της. Θά μπορούσαν νά συμμετέχουν σ' αὐτὴν ἐνεργητικά καί ὄχι ὡς ἀπλοί διεκπεραιωτές μιᾶς ἀδιάφορης γι' αὐτοὺς ἐργασίας. Σέ παρόμοια ἐξέλιξη δέν θά ἐπένδυαν ἀπλῶς ἐργατικὴ δύναμη στὰ προϊόντα, ἀλλὰ μᾶλλον στὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας ὁ καθένας θά μπορούσε νά ἰδιοποιεῖται τὴ δική του παραγωγικὴ δύναμη, θά κατανοοῦσε δημιουργικὰ τὴ φύση, κυριαρχώντας πάνω σ' αὐτὴ μέ σεβασμό.¹⁷

Παρὰ ταῦτα, σέ μία χειραφετημένη κοινωνία ἀλληλεγγύης –καί μάλιστα τεχνολογικῶς προηγμένη– μέτρο τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου δέν θά εἶναι ὁ κοινωνικὰ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιὰ τὴ συνολικὴ ἀναπαρα-

15. Ὅτι ὁ φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος, ὡς βηματοδότης τῆς ἀρχουσας ἰδεολογίας, τυφλώνει καί μέλη τῆς ἴδιας τῆς ἀρχουσας τάξης, αὐτὸ κόστισε στὸν Λούκατς μία αὐστηρὴ ὅσο καί ἀδίκη κριτικὴ ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ *vulgata* τῆς Τρίτης Διεθνούς. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἦταν μᾶλλον ἐπιρρεπὴς σέ συνωμοτικὴ ἀντίληψη τοῦ τρόπου κατανόησης καί δράσης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστικῆς τάξης.

16. Βλ. καί Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη, «Πολιτικὴ δημοσιότητα καί ἡ ἰδέα ἐνός Πανεπιστημίου», *Σύγχρονα Θέματα*, τεῦχος 56, 1995, σ. 49-54.

γωγή τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ὁ διαθέσιμος χρόνος τῶν ἀνθρώπων. Ὁ πραγματικὸς κοινωνικὸς πλοῦτος θὰ συνίσταται τότε στὴν «ἀναπτυγμένη παραγωγικὴ δύναμη ὄλων τῶν ἀτόμων». ¹⁸ Στοιχείο τῆς θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ διαφανὴς ροὴ καὶ πρόσληψη τῶν γνώσεων καὶ τῶν πληροφοριῶν. Ἡ ἀπὸ κοινοῦ κατοχὴ καὶ χρῆση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ μετάδοσης τῶν πληροφοριῶν θὰ συνδυάζεται μὲ δημοκρατικὸ ἔλεγχο τῆς ἐν γένει παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἔτσι, οἱ κανονιστικὲς ἀπαιτήσεις μᾶς ἀθροιστικὰ κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς δημοκρατίας θὰ παρακινούσαν στὴν ἀναζήτηση νέων τεχνολογιῶν, μὴ ἐξουσιαστικῶν καὶ μὴ ἀλλοτριωτικῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ σεβάσματα αἰτήματα ἴσης ἐλευθερίας καὶ ἀξιοπρέπειας μερικῶς μόνον ὑλοποιήθηκαν ἢ ὄχι κάποιον θεσμικὸ ἰσοδύναμο, μέσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλα πιωγυρίσματα, γιὰ λόγους ἢ ἀνάλυση τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸν περιορισμένον θεματικὸ στόχο τοῦ παρόντος κειμένου. Τοῦτο ἐπιτεύχθηκε κατ' ἐξοχὴν στὸ μεσοδιάστημα τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, μὲ τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ συμμετοχὴ πού ὑποβοηθήθηκε μὲ τὴν καθιέρωση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα δικαιώματα, τὸ δικαίωμα στὴ μόρφωση προήχθη μὲ κοινωνικὲς καὶ εἰδικότερα ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις, πού ἀπάλυναν ἀρκετὰ τίς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας εἰς βάρος τῶν ἀσθενέστερων κοινωνικῶν στρωμάτων, δηλαδή τῆς μεγάλης πλειονότητος τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Ἡ νεοφιλελεύθερη σκλήρυνση τοῦ διεθνοποιημένου καὶ τεχνολογικὰ προηγμένου καπιταλισμοῦ ἐπιφέρει ὄχι μόνον τὴ διάλυση συλλογικότητων μὲ ἱστορικὸ βάθος, ὅπως κόμματα, ἐργατικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ἐνώσεις, οἰκογένεια, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποδιάρθρωση τῆς ἀτομικῆς ὑποκειμενικότητος πού ἀναδείχθηκε κατὰ τὴ νεωτερικότητα. Ἡ νεοφιλελεύθερη ἱστορικὴ ὀπισθοδρομὴ διαλύει ἐπίσης ἐκ θεμελιῶν τὸ διαφωτιστικὸ μορφωτικὸ πρότυπο, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε.

Πρόκειται γιὰ ἀλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες, ὅπως θὰ προσπαθῶμε νὰ φανεῖ, μὲ ἐλακόλουθα κεφαλαϊκῶδους σημασίας γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ἀνθρώπινου ἑαυτοῦ. Αὐτὸ συμβαίνει ὄχι παρά τὴν ἀπίστευτὴ αὔξηση τοῦ ὄγκου τῶν διακινούμενων πληροφοριῶν καὶ τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ, ἐν μέρει τουλάχιστον, καὶ ἐξ αἰτίας τῆς. Δύο βασικοὶ θεσμοὶ καλοῦν τὴν προσοχὴ μᾶς ἐπ' αὐτοῦ, ἡ τηλεοπτικὴ ἐπικοινωνία καὶ ἡ ἐκπαίδευση νεο-φιλελεύθερου τύπου. ²⁰

Α) Ἡ τηλεόραση ἔχει ἐγκαταστήσει πρό πολλοῦ στὴν προσωπικὴ σφαῖρα ζωῆς τῆς οἰκογένειας μίαν πηγὴ ἀκατάσχετης ἐκπομπῆς εἰκόνων καὶ πληροφοριῶν. Ἐπιτροχάδην, ἄς ὑπενθυμίσουμε ὀρισμένους κρίσιμους συνέπειες τῆς λειτουργίας τῆς. Ἡ σπουδαιότητα τῆς οἰκογένειας ὡς θεσμοῦ πολιτικῶν μεταβιβάσεων πρὸς τὰ νεότερα μέλη τῆς κοινωνίας ἔχει συρρικνωθεῖ. Τὰ παιδιά, προτοῦ κἀν ἀρχίσουν νὰ μιλοῦν, ἔχουν κατακλυσθεῖ παθητικὰ ἀπὸ ἀσύνδετες εἰκόνες. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ φανταστικὸ καὶ τὸ πραγματικὸ, τὴ μυθοπλασία καὶ τὴ ρεαλιστικὴ ἀναπαράσταση μειώνεται

στὴ γνωστικὴ προσπέλαση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ παιδιά. Πεδικλώνεται ἀκόμη ἡ ἱκανότητα συμβολικῆς σήμανσης τοῦ κόσμου, δηλ. ἡ ἱκανότητα νὰ ἀποκτᾶ κανεὶς προσωπικὴ ταυτότητα ὁμιλώντας, ἐπικοινωνώντας μὲ τοὺς ἄλλους, δίνοντας νόημα σὲ πράγματα, καταστάσεις, σχέσεις, γνώσεις, πράξεις ἢ αἰσθήματα.

Ἡ συμβολικὴ ἀγκύρωση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος σὲ διακρίσεις ὅπως ἐγὼ-ἐμεῖς-οἱ ἄλλοι, ἐδῶ-ἐκεῖ-πρὸ πέρα, παρελθόν-παρόν-μέλλον, αὐτὸ γίνεται-πρέπει νὰ γίνεται-εἶναι καλὸ νὰ γίνεται κλπ. δημιουργεῖ ἓνα βιοψυχικὸ καὶ νοηματικὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων γιὰ σκέψη, πράξη καὶ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. Τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ διασαλεύεται, ὅταν οἱ συμβολικὲς ἀναφορὲς τοῦ χρόνου, τοῦ χώρου, τοῦ προσώπου ὠθοῦνται σὲ μίαν θεμελιακὴ ἀσάφεια καὶ ρευστότητα. Κάτι τέτοιο διενεργεῖται μὲ τὴν ἀκατάστατη τηλεοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ κόσμου στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἰδίως στὴν παιδικὴ ἡλικία.

Δίνεται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἓνα συγκεχυμένο καὶ ἀπροσδιόριστο, ἐξωτερικὸ πλαίσιο ὑπαρξῆς, ἀπροσπέλαστο νοηματικὰ. Ἡ τηλεοπτικὴ ἀναπαράσταση ἐνός βομβαρδισμοῦ, π.χ., δίνει τὴν αἴσθηση ὅτι πρόκειται γιὰ κάτι ἀντίστοιχο μὲ video-game, πράγμα στὸ ὁποῖο συντελεῖ, βεβαίως, καὶ ἡ τρομακτικὴ αὔξηση τῆς φωνικῆς ἱκανότητος ἐξ ἀποστάσεως. Κοντολογίς, παρακωλύεται ἡ κριτικὴ ἱκανότητα στοὺς

17. Κ. Μάρξ, *Βασικὲς γραμμὲς τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οικονομίας* (Grundrisse), ἑλλ. μετ. ἐκδ. Στοχαστῆς, Ἀθήνα, 1990, Β' τόμος, σ. 538.

18. Στὸ ἴδιο, σ. 541. «Ὅταν ἀφαιρεθεῖ ἡ στενὴ ἀστικὴ μορφή, τί ἄλλο εἶναι ὁ πλοῦτος ἀπὸ τὴ δημιουργημένη μέσα στὴν καθολικὴ ἀνταλλαγὴ καθολικότητα ἀναγκῶν, ἱκανοτήτων, ἀπολαύσεων, παραγωγικῶν δυνάμεων κλπ. τῶν ἀτόμων; Τί ἄλλο ἀπὸ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης κυριαρχίας πάνω στὶς φυσικὲς δυνάμεις, τόσο ἐκεῖνες τῆς λεγόμενης φύσης ὅσο καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης φύσης; Τί ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀνάδειξη τῶν δημιουργικῶν κλίσεων τοῦ ἀνθρώπου (...) χωρὶς προκαθορισμένο μέτρο;», στὸ ἴδιο, σ. 367. Ἡ ἰδέα τῆς αὐτοκυριαρχίας ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπινου ἑαυτοῦ, πού ὁ Μάρξ εἰσηγεῖται ἐδῶ, δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ ρυθμιστικὴ ἰδέα τῆς αὐτονομίας, ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς, τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος.

19. Μία ἐμβαθυμένη θεώρηση ἐπ' αὐτῶν προτείνει ὁ Ζάν Κλώντ Μισεά, *Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας καὶ οἱ σύγχρονες συνθήκες τῆς*, ἑλλ. μετ. Ἄγγ. Ἐλεφάντης, ἐκδ. Βιβλιόγραμμα, Ἀθήνα, 2002.

20. Βλ. καὶ Γιώργου Γρόλλιου, «Κοινωνία τῆς γνώσης καὶ τῆς πληροφορίας, μεταμοντέρνο καὶ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση», στὸν τόμο: *Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ τάσεις τῆς διανόησης στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 323-335. Στὸν ἴδιο τόμο τίς μελέτες τῶν Νίκου Θεοτοκά, «Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ ἰδεολογικὰ μέτρα στὸ ἐλληνικὸ πανεπιστήμιο (1982-2001)», σ. 268-273, καὶ τοῦ Λάζαρου Ἀπέκη, «Ἡ ἀπορρύθμιση τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἐρευνητικῆς λειτουργίας τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἡ μεταλλαγὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καὶ δημόσιου χαρακτῆρα του», σ. 274-309.

τρόπους και τά περιεχόμενα τού σκέπτομαι, άναζητώ αρχές και δικαιολογητικούς λόγους τών πράξεων και τών παραλείψεών μου, ελπίζω ή ακόμη ελκόμεαι από τό ώραίο, ξεχωρίζοντας το από τό άσχημο. Πολλαπλασιάζονται τεχνικά οι δυνατότητες επικοινωνίας, αλλά ή επικοινωνία φτωχαίνει στο περιεχόμενό της.

Τηρουμένων τών αναλογιών οι επιπτώσεις τής τηλεοπτικής αναπαράστασης ισχύουν και σε άλλες μορφές τεχνητής νοημοσύνης και αισθητηριακότητας. Η άρση τής διαχωριστικής γραμμής μεταξύ παρουσίας και άπουσίας ή απόστασης εθίζει τά υποκείμενα πού εμπλέκονται επί ικανό χρόνο τής ζωής τους σε δραστηριότητες τηλεματικής σε μία αίσθηση έλλειμματικής αναφοράς στο χώρο και τό χρόνο. *Καθόσον τό παρόν τής εικονικής πραγματικότητας έδραιώνεται στα μυαλά και τίς συνειδήσεις, ξεθωριάζει όχι μόνον ή ιστορική συνείδηση, αλλά και ή διάσταση τού μέλλοντος. Χωρίς ιστορική συνείδηση και παράθυρο στο μέλλον, όμως, έκλείπει και ή ιδέα τής προοπτικής, τού οράματος, τής ίδιας τής έλπίδας για έναν καλύτερο κόσμο. Υπό τίς συνθήκες αυτές, μιας περιρρέουσας άμνησίας και άκρισίας, μπορούν μέν να αναπτύσσονται νέες δεξιότητες, αλλά προσανατολιζόμενες προς γνώση στενά χρηστική και μέ πνεύμα χρησιμοθηρικό. Οι νέες δεξιότητες συχνά είναι, έξ άλλου, ύπόφορες τών επιπτώσεων πού αναφέραμε προηγουμένως.*

Β) Οι βαθμίδες τής εκπαίδευσης άφενός είναι τόποι ύποδοχής ενός νεανικού πληθυσμού τηλεθεατών, λίγο ή πολύ μέ τά παραπάνω γνωρίσματα. Άφετέρου ύφίστανται μία έξαλλαγή τους σε μηχανισμούς μεταβίβασης άβαθούς και τεχνοκρατικής γνώσης, σύμφωνα μέ τίς απαιτήσεις ταξικής κυριαρχίας πού προσιδιάζουν στόν νεοφιλελεύθερο, τεχνολογικά υπεραναπτυγμένο και διεθνοποιημένο καπιταλισμό.

Έρχόμενα στο σχολείο τά «παιδιά τής τηλεόρασης και τού video», δυσκολεύονται να ένταχθούν σε μία μαθησιακή διαδικασία βασισμένη στόν πολιτισμό τής προφορικής και τής γραπτής όμιλίας. Ο πολιτισμός τής συνομιλίας έγκαλεί τά υποκείμενα έναλλάξ ως όμιλητές και άκροατές, ως γράφοντες ή άναγνώστες κειμένων, μέ ιδιότητες τού νοείν όπως άνάλυση, σύνθεση, έπαγωγή ή παραγωγή, περιγραφική ή δεοντική έκφορά τού λόγου, κριτική ικανότητα κλπ. Τά νέα παιδιά άνταποκρίνονται λιγότερο σε μαθησιακές διαδικασίες μέ αυτό τό ύπόβαθρο, άφού οι ικανότητες αυτές έχουν άναπτυχθεί μόνο σε περιορισμένο βαθμό ή στρεβλωτικά. Μή ακούγοντας έπαρκώς τόν εκπαιδευτικό πού προσπαθεί διά τής όμιλίας να τούς καταστήσει κοινωνούς τής γνώσης, αλλά και μη συνομιλώντας σε ικανό βαθμό μέ τούς άλλους, θίγεται ή διπλή τούς ιδιότητα τόσο ως μαθητών όσο και ως συμμαθητών.

Παρεμποδίζεται δηλαδή όχι μόνον ή δεκτικότητα τών νέων ανθρώπων για πρόσληψη γνώσης, αλλά και ή ίδια ή ικανότητα έγκοινωνισμού τους. Έτσι, από τή μία πλευρά καθίσταται δυσχερές τά παιδιά να γίνουν

πραγματικοί μαθητές. Άπό τήν άλλη και οι εκπαιδευτικοί βρίσκουν να όρθώνεται ένα εμπόδιο στο να επιτελέσουν τή μορφωτική άποστολή τους.

Η κατάσταση αυτή προφανώς περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, πρώτον, όταν οι νεότεροι εκπαιδευτικοί έχουν προέλθει και οι ίδιοι από τή σύνθετη πολιτισμική και μορφωτική συνθήκη πού μόλις περιγράψαμε άδρομερώς. Δεύτερον, όταν κρίσιμες επιλογές εκπαιδευτικής πολιτικής, τήν τελευταία είκοσαετία στις άναπτυγμένες χώρες, εύνοούν περιεχόμενα εκπαίδευσης άνταποκρινόμενα στην ιδεολογία τού οικονομικού άνθρώπου, σε γνώση μονόπλευρα ώφελιμοθηρική και μέ βάση άτομιστικής επιβίωσης. Τρίτον, όταν, υπό τό βάρος νεοφιλελεύθερων άντιλήψεων και άποφάσεων, ή εκπαίδευση ύποβαθμίζεται από κοινωνικό άγαθό δημόσια προσφερόμενο σε καταναλωτική δαπάνη για τήν άγορά εκπαιδευτικής ύπηρεσίας.²¹ Και τέταρτον, όταν οι συνεχείς περικοπές τών κοινωνικών δαπανών άπωθούν τίς βαθμίδες τής δημόσιας εκπαίδευσης σε ποιτικώς κατώτερα επίπεδα λειτουργίας.

Η συνδυασμένη επένεργεια αυτών τών παραγόντων κατατείνει σε διαμόρφωση τών νέων ανθρώπων ως ύποκειμένων μέ άσταθή διανοητική σκευή, αλλά και μέ χαλαρή κοινωνιο-ψυχολογική συγκρότηση. Άπαξ και δυσκολεύεται κανείς να διακρίνει μέ στοιχειώδη έπάρκεια τήν ούσία τών πραγμάτων και τών νοημάτων, ή διάκριση ουσιώδους και έπουσιώδους άδυνατίζει και χάνεται ή ίδια ή ικανότητα δεσμευτικής σκέψης πάνω σε ότιδήποτε. Π.χ. μπορεί κανείς να καταφάσκει συγχρόνως σε κάτι τί και στο άντίθετό του, να όμιλει μέ στρογγυλή άγνοια τού άντικειμένου τής έκάστοτε συζήτησης ή ή όλη του σοφία να έξαντλείται στο φαίνεσθαι έν γένει και όχι στο περιεχόμενο τών λεγομένων. Καθημερινά καθεστώτα τηλεοπτικής άδολεσχίας παρέχουν πληθώρα τέτοιων άνορθολογικών εκδηλώσεων τού σύγχρονου άνθρώπινου έαυτού.

Όσο για τήν εκπαίδευση, αυτή μεταλλάσσεται από έπίμοχθη και άνάδραστική διανοητική προσπάθεια εκπαιδευτών και εκπαιδευόμενων, πού πασχίζουν για τήν κατάκτηση γνώσεων, σε έπιπόλαιη και ρηχή διαδικασία άνταλλαγής πληροφοριών και έντυπώσεων. Μικρό είναι πιά τό θήμα πού χωρίζει μία άυτοπρόσωπη παρουσία διδάσκοντος και διδασκόμενου, ή γνωστική λειτουργία τής όποίας άπομειώνεται συνεχώς από τήν κατάργηση τού σκέλους τού διδάσκοντος, ύπέρ ενός τύπου μάθησης από διαδίκτυα πληροφοριών μέσω ήλεκτρονικού ύπολογιστή. Άλλά και όπου διατη-

21. Βλ. περαιτέρω τά άρθρα τών Παναγιώτη Νούτσου «Πανεπιστήμιο: οι όροι τού πλέγματος τών σχέσεων έξουσίας» και Γεράσιμου Κουζέλη, «Άπό τή διδασκαλία στα προγράμματα: γνώση και έξουσία στο σημερινό Πανεπιστήμιο», στόν τόμο: *Δομές και σχέσεις έξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Άθήνα, 2000, σ. 199-203 και 204-209.

ρεϊται ή προσωπική διδακτική εμπειρία, φθίνει ή εκπίπτει ή κριτική διάστασή της τόσο για τους διδασκόμενους όσο και για πολλούς διδάσκοντες.

Η διαπότιση της εκπαίδευσης από αγοραίο πνεύμα είναι πολυεπίπεδη. Δεν περιορίζεται μόνο στην αναχάραξη των όριων δημόσιου και ιδιωτικού, προς όφελος του ιδιωτικού κεφαλαίου που διεκδικεί την εκπαίδευση ως πεδίο κερδοφορίας. Ούτε μόνο στη λειτουργία και των ίδιων των δημόσιων εκπαιδευτικών θεσμών και των δημόσιων έρευνητικών κέντρων με κριτήρια ιδιωτικής οικονομίας. Άλλα εκδηλώνεται και με την εισπήδηση του φετιχισμού του έμπορεύματος μέχρι και στο ίδιο τό περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Με φαινομενικώς απρόσμενο τρόπο οι ρυθμιστικές ιδέες της αλήθειας και της ορθότητας στον προσανατολισμό της επιστημονικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού έγκυαταλείπονται από πληθώρα διανοητικών ρευμάτων — από κλασικές σχετικιστικές τοποθετήσεις μέχρι τον μεταμοντέρνο ύποκειμενισμό και κάθε λογής ανορθολογικές τάσεις. Κατά κάποιον τρόπο ή επιστημονική θέση ή ή φιλοσοφική ένδραση θεωρείται ως ιδιωτική ύπόθεση ενός εκάστου, δεσμευτική μόνο για τον ίδιο ή και δίχως καν αυτό. Τί είναι αλήθες και ορθό αυτό εκλαμβάνεται ως ζήτημα ιδιωτικής εκδοχής, ως ιδιωτική προτίμηση καθενός, ως ανεπίδεκτη ούσιαστικού έλέγχου διανοητική «κατασκευή».

Τό ίδιο τό νόημα του συλλογικού βίου, των όρων συγκρότησης μιας καλής κοινωνίας, «ιδιωτικοποιείται» και αυτό. Όχι μόνον αφήνεται στίς διακυμάνσεις της απέραντης κλίμακας προσωπικών πεποιθήσεων, αλλά και κρίνεται πώς είναι ήθικά και πολιτικά άθέμιτο να αποφασισθεί συλλογικά, με πρόσχημα ότι άλλως θά παραβιάζοταν ή αυτόνομία των ατόμων. Όπότε, δεν απομένει άλλη διέξοδος παρά ή κατάφαση της αγοράς ως πεδίου έκφρασης προσωπικών επιλογών. Από την προμήθεια καταναλωτικών αγαθών μέχρι και την έπιλογή στάσεων ζωής, την πολιτική προτίμηση, την προσχώρηση ή μή σε κάποιο από τά προσφερόμενα ρεύματα επιστημονικών και φιλοσοφικών ιδεών. Άκόμη και μέχρι την αγορά θρησκευτικών ύπηρεσιών από πρόθυμους κήρυκες ή ψευδοπροφήτες, καθώς και με την έπ' άμοιβή παραμυθία από κατ' έπάγγελμα διαμεσολαθητές του κόσμου τούτου με τό «ύπερπέραν».

Τό εκπαιδευτικό ίσοδύναμο του φετιχισμού του έμπορεύματος, στην άκραία συνέπειά του, είναι ότι δεν ύπάρχει τίποτε να σκεφθεί κανείς σοβαρά ή να αναστοχασθεί, διότι οι σχέσεις μας και τά διανοημάτά μας είναι δήθεν άθεράπεντα στιγματισμένα από τίς ύποκειμενικές μας εμπειρίες ως προς αυτά ή από ιδιοτελείς αξιώσεις ισχύος. Όπως περίπου ό καταναλωτής μορφώνει προσωπική αντίληψη για ένα έμπόρευμα, στην όποία άπλως προβάλλει κάποια προσωπική προτίμηση ή προαίρεση, τίς στιγμής ή και μονιμότερη. Έχω την αίσθηση ότι αυτό που τίθεται σε έμπρακτη άμφισβήτηση δεν είναι άπλως οι θεσμοί του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου και οι βασικές

ήθικοπολιτικές δικαιολογήσεις τους. Άκόμη περισσότερο αυτό που άλλοιώνεται βαθύτατα είναι αυτό που είμαστε και γινόμαστε ως ένεργά ύποκείμενα, σκεπτόμενα με τρόπο κριτικό.

III. ΟΗΕ έναντίον ΟΟΣΑ και ΠΟΕ για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση

Οι άνησυχίες που εκφράζονται προηγουμένως προλαμβάνονται έν πολλοίς από ένα κείμενο συστάσεων, ψηφισμένο από την Όλομέλεια του Όργανισμού Ήνωμένων Έθνών τό 1997,²² για τό καθεστώς που διέπει τό διδακτικό προσωπικό και γενικότερα σχετικά με την άποστολή του σύγχρονου πανεπιστημίου. Τό κείμενο αυτό ένσωματώνει επίσης την παγκόσμια διακήρυξη τίς UNESCO για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση στον 21ο αιώνα. Περιορίζομαι να αναφέρω τά κατά τή γνώμη μου σπουδαιότερα σημεία αυτού του αξιόλογου κειμένου και να τά φέρω σε άντιπαράσταση με άνάλογα σημεία ενός κειμένου του ΟΟΣΑ, του 1998. Καί κατ' άρχάς μία γενική παρατήρηση.

Δέν είναι ή πρώτη φορά κατά την όποία μία γενική τοποθέτηση του ΟΗΕ έρχεται σε αντίθεση με άνάλογες τοποθετήσεις μεγάλων διεθνών οικονομικών όργανισμών γύρω από κάποιο ζήτημα ευρύτερου ένδιαφέροντος. Κάτι αντίστοιχο έχει γίνει επίσης με τό διεθνές πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για τή βιοασφάλεια (2000), τό όποιο κινείται σε γενικές γραμμές σε μία κατεύθυνση αντίθετη προς αυτή των προσπαθειών του Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορίου για την «άπελευθέρωση» του έμπορίου.

Αυτό έξηγγείται κατά βάση από τό γεγονός ότι οι εκπρόσωποι των κρατών στον ΟΗΕ ένεργούν χωρίς να τελούν κάτω από διαρκείς πιέσεις μεγάλων επιχειρηματικών συμφερόντων, όπως αντίθέτως συμβαίνει με τό προσωπικό των διεθνών οικονομικών όργανισμών. Για τό λόγο αυτόν οι εκπρόσωποι των χωρών στον ΟΗΕ εύκολότερα μπορούν να σκέπτονται με όρους γενικού συμφέροντος, ένω αντίθέτως τό προσωπικό των διεθνών οικονομικών όργανισμών έχει την τάση να προσεγγίζει λίγο-πολύ όλα τά ζητήματα του συλλογικού βίου ως άμιγώς οικονομικά προβλήματα και μάλιστα μέσα από την ειδική όπτική γωνία τίς νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Έξ άλλου, ό μέν ΟΗΕ ιδρύθηκε την έπαύριο τίς άνθρωποσφαγής του Β' παγκόσμιου πολέμου, με νωπή τή νίκη του άντιφασιστικού άγώνα, με πνεύμα άνθρωπιστικό, άντιπολεμικό και διεθνούς συνεργασίας μεταξύ όλων των χωρών, πλούσιων και φτωχών. Ένώ αντίθετως ό ΟΟΣΑ ιδρύθηκε άργότερα, με άμερικανική πρωτοβουλία, για να άποτελέσει έναν όμιλο εύπο-

22. Πρός την ίδια κατεύθυνση και ή διακήρυξη τίς Παγκόσμιας Διάσκεψης του Ντακά, με πρωτοβουλία τίς ΟΥΝΕΣΚΟ (Άπρίλιος 2000).

ρων καπιταλιστικῶν χωρῶν, κάτι σάν τό οικονομικό αντίστοιχο τοῦ ΝΑΤΟ ἀπέναντι στό ἀντίπαλο στρατόπεδο τῶν χωρῶν τοῦ λεγόμενου ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ.

1. Σύμφωνα λοιπόν μέ τίς συστάσεις τοῦ ΟΗΕ πρός τά κράτη-μέλη, ὀρίζεται ἀπερίφραστα ὅτι ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση στοχεύει πρωτίστως «στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου καί τήν πρόοδο τῆς κοινωνίας». Ἡ χρηματοδότησή της ἀποτελεῖ δημόσια ἐπένδυση, μέ δημόσιες προτεραιότητες, τά ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας πρέπει νά γνωστοποιῶνται στό κοινό καί νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τακτικῆς ἀξιολόγησης, ἀλλά μέ βάση οὐσιαστικά ποιοτικά κριτήρια, πού ἀναφέρονται παρακάτω, καί πάντως ὄχι μέ ἀγοραία ἢ ποσοτικοποιημένα κριτήρια.

Καθοριστικός παραμένει ὁ ρόλος τοῦ κράτους στή χρηματοδότηση τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσης ὡς δημόσιου ἀγαθοῦ.²³ Διακηρύσσεται ἡ αὐτονομία τῶν ΑΕΙ ἀπέναντι στήν κρατικὴ ἐξουσία, καθὼς καί ἡ συμμετοχὴ τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ στά ὄργανα διοίκησης τῶν ἰδρυμάτων. Ἡ διοίκηση τῶν ΑΕΙ χρειάζεται νά συνδυάζει κοινωνικό ὄραμα, περιλαμβανομένης καί τῆς κατανόησης παγκόσμιων προβλημάτων, μέ μέριμνα γιά τήν ἀνάπτυξη ὑψηλῶν διοικητικῶν ικανοτήτων.

Δέν ἀπορρίπτεται ἡ ἰδέα ἰδιωτικῶν μέν ἀλλά μὴ κερδοσκοπικῶν πανεπιστημίων. Ὡστόσο σέ κάθε περίπτωση κρίνεται ὅτι ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἀποβλέπει νά ἐκπαιδεύσει ὑψηλῆς ποιότητας ἐπιστήμονες καί ὑπεύθυνους πολίτες, σέ γνωστικά ἀντικείμενα συνεχῶς προσαρμολύμενα στίς παρούσες καί τίς μελλοντικές ἀνάγκες τῆς κοινωνίας –καί ὄχι, ἅς ποῦμε, στίς ἀνάγκες κερδοφορίας τῶν ἐπιχειρήσεων. Κρίσιμη παράμετρος τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς πανεπιστημιακῆς παιδείας εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς στήν αὐτοσυντηρούμενη οικονομική, κοινωνική καί πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη, προφανῶς ἀκόμη καί ἂν πρόκειται γιά «ἰδιωτικά» πανεπιστήμια.

Ἡ τριτοβάθμια ἐκπαίδευση ἀντιλαμβάνεται τοὺς νέους ὡς ὑπεύθυνους πολίτες μέ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στά κοινωνικά δρώμενα, μέ παγκόσμια ἀντίληψη, μέ δημιουργικὴ ικανότητα, μέ προσήλωση στήν ἀειφόρο –ὄχι ὁποιαδήποτε– ἀνάπτυξη, τὴ δημοκρατία καί τὴν εἰρήνη σέ ἓνα δίκαιο –ὄχι κατ' ἀνάγκη ἀνταγωνιστικό– περιβάλλον. Ὅφειλε νά βοηθᾷ στήν κατανόηση, τὴν ἐρμηνεία, τὴ διατήρηση, τὴν ἐνίσχυση, προώθηση καί διάχυση τοπικῶν, ἐθνικῶν, διεθνῶν καί ἱστορικῶν πολιτισμῶν, σέ ἓνα περιβάλλον πολιτισμικῆς ποικιλίας καί διαφορετικότητας. Ὅφειλε ἀκόμη νά συμβάλλει στήν προστασία καί τὴν ἐνδυνάμωση τῶν ἀξιῶν πού διαμορφώνουν τὴ βάση τῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων. Νά διαπλάθει κριτικές καί ἀπροκατάληπτες προοπτικές γιά τὴ χάραξη κοινῶν στοχεύσεων μέ διεθνή διαβούλευση καί συνεργασία, μέ πνεῦμα ἀνθρωπιστικό, γιά τὴν ἱκανοποίηση κοινωνικῶν καί πολιτιστικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων καί τῶν λαῶν.

Τά πνευματικά καί πολιτιστικά ἀποτελέσματα τῆς

ἐρευνας πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητας καί νά προστατεύονται ἀπὸ πιθανῆς καταχρηστικῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ ἐρευνα πρέπει νά ἐνθαρρύνεται σέ ὅλα τά γνωστικά ἀντικείμενα, περιλαμβανομένων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καί τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπὸ προϋποθέσεις δέχεται ὅτι τά ΑΕΙ μποροῦν νά ἀναζητοῦν ὑλικὴ καί οικονομικὴ στήριξη καί ἀπὸ δημόσιους καί ἀπὸ ἰδιωτικούς φορεῖς.

Ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἀξιολογεῖται ἐν γένει μέ γνώμονα τὴν προσφορά τῆς στήν κοινωνία, μέ σταθμίσεις ἠθικοῦ χαρακτήρα, μέ πολιτικὴ οὐδετερότητα, μέ κριτικὸ πνεῦμα.²⁴ Μέ καλὴ γνώση τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνίας καί τοῦ κόσμου τῆς ἐργασίας, ἔτσι ὥστε νά δημιουργεῖται μία μακροχρόνια στρατηγικὴ κοινωνικῶν προτεραιοτήτων καί ἱκανοποίησης καλῶς νοσῶμενων ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, μέ σεβασμὸ τοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ περιβάλλοντος. Ὅφειλε νά δίνει βαρῦτητα σέ δραστηριότητες πού ἀποσκοποῦν στήν καταπολέμηση τῆς φτώχειας, τῆς βίας, τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, τῆς πείνας, τῆς περιβαλλοντικῆς ὑποβάθμισης καί τῶν ἀσθενειῶν.

Πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ ἡ πολύμορφη διασύνδεση τῶν πανεπιστημίων μέ τὸ χῶρο τῆς ἐργασίας, μέ μεγαλύτερη συμμετοχὴ του καί στήν ἴδια τὴ διοίκηση τῶν ΑΕΙ. Ἀφοῦ αὐτὰ παρέχουν καί ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, ὀφείλουν νά προσμετροῦν τίς τάσεις στήν ἀγορὰ ἐργασίας, ἀλλά ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐργασίας καί τῆς δημιουργίας νέων θέσεων ἐργασίας –καί πάλιν ὄχι, ἅς ποῦμε, μέ κριτήριο τίς ἐπιθυμίες τῆς ἐργοδοσίας γιά ἄδουλο καί «ἀπασχολήσιμο» ἐργατικὸ δυναμικό.²⁵

2. Περίπου στόν ἀντίποδα αὐτῶν τῶν ἀξιακῶν δεσμεύσεων γιά τὴν πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση καί τὴν ἐρευνα κινοῦνται οἱ θέσεις τοῦ ΟΟΣΑ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ψευδοπεριγραφικὴ ἐκφορά τοῦ λόγου σέ αὐτές, ἐνῶ στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά σειρά ἀπὸ ἐπιθυμητὲς μεταβολές, δηλαδή γιά desiderata καί σαφεῖς ὑποδείξεις.

Γιά νά κατανοήσουμε πῶς οἱ κρατοῦντες διεθνῶς ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, μέ πρόσχημα τὴν ἀναδυόμενη «κοινωνία τῆς γνώσης», ἅς ρίξουμε μία ματιά σέ μία ἄκρως διαφωτιστικὴ ἐκθεση τοῦ ΟΟΣΑ, τοῦ 1998. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ κείμενο προβαίνει σέ μία σειρά ἀπὸ ἐμπειρικές παρατηρήσεις. Στὴν πραγματικότητα, ὡστόσο, περνᾷ πιεστικὴ «γραμμὴ» στίς κυβερνήσεις γιά μία ἐκ θεμελιῶν μετάλλαξη τῆς παιδείας στό σύνολό της.

23. Περαιτέρω ἐξέταση αὐτῆς τῆς θέσης ἀπὸ Εὐκλείδη Τσακαλώτο, «Ἰδιωτικοποίηση καί πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση: τί διακυβεύεται», *Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης*, τεῦχος 110, 1998, σ. 27-53.

24. Πρὸς τὴν «Ὑπὲρ τοῦ πανεπιστημίου συνηγορία», στόν ἐπίλογο τοῦ βιβλίου τοῦ Ἄλκη Ρήγου, *Πανεπιστήμιο, ἰδεολογικὸς ρόλος καί λόγος*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα, 2000, σ. 217 ἐπ.

Τό κείμενο τοῦ ΟΟΣΑ ξεκινᾶ, λοιπόν, ἀπό ἓνα ἐμπειρικά διαπιστώσιμο γεγονός. Ὅτι δηλαδή ἡ κρατική χρηματοδότηση τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἔρευνας μειώνεται. Σέ προφανή ἀντίθεση, ἄς σημειωθεί μέ τὴν εὐκαιρία, πρὸς ὅ,τι ἐπιζητοῦν ἐπ' αὐτοῦ οἱ «συστάσεις τοῦ ΟΗΕ γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση» (Διακήρυξη τοῦ 1997). Καί εἰσηγεῖται μία σειρά ἀπό μεταβολές πού ἀνατρέπουν συνολικά τὴν ἀποστολή καὶ τὴ λειτουργία τῶν πανεπιστημίων, μέ ἀπερίφραστο καὶ κυνικό τρόπο. Ἡ κεντρική ἰδέα εἶναι περίπου «κόψτε τὴ δημόσια χρηματοδότηση τῶν ΑΕΙ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα θὰ ἐπέλθουν ἀλυσιδωτά».

Τό κείμενο τοῦ ΟΟΣΑ ἐπεκτείνεται μάλιστα σέ μία γενικότερη ἐκτίμηση, μία ἀξιωματική λήψη θέσης κατ' οὐσίαν. Ὅτι δηλαδή οἱ μεταβολές αὐτές ἀντιστοιχοῦν σέ μία εὐρύτερη ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴν ἀποστολή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κράτους ἐν γένει. Πρόκειται γιὰ μία συνεκτική νεοφιλελεύθερη ἀντίληψη, πλήρως ἀναιρετική τῆς φουσιολογίας ὄχι μόνο τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης²⁶ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους. Ἀκριβῶς μέ τό ἴδιο πνεῦμα πού διαπερνᾶ τὴ Διακήρυξη τῆς Μπολῶνια (1999).²⁷ Ἡ γραμμὴ τοῦ ΟΟΣΑ «πέρασε» ἀποτελεσματικά στὸν εὐρωπαϊκό χώρο, ὅπως ἐδείξαν οἱ ἐξελίξεις πού ἐπακολούθησαν.²⁸

1. «Οἱ κρατικές ἐπιχορηγήσεις πρὸς τὰ πανεπιστήμια μειώνονται. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ δὲν θεωρεῖται μία ἀπλή παροδικὴ συγκυρία, ἀλλὰ δομικὴ μεταβολὴ τῆς ἔννοιας καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ κράτους στό πλαίσιο τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς».

2. «Τὰ πανεπιστήμια προσπαθοῦν νά ἀντισταθίσουν τὴν οἰκονομικὴ στενότητα μέ συμμαχίες καὶ συμπράξεις μέ τίς ἐπιχειρήσεις καὶ τὴ βιομηχανία, μέ τὴ βοήθεια καινοτομικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ μέ τὴν προβολὴ τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ ἐπιχειρηματικῶν τους ὑπηρεσιῶν».

3. «Κρατικές ἐπιχειρήσεις καὶ ὑπουργεῖα προσπαθοῦν νά διαμορφώσουν καὶ νά ὁμογενοποιήσουν τὰ προγράμματα σπουδῶν καὶ νά τυποποιήσουν τό ἔργο τῶν διδασκόντων, μέ ταυτόχρονη μεταφορὰ τοῦ κόστους σπουδῶν στοὺς φοιτητές». Τί σημαίνουν αὐτά; Τὴ γενικευμένη ἐπιβολὴ διδασκτρῶν καὶ τὴ μετάπτωση τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ σέ χρήστες ἐκπαιδευτικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ καταναλωτές. Ὅσο γιὰ τὴν τυποποίησιν τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, αὐτὴ θέτει ἀπλῶς ἐμποδῶν τὴν κριτικὴ σκέψη καὶ ἐν τέλει κάθε αὐθεντικὴ γνώση, ἡ ὁποία, βεβαίως, εἶναι ἀδύνατον νά τυποποιεῖται ἢ νά ἀνακόπτεται! Τί εἶδους συμβολή, ἄραγε, σέ «κοινωνία τῆς γνώσης» καλοῦνται νά προσφέρουν τὰ πανεπιστήμια, ὅταν συγχρόνως ἐξωθοῦνται σῶναι καὶ καλά νά τυποποιήσουν τὴ γνώση;

5. «(...) Παρατηρεῖται ἡ ἐνίσχυση τοῦ πλέγματος διοίκησης σέ βάρος τῶν διδασκόντων, οἱ ὁποῖοι καὶ χάνουν συνεχῶς τὴν ἰσχὺ τους ὡς πρὸς τὴ διοίκηση τοῦ ἰδρύματος». Σέ ποιούς ἄραγε μεταφέρεται ἡ ἰσχὺς αὐτῆ καὶ μέ ποιὰ κριτήρια πρόκειται νά τὴ διαχειρισθοῦν; Ἐκκωφαντικὴ σιωπὴ τοῦ κειμένου ἐν προκειμένῳ.²⁹

6. «Τό φαινόμενο αὐτό ἔχει ἀποκτήσει παγκόσμιες

διαστάσεις. Σήμερα ἔχουμε τὴν ἀνάπτυξη ἐπιχειρηματικοῦ τύπου πανεπιστημίων, ὅπου ἡ σύγκρουση ἀκαδημαϊκῶν ἀξιών μέ διοικητικές, ἰδιαίτερα σέ ζητήματα πανεπιστημιακῆς διοικήσεως, ἀποτελοῦν συχνό φαινόμενο». Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου θεωρεῖ ἀσφαλῶς τὴ σύγκρουση αὐτὴ ὡς ἀναπόφευκτη, ἂν ὄχι καλοδεχούμενη. Ὁ ἴδιος τοποθετεῖται ἐκ προοιμίου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς βίαιης μεταμόρφωσης τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἐμμέσως ἐναντίον τῶν «ἀκαδημαϊκῶν ἀξιών»!

«Ἡ ἔμφαση ἀπὸ τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀπὸ καιρὸ μεταφερθεῖ στίς ἐπιχειρηματικοῦ τύπου δραστηριότητες». Ἄς προσεχθεῖ ἐδῶ ἡ ἀσυναίσθητη (;) ὅσο καὶ εὐγλωττὴ ἀντιδιαστολή πού ἐπιχειρεῖται μεταξὺ τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ἐντὸς τῶν ΑΕΙ. Προφανῶς ἀπὸ πανεπιστημιακοὺς δασκάλους πού θὰ δαπανοῦν πολὺ περισσότερο χρόνο γιὰ ἐπιχειρηματικές δραστηριότητες ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστῆμης τους!

7. «Ἡ δραστικὴ μείωση τῆς κρατικῆς ἐπιδότησης τῶν πανεπιστημίων ἀναγκάζει τό προσωπικό τους σέ ριζικές ἀλλαγές στὸν τρόπο διοίκησης, πού παρατηρεῖται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο». Ἐδῶ ὁ ἐκβιαστικός τόνος τῆς ἐπιχειρηματολογίας καθίσταται εὐδιάκριτος. Κατ' οὐσίαν οἱ κυβερνήσεις καλοῦνται νά ἐγκαινιάσουν ἢ νά συνεχίσουν ἔσασεῖ μία πολιτικὴ ὑποχρηματοδότησης τῆς ἀνώτατης παιδείας, προκειμένου νά ἐπαληθευ-

25. Βλ. καὶ Δημήτρη Κοτρόγιαννου, «Τό Πανεπιστήμιο στὴν ἐποχὴ τῆς "ἀπασχολησιμότητας": ἱστορία, πραγματικότητα καὶ ἐπίφαση», *Πανεπιστήμιο*, τεῦχος 5ο, 2002, σ. 61-71.

26. Μία διεισδυτικὴ καὶ ἐμπειριστατωμένη ἀνάλυση τῆς νεοφιλελεύθερης στρατηγικῆς γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση προτείνεται στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ τομίδιου τῆς Κίνησης Πανεπιστημιακῶν τοῦ Συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς καὶ τῆς Προόδου, *Θέσεις γιὰ τὴν ἀνώτατη παιδεία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, ὅπου καὶ ἐκτενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Κώστα Σταμάτη, «Τό Πανεπιστήμιο στὴ δίνη τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ», στὸν τόμο: *Δομές καὶ σχέσεις ἐξουσίας στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 177-198.

27. Ἐκτεταμένη ἀνάλυση τῆς τελευταίας ἐπιχειρεῖται στὸ τομίδιο τῆς Κίνησης Πανεπιστημιακῶν τοῦ Συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς καὶ τῆς Προόδου, *Πανεπιστήμιο καὶ Ἀγορὰ. Νέα ἐκπαιδευτικὴ τάξη στὴν Εὐρώπη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2001. Μέ παραπλήσιο πνεῦμα, Θεμιστοκλῆ Ξανθόπουλου, «Παγκοσμιοποίηση τῆς Ἀγορᾶς, Εὐρωπαϊκός Χῶρος τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης καὶ ἡ Διακήρυξη τῆς Μπολῶνια», *Πανεπιστήμιο*, τεῦχος 3ο, 2001, σ. 67-90.

28. Ἀπτες μεταφρυστικὲς προσπάθειες πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση εἶχαν ἀρχίσει βεβαίως ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη. Εἰδικά γιὰ τὴν Ἑλλάδα βλ. τὴν ἐπισκόπηση τῶν πεπραγμένων στὴ δεκαετία τοῦ 1990 εἰς: Νίκου Θεοτοκά, «Ἡ Προϊούσα Ὑπονόμηση τοῦ Δημόσιου Πανεπιστημίου», *Πανεπιστήμιο*, τεῦχος 1ο, 2000, σ. 139-152.

θει ή σχετική «πρόβλεψη» του ΟΟΣΑ. Ό εκβιασμός συνίσταται σέ ότι αυτός πού διατυπώνει μία απειλητική πρόβλεψη κρατά ό ίδιος τόν όρο τής ύλοποίησής της!

«Τό κέντρο του πανεπιστημίου αποτελούν οι θετικές έπιστήμες, τά πολυτεχνικά τμήματα και οι επαγγελματικές σχολές (δημοσιογραφίας κλπ.), ενώ παρόμοια τάση παρατηρείται και στις κοινωνικές και τις ανθρωπιστικές έπιστήμες». Πρόκειται δηλαδή για τήν τάση νά γίνουν «θετικές» και οι έπιστήμες του ανθρώπου;

8. «Η έννοια του «άνθρωπινου κεφαλαίου», δηλαδή οι δεξιότητες και ή γνώση των εργαζομένων, αποτελούν συγκριτικό πλεονέκτημα στή διαδικασία παραγωγής. Η πρόσκτηση των δεξιοτήτων αυτών πραγματοποιείται είτε μέ εκπαίδευση σέ πανεπιστήμια, είτε μέ διδασκαλία και εμπειρία στή διαδικασία τής παραγωγής. Η ανάπτυξη συνεπώς κατάλληλου συστήματος άνώτατης παιδείας αποτελεί άπαραίτητη προϋπόθεση οικονομικής εϋμερείας. Η έπίδοση σέ έπιστήμες και τεχνολογίες αΐχμής (π.χ. μοντέρνα ύλικά, μοντέρνες ήμιαγωγικές διατάξεις, τεχνολογία ψηφιακής απεικόνισης, ύψηλης πυκνότητας ψηφιακή έγγραφη και όπτικοηλεκτρονική, τεχνητή νοημοσύνη, βιοτεχνολογία, όλοκληρωμένη παραγωγή μέ τή βοήθεια ύπολογιστών, ιατρική διαγνωστική και τεχνολογίες αισθητήρων) άπασχολούν πλέον σοβαρά τά πανεπιστήμια και προς αυτή τήν κατεύθυνση στρέφουν πλέον τά προγράμματα σπουδών τους και τις έρευνητικές τους προσπάθειες».³⁰

Ίδού και ή μόνη ύπόνοια οίονεί φιλοσοφικής χροιās σέ ένα χυδαίως οικονομιστικό κείμενο: «τά πανεπιστήμια αναγνωρίζονται ως βασικός παράγοντας τής βασισμένης στή γνώση οικονομίας (knowledge based economy)». Κατ' άρχάς ας προσεχθεί ή ύπαλλακτική χρήση ως συνώνυμων των όρων «οικονομία» και «κοινωνία». Μία γλωσσική χρήση άπολύτως ένδεικτική τής πρόθεσης για έμπορευματοποίηση κάθε πτυχής του κοινωνικού βίου.

Η συνέχεια του κειμένου γίνεται μέ καθαρώς πολιτική όρολογία. Διασαφηνίζει άυστολόως τή βασική πολιτική προϋπόθεση, προκειμένου νά συναρμοσθεί ή καινούργια άνώτατη εκπαίδευση μέ τήν «οικονομία πού βασίζεται σέ γνώση». «Καμία χώρα δέν θά έπέτρεπε έκουσίως μόνιμη και σοβαρή ύποβάθμιση στά έθνικά της συστήματα έρευνας, μεταφοράς γνώσης και εκπαίδευσης. Και όμως στις άρχές του 21ου αιώνα τά πανεπιστήμια και οι σχέσεις τους μέ τήν κοινωνία θά αλλάξουν ριζικά. Τά πανεπιστήμια και οι χώρες στις όποιες αυτά άνήκουν πρέπει νά λάβουν σύντομα μέτρα και πολιτικές αποφάσεις για τόν έγκαιρο σχεδιασμό των έρευνητικών και γενικότερα των πανεπιστημιακών τους συστημάτων».

Όπως αντιλαμβάνεται ό καθείς, αξίζει τόν κόπο νά σταθούμε σέ αυτό τό άπόσπασμα, άφου άποδίδει άνάγλυφα τήν πεμπτουσία του συζητούμενου θέματος. Ποιά είναι κατ' άρχάς ή πολιτική συνθήκη πού κα-

λείται από τις δυνάμεις του κεφαλαίου και τους ιδεολογικούς εκφραστές τους νά θέσει σέ κίνηση τή «σύγχρονη αντίληψη για μία έλικοειδή ανάπτυξη των σχέσεων πανεπιστημίου-βιομηχανίας-κυβέρνησης για τήν παραγωγή γνώσης», κατά τήν έκφραση του κειμένου;

Η απάντηση δίνεται μέ έξοργιστική ειλικρίνεια. Είναι ή πολιτική δέσμευση των δυνάμεων τής νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, μέ τά δικά τους λόγια, «νά ύποβαθμίσουν έκουσίως, μόνιμως και σοβαρά (sic) τά έθνικά συστήματα εκπαίδευσης και έρευνας»! Και έπειδή ακριβώς εικάζεται ότι κάτι τέτοιο θά προσέκρουε πιθανώς σέ ισχυρές αντιστάσεις στο έσωτερικό κάθε κυρίαρχου έθνικού κράτους, προτείνεται άνοιχτά ή λύση τής διεθνούς πίεσης σέ κάθε χώρα χωριστά.

Πώς εκδηλώνεται έμπρόκτως αυτή ή πολιτική πίεση είναι πιά γνωστό: άφενός από τους μεγάλους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, άφετέρου από συλλογικές πολιτικές αποφάσεις κορυφής, π.χ. τής συνόδου των έπτά πίο προηγμένων χωρών, των Ύπουργών ή και των Πρωθυπουργών σέ περιφερειακές συσσωματώσεις χωρών, όπως ή Ευρωπαϊκή Ένωση κλπ. Πρόκειται δηλαδή για μία μορφή λήψης πολιτικών αποφάσεων κατά πλήρη παράκαμψη των θεσμών τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας των τυπικά θεωρούμενων ως κυρίαρχων έθνικών-κρατών. Μέ έξωθεν και εκ των άνω έπιβολή πολιτικών έπιλογών προς τό συμφέρον τής διεθνούς επιχειρηματικής τάξης, δηλαδή τής άρχουσας τάξης στον διεθνοποιημένο καπιταλισμό.

Έν κατακλείδι, ή «οικονομία βασισμένη στή γνώση» άποδεικνύεται ένα βολικό πρόσχημα για τήν παγίωση μιās ώμης ταξικής κυριαρχίας, άδιαμεσολάβητης από πολιτικούς θεσμούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, κοινωνικού κράτους ή κράτους δικαίου. Μέ τή συνεπικουρία κρατών αδύναμων νά κυβερνήσουν, αλλά άρκούντως ισχυρών νά έπιβάλουν μέ πειθαναγκασμό ή άνοιχτή καταστολή τους νέους όρους τής κυριαρχίας τής διεθνούς άρχουσας τάξης. Κάπου άνάμεσα σ' αυτές τις μυλόπετρες άλέθεται, άνάμεσα σέ πολλά άλλα πράγματα, και ή προοπτική τής άνώτατης εκπαίδευσης

29. Μία διερεύνηση του θέματος έπιχειρεί αντίθετως ή μελέτη των Δημήτρη Σαραφιανού και Πηνελόπης Φουντεδάκη, «Η Πανεπιστημιακή Διοίκηση στον Άστερισμό τής Παραγωγικότητας», *Πανεπιστήμιο*, τεύχος 1ο, 2000, σ. 45-77.

30. Έίτε πρόκειται για αυτούσιες περικοπές από τή μελέτη του ΟΟΣΑ είτε για εκλαϊκευτικές εκτιμήσεις του Έλληνα σχολιαστή, πρόκειται πάντως για θέσεις μέ ταυτοποίηση γενική αντίληψη. Σ' αυτή δίνεται μέ συμπυκνωμένο τρόπο ή προσβλεπόμενη και έν πολλοίς έπιβαλλόμενη νέα διάταξη άνάμεσα στο Κράτος, τά ΑΕΙ επιχειρηματικού τύπου, τις άνάγκες κερδοφορίας του κεφαλαίου και μέ τήν άπαραίτητη αναφορά στην «κοινωνία τής γνώσης».

Ο ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ «ΘΕΩΡΙΑ»

του Νίκου Θεοδοκᾶ

Κάποτε ὁ χῶρος τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς παρήγαγε καινούργιες ιδέες. Ἦταν ἐστία συζητήσεων καὶ ἀναζητήσεων πού ἔσπαγαν τοὺς πάγους τῆς ψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς. Ἐδῶ καὶ καιρὸ ὅμως τείνει νά γίνει ἕνας χῶρος νοσταλγίας καὶ κλάψας γιὰ τὸν κόσμο πού χάθηκε, ἀναδίπλωσης, καχυποψίας καὶ ἀπαξίωσης γιὰ τὸ καινούργιο, τὸ πειραματικό, ἐκεῖνο πού δέν γνωρίζουμε [...] Ὁ κίνδυνος ἀπὸ ἄρθρα σάν αὐτὸ τοῦ ΝΘ, ἢ ἀπὸ αἰσθήματα ἀποκλεισμοῦ (ὅπως αὐτὸ πού δημιουργήθηκε μετὰ τὴ μὴ δημοσίευση στὴν Αὐγή, τοῦ ἀπαντητικοῦ ἀρθροῦ τοῦ Χ. Ἐξερχόγλου στὸν Β. Κρεμμυδά), εἶναι νά ἀποξενωθεῖ ἡ Ἀριστερά ἀπὸ τοὺς ἀνήσυχους δημιουργικούς νέους διανοούμενους, ἀπὸ αὐτοὺς πού κάνουν φασαρία, ἔστω καὶ ἂν δέν τὴν ἀφήνουν νά κοιμηθεῖ πάνω στίς βεβαιότητές της. Ποιὸν ὠφελεῖ ἡ πολιτικὴ ἐργαλειοποίηση τῆς συζήτησης;»

Αὐτὰ γράφει ὁ Ἀντώνης Λιάκος (προηγούμενο τεύχος *Πολίτη*). Ὅσο κι ἂν ψάχνω, δέν μπορῶ νά φανταστῶ ἀπὸ ποῦ πηγάζει τόσος πόνος. Ποῦ καὶ πότε βρέθηκε στὰ περιβάλλοντα τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἀπαξίωση, τὴν καχυποψία καὶ τοὺς ἀποκλεισμούς; Στὰ ἀνοιχτὰ Ἀρχεῖα τῆς Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας; Στὸ σινάφι τῶν ἀριστερῶν ἱστορικῶν ὅπου κινεῖται; Στὰ ἐντυπα τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς; Στίς δημόσιες συζητήσεις πού μὲ πρωτοβουλία της ὀργανώθηκαν; Ἄν μὴ τί ἄλλο, σ' ὅλα αὐτὰ τὰ περιβάλλοντα ὀφειλε νά ἔχει ἤδη διακρίνει ὡς κοινὸ τόπο τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ «*πολιτικὴ ἐργαλειοποίηση*» τῆς συζήτησης γιὰ τὴν ἱστορία βλάπτει σοβαρὰ καὶ τὴν Ἀριστερά καὶ τοὺς ἱστορικούς. Ἀσφαλῶς κι ἔχουμε διαφορετικές, πολὺ διαφορετικές ἀπόψεις. Καλὸ πράγμα εἶναι αὐτό. Ἀνοίγουμε κουβέντες, καμιά φορὰ πολεμικές. Κι αὐτὸ καλὸ πράγμα εἶναι. Ἐνίοτε μιλάμε καὶ περὶ πολιτικῆς· κι ἐκεῖ οἱ διακρίσεις κατ' ἀνάγκην τονίζονται. Ἐστω καὶ ἄγαρ-

μα. Ἀπὸ ἐκεῖ, ὅμως, ὡς τίς αἰτιάσεις περὶ ἀποκλεισμῶν καὶ «*δαιμονοποίησης*» ὑπάρχει ἀπόσταση μεγάλη. Ἀπόσταση πού τὴν κάνει σημαία μόνο ὅποιος θέλει νά παρακάμψει καὶ νά κρύψει κάτω ἀπὸ τὸ τραπέζι τὰ προβλήματα πού τίθενται στὴ συζήτηση.

Ὁμολογῶ ὅτι βρῆκα τὴν ἀπάντηση τοῦ Α. Λιάκου ἐξαιρετικὰ παρωχημένου γούστου καὶ ἐλάχιστα δημιουργική. Μὲ ξάφνιασε ἡ εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ πού κνηγάει νά ξανασκοτώσει τὸ φάντασμα τοῦ Ζντάνωφ κι ἀνακατώνει τίς «*κουζίνες*» τοῦ ἐπαγγέλματος μετρώντας παραπομπές ἐπὶ τῆς θεωρίας. Εἶχα τὴν ἐλπίδα ὅτι θά ἐπιχειρηματολογήσει ἐπὶ τῶν θεμάτων πού ἀπλώθηκαν στὸ τραπέζι. Ἄντ' αὐτοῦ ἐπέλεξε νά βομβαρδίσει τοὺς ἀναγνώστες μὲ διδαχές καὶ ἐρωτήματα πού, μάλιστα, τ' ἀφήνει νά αἰωροῦνται ἀναπάντητα.

Στὸ προηγούμενο κείμενό μου στὸν *Πολίτη* προσπάθησα νά δάλω στὴ σειρά κάποιες σκέψεις γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ ὄψιμου βαλκανοποιημένου «*μεταμοντερνισμοῦ*», πού ἔγινε μόδα τοῦ συρροῦ στὸν τόπο μας.

Ἀσφαλῶς, τό ζήτημα παραπέμπει σέ πολλαπλά επίπεδα ἐξηγήσεων καί ἀναζήτησης. Καί καθ' ἓνα ἀπό αὐτά ἀξιῶναι τίς δικές τοῦ πειθαρχίες.

Ἐνα πρόβλημα, λοιπόν, πρὸς ἐρμηνεία ἀφορᾷ στή διάχυση τοῦ «μεταμοντέρνου» ρεύματος σέ ἀνήσυχια κι ἀντισυμβατικά πνεύματα τοῦ καιροῦ μας. Ἐνα δεύτερο πρόβλημα ἔχει νά κάνει μέ τή σχέση ἀνάμεσα στίς ἐκπαιδευτικές καί ἐρευνητικές πολιτικές τοῦ ἡγεμόνα καί τήν προϊούσα ἀπαξίωση τῶν ἐπιστημονικῶν πειθαρχιῶν πού, ἐνδεχομένως, ὀφείλονται καί σέ αἷτια πού εἶναι ἐσωτερικά στίς ἐπιμέρους ἐπιστήμες. Ἐνα τρίτο ἀφορᾷ στήν προσπάθεια ἐξήγησης τοῦ γεγονότος ὅτι, διά τῆς ἀναφορᾶς στόν «μεταμοντερνισμό», φτιάχνονται μέτωπα πού ἀσκοῦν πανεπιστημιακή ἢ ἐρευνητική ἢ ἄλλης κατεύθυνσης πολιτική συνασπίζοντας στό «διά ταῦτα» ἐτερόκλητες φωνές. Ἐνα τέταρτο πρόβλημα ἀφορᾷ στά ὅσα λέγονται περί ἐπιστήμης στούς ἐπιμέρους κλάδους, προκειμένου νά κατασκευαστοῦν «κοινὸι τόποι» πού συνέχουν ὁμάδες διαφερότων στό πλαίσιο τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας. Ἄλλο πρόβλημα, εἶναι αὐτό πού ἀφορᾷ ἐιδικῶς στήν κοινότητα τῶν ἱστορικῶν: τί λέγεται, τί πράττεται καί τί γράφεται. Καθένα ἀπό τά προβλήματα αὐτά παραπέμπει σέ πολλαπλά ἐρωτήματα, ἀναλυτικά καί ἐρμηνευτικά. Κι ἔτσι, καθὼς μάλιστα ἡ συζήτηση στόν τόπο μας μόλις πού ξεκινᾷ, εἶναι ἀδύνατο νά ἀπαντήσει κανεὶς σέ ὅλα καί μέ μιᾶς.



Πρὶν καταπιαστεῖ μέ τά ἐπιστημονικά, ὁ Ἄ. Λιάκος ἐπιχειρεῖ μιά «οὐδέτερη» καί «ἀντικειμενική» ἀποτύπωση τῆς κατάστασης στήν ὁποία ἔχει περιέλθει ἡ κοινότητα τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν:

«Οἱ ἱστορικοί [...] τρέχοντας πίσω ἀπό τά χρηματοδοτούμενα προγράμματα διαπιστώνουν ὅτι θρέθηκαν στήν ἀλυσίδα παραγωγῆς, κάνοντας πράγματα πού δέν εἶχαν σχεδιάσει, πού δέν ἦταν στίς προτεραιότητές τους. Στά Πανεπιστήμια κλήθηκαν νά δημιουργήσουν νέα προγράμματα καί νέα μαθήματα γεφυρώνοντας τίς προωθημένες λεκτικές περιγραφές τῶν Βρυξελλῶν μέ μιά ἀρχαϊκή ἢ ἀνύπαρκτη παράδοση. Ἐπεδίωκαν ψιλοδημοσιότητα, ἀλλά ὅταν αὐτὴ ἔριξε δυνατά τούς φακούς πάνω τους, φωτίστηκαν οἱ ἀδυναμίες τους. Μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο οἱ ἱστορικοί συνειδητοποιοῦν ὅτι ἐγκαταλείπουν τὴ γαλαρία, ἀλλά ἀποφεύγουν καί νά καθίσουν στήν πλατεία. Δισταάζουν νά ἀποχωριστοῦν τόν ναρκισσισμό τοῦ περιθωρίου. Καί αὐτό πού δέν μποροῦν νά ποῦν καί νά κάνουν προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες τους στήν ἀγορά [...] τό κάνουν στίς ἀκαδημαϊκές συναντήσεις».

Ἡ περιγραφή φωτογραφίζει θολά κάποια περιβάλλοντα. Ὁ Ἄ. Λιάκος, ὅμως, προσκομίζει τὴ θολή αὐτὴ φωτογραφία ὡς τεκμήριο γιὰ τὴν κατάσταση «τῶν

ἱστορικῶν» ἐν γένει. Τί ἄλλο πάει νά πεῖ αὐτό τό ἐξόχως γενικευτικό: «οἱ ἱστορικοί»; Καί τί ἀκριβῶς εἶναι οἱ «προωθημένες λεκτικές περιγραφές τῶν Βρυξελλῶν», τά «νέα προγράμματα καί νέα μαθήματα», τά «χρηματοδοτούμενα προγράμματα» σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴν «ἀρχαϊκή ἢ ἀνύπαρκτη παράδοση» τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν;

Πίσω ἀπό τίς λέξεις (ὄχι τοῦ Ἄ. Λιάκου ἀλλὰ τῶν «λεκτικῶν περιγραφῶν τῶν Βρυξελλῶν») μασκαρεύεται ἡ νεοφιλελεύθερη πολιτικὴ γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση καί τὴν ἐρευνα πού πρυτανεύει στή σημερινὴ Εὐρώπη. Κάθε λόγος γιὰ τὴν υπεράσπιση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ χαρακτήρα τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημιακῶν θεσμῶν, κάθε ἀντίσταση στή νεοφιλελεύθερη διάλυσή τους θεωρεῖται «ἀρχαϊσμός». Οἱ «ἀρχαϊκοί» καί «ἀνύπαρκτοι» ἱστορικοί, κι ἀνάμεσά τους οἱ ἀριστεροὶ πανεπιστημιακοὶ καί ἐρευνητὲς γράφουν καί πράττουν χαράσσοντας μιά ἄλλη κατεύθυνση. Τί λέει καί τί πράττει σχετικῶς ὁ Ἄ. Λιάκος; Πῶς ἀπαντᾷ στίς προκλήσεις τοῦ «ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος» τό ὅποιο, ἔστω καί ἀδρά, περιγράφει; Ποιὰ πανεπιστημιακὴ πολιτικὴ ὑπηρετεῖ τό «ξεχαρβάλωμα» τῶν ἐπιστημῶν πού ἐπαγγέλλεται ὁ φιλελεύθερο-ἐλευθεριακὸς ἐκλεκτικισμός; Τά ἴδια του τά ἐρωτήματα θέλουν ἀπαντήσεις πολὺ συγκεκριμένες.

Στ' ἀλήθεια, ὑπὸ τὴ μορφή ἐρωτημάτων ἢ ἀφορισμῶν, ὁ Ἄ. Λιάκος προβάλλει εἰκόνες αὐτοῦ πού ἀντιλαμβάνεται ὅτι εἶναι ἡ νέα ἀναπόδραστη πραγματικότητα. Καί ἀξιῶναι νά ἐκλάβουμε τίς σχηματικὲς περιγραφές του ὡς καθολικὰ ἐγκυρες ἐρμηνεῖες. Φοβᾶμαι ὅτι ἐδῶ, ὁ σκληρὸς θετικιστικὸς πυρήνας τῆς σκέψης του ἀπορροφᾷ τό «μεταμοντέρνο» πλουραλιστικὸ της περίβλημα. Ἡ ρηχὴ περιγραφή αὐτοῦ πού θεωρεῖ ὅτι «συμβαίνει» παρουσιάζεται ὡς ἀθηντική ἐκθεση τῆς «ἀλήθειας». Καί πατώντας σέ αὐτὴν τὴν «ἀλήθεια», ὁ Ἄ. Λιάκος ἀξιολογεῖ καί διαχωρίζει στάσεις ὡς «ἀρχαϊκές» καί «προωθημένες», ὀρίζει τί εἶναι «γαλαρία» καί τί «πλατεία», τί εἶναι «πρόσδος» καί τί «νοσταλγία». Νά, λοιπόν, πού ὁ ἴδιος χαράσσει «διαχωριστικὲς γραμμές». Βάζει τά πράγματα σέ τάξη μ' ἓνα κριτήριο ἀξιολόγησης πού εἶναι ἐσωτερικὸ ὡς πρὸς τὴν «οὐδέτερη» περιγραφή. Ἡ «γαλαρία», δηλαδή, ἀποτελεῖ στό μυαλό τοῦ Ἄ. Λιάκου καί περιγραφικὸ καί ἐρμηνευτικὸ καί ἀξιολογικὸ ὄρο ταυτόχρονα. Καί κάπου ἐδῶ πλέκεται τό παιγνίδι τῶν συγχύσεων, πού ὁ Ἄ. Λιάκος ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἀναγορεύσει σέ «νέο ἐπιστημολογικὸ» ὄρο ἀρθρωσης τοῦ ἐπιχειρήματος.

Θά χρησιμοποιοῦμαι ἓνα «πολιτικὸ» κείμενό του περί «ἐκσυγχρονισμοῦ» (= «Ἡ ἰδεολογικὴ ἀνακαίνιση», στό, Ἡ προοπτικὴ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ στήν Ἑλλάδα, ΟΠΕΚ, 2002) γιὰ νά ἐξηγήσω τί ἀκριβῶς ἐννοῶ:

«Ἡ δεκαετία τοῦ '90 [...] ἄλλαξε τό σχῆμα τῆς διεθνούς πολιτικῆς. Δέν εἶναι ἴσως τῆς στιγμῆς νά ἀναφεροῦμε στίς αἰτίες. Ἡ κατάρρευση τοῦ Ἀνατολικοῦ Συνασπισμοῦ, καί ὁ ὄρος «παγκοσμιοποίηση», οἱ προϋποθέσεις καί τά ἐπακόλουθα

της, τις συνοψίζουν κατά κάποιο τρόπο. Εκείνο πάντως τό οποίο θά πρέπει νά επισημάνουμε είναι ότι οι αλλαγές αυτές συνοδεύονται από μιά αλλαγή παραδοχών. Πολλές δηλαδή από τις αυτόνοτες παλαιότερες ιδέες τέθηκαν σέ άμφιβολία, αποδείχτηκαν άκατάλληλες γιά τις νέες πραγματικότητες και άνατράπηκαν, ενώ άρχισε νά δημιουργείται ένα νέο σύστημα παραδοχών. Συνέβη δηλαδή μιά αλλαγή «παραδείγματος» (μέ την επιστημολογική έννοια του όρου), ή οποία είναι εμφανέστερη στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες οι όποιες περιγράφουν αυτή την πραγματικότητα».

Ίδου, λοιπόν, πώς φτιάχεται ή «λογική άκολουθία» ή οποία ύποστηρίζει την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος. Μας ζητά ό 'Α. Λιάκος νά συμφωνήσουμε ότι, πράγματι, κατέρρευσαν τά καθεστώτα του Άνατολικού Συνασπισμού, ότι άλλαξαν οι συσχετισμοί στους όρους του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και έμπορίου, ότι άναρωτηθήκαμε γιά παλιές παραδοχές. Δέν γίνεται νά μήν συμφωνήσουμε σέ τόσο γενικές επισημάνσεις. Μένει όμως νά κουβεντιάσουμε περί του γιαντί και του πώς έγιναν τά πράγματα. Και περί του συμπεράσματος πού ό 'Α. Λιάκος νομίζει ότι προκαταλαμβάνει άποφαινόμενος ότι, επειδή πράγματι έγιναν όσα έγιναν, «άρχισε νά δημιουργείται ένα νέο σύστημα παραδοχών. Συνέβη δηλαδή μιά αλλαγή «παραδείγματος»».

Αυτό, όμως, τό τελευταίο «επιστημολογικό» συμπέρασμα μένει νά αποδειχθεί μέ τούς τρόπους πού αποδεικνύονται άνάλογες προβάσεις στις επιστήμες. Από πού προκύπτει ότι «δημιουργείται ένα νέο σύστημα παραδοχών» στις κοινωνικές επιστήμες; Ποιό είναι αυτό τό «νέο σύστημα παραδοχών»; Διαθέτουν αυτές οι «νέες παραδοχές» τις έσωτερικές ως προς τις επιστημονικές θεωρίες προϋποθέσεις, ώστε νά τις άναγορεύσουμε σέ «σύστημα» και νά άποδεχτούμε ότι, δια της άναφοράς και μόνο στην ύπαρξή τους, «συμβαίνει» ή επιστημονική επανάσταση; Η επιστημονική επανάσταση δέν όρίζεται μέ βάση τις παραδοχές του «κοινού αισθήματος», του κοινού νοῦ ή τις αλλαγές στους συσχετισμούς δύναμης πού όρίζουν τά της ζωής μας. Κι αν εκεί είναι πού θέλει νά καταλήξει ό 'Α. Λιάκος, τότε ή παραπομπή στον Τ. Κούν (Η δομή των επιστημονικών Επαναστάσεων) είναι λάθος παραπομπή. Άλλο πράγμα τά ρεύματα ιδεών, άλλο οι διαδομένες παραδοχές της κοινής γνώμης κι άλλο, άπολύτως άλλο, τά επιστημολογικά παραδείγματα, οι «φυσιολογικές επιστημολογικές παραδόσεις» ή οι «επιστημονικές επαναστάσεις».

Κάθε ιστορικός μαθαίνει ότι οι αλλαγές στις οικονομίες, στις κοινωνίες και στους πολιτισμούς έχουν δικούς τους χρόνους διήθησης στην εκάστοτε κοινή αίθηση περί κανονικού, περί παρελθόντος και μέλλοντος. Και κάθε ιστορικός μαθαίνει ότι ή επιστήμη και τά νοητικά έργα έχουν άλλες διάρκειες και έσωτε-

ρικές προϋποθέσεις δεξίωσης των έξωτερικών αλλαγών. Οι μεταβολές στους συσχετισμούς δύναμης, όσο καθοριστικές κι αν είναι γιά τις κοινωνικές παραστάσεις του παρελθόντος και του μέλλοντος, δέν μεταγράφονται αυτόμάτως σέ κανονιστικές προϋποθέσεις του σκέπτεσθαι και της έπιστήμης.



Ξεκίνησα λέγοντας ότι περίμενα κάτι περισσότερο από τον Άντώνη Λιάκο. Και τούτο διότι στις εργασίες του —όπου δουλεύει ως ιστορικός και όχι ως έρασιτέχνης «φιλόσοφος»— βρίσκω ότι ή ματιά, τά έργα έτα, ή πειθαρχία και οι έννοιες της επιστήμης πού χρησιμοποιεί συγγενεύουν μ' εκείνες των ιστορικών πού άπαξιώνει ως «νάρκισσους του περιθωρίου» και της «γαλαρίας».

Θέλω νά πώ ότι, απ' όσα ξέρω και καταλαβαίνω, οι «θεωρητικές» του περιπλανήσεις δέν συνάδουν διόλου μέ τό έργο πού μας έχει προσφέρει γιά την ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας, γιά τις νεανικές όργανώσεις, τή «Φεντερασιόν», την Ίταλική Ένοποίηση κ.λπ. Δέν έχω βρει στο έργο τῦ κάτι τό οποίο, έστω και έμμέσως, νά δικαιώνει την άποψη των «άνήσυχων δημιουργικών νέων διανοούμενων» ότι «ή συμβατική διάκριση ανάμεσα στις πρωτογενείς και τις δευτερογενείς πηγές δέν έχει τόσο μεθοδολογικό όσο τεχνικό ενδιαφέρον» ή τό ερώτημα περί του «έάν ή ιστορία είναι επιστήμη». Ούτε καν στο τελευταίο του δημοσίευμα γιά τον Ρήγα, τον θηλυμανή Σουλτάνο, τον Ήρακλή και την Άμαζόνα.

Καλός και τολμηρός ιστορικός, κάποια ώρα ό 'Α. Λιάκος αποφάσισε ότι δέν του ταιριάζει πιά ή «γαλαρία». Και βάλθηκε ν' αλλάξει θέση, νά μεταφερθεί στην «πλατεία». Δικαίωμα του. Μόνο, μήν μας παρουσιάζει ως «ιστορική αναγκαιότητα» την άνάγκη αυτής της αλλαγής θέσης. Αν νοιώθει ότι έχει κάτι νά μας πει γιά τις έπιλογές του, άς τό πει. Άς διευκρινίσει, δηλαδή, μέ ποιόν τρόπο άπαντά ό ίδιος στα ερωτήματα μέ τό όποια πολυβολεί τούς όμοτέχνους του: «Τί θέλουν οι θεομοί από μας, τί θέλει τό κοινό από μας, τί θέλει ή αγορά, τί θέλουμε έμεις από τον έαυτό μας; Πώς θά άναπαραχθεί ή κοινότητα στο νέο έναίο ευρωπαϊκό περιβάλλον πού όρίζει νέες έρευνητικές και διδακτικές προτεραιότητες, άλλα κριτήρια αξιολόγησης; Ποιός βάζει, τέλος πάντων, την άτζέντα στις ιστορικές αναζητήσεις;» Σέ όλα αυτά ή κοινότητα των ιστορικών άπαντά διά του ιστοριογραφικού έργου πού παράγει. Κι έπειτα, καθείς ξεχωριστά, άπαντά και μέ τον τρόπο του μπροστά στα επαγγελματικά διλήμματα, στην άνάγκη νά βγάλει τό ψωμί του, στις πιέσεις πού δέχονται οι έρευνητικοί ή οι εκπαιδευτικοί θεομοί όπου ύπηρετεί.

Ποιός όμως ρωτάει στ' αλήθεια; Ο 'Α. Λιάκος άποφεύγει νά μας πει τίνος ερωτήματα μεταφέρει. Ο ίδιος, μέ τούς τρόπους του, άπαντά στην πράξη. Άφή-

νοντας για ιδιωτική του χρήση τό παλιό εργαστήρι, θέλοντας από καιρό νά ξεκόψει από τό «περιθώριο», όπου, όπως λέει, παραμένει κολλημένο τό σινάφι τών ιστορικών, όμιλει ως φιλόσοφος και έπιστημολόγος ή γλωσσολόγος ή ψυχαναλυτής και ρητορεύει στην αγορά πασχίζοντας νά φτιάξει δική του «Σχολή» στην ελληνική ιστοριογραφία, δικό του θεωρείο στο «μεγάλο κοινό», δικό του όσπίτιον στα ακαδημαϊκά μας πράγματα. Καλά κάνει. Διότι περί όρέξεως ουδείς λόγος.

Έλα όμως πού κάπου εδώ αρχίζει νά σχηματίζεται ή χιονοστιβάδα. Για νά ιδρυθεί ή νέα «Σχολή» του ιστορείν, πρέπει και νά βρεθεί ή νά εφευρεθεί μία νέα «θεωρία», πού νά χωράει όχι μόνο όλα τά «ένοχλητικά ή βασανιστικά ερωτήματα» αλλά και όλες τις δυνατές απαντήσεις. Χρησιμοποίησα τή λέξη χιονοστιβάδα. Νά θυμίσω μερικά ακόμα από τά ερωτήματα του ιστορικού: «Πώς θά διαχειριστεί ή κοινωνία τήν ιστορία της; Τί πρέπει νά ξεχνούμε και τί νά θυμόμαστε; Πώς μπορούν κοινότητες πού συγκρούονται γύρω και εξαιτίας τής μνήμης τους νά ξαναφτιάξουν τή ζωή τους χωρίς νά τις τυρανούν τά φαντάσματα του παρελθόντος; Πώς μπορεί ή ιστορία νά βοηθήσει σέ μία ιστορική αναδόμηση τών Βαλκανίων και τής ευρύτερης περιοχής μας; Πώς θά διαχειριστούμε τις διαιρεμένες μνήμες τών δυό κοινοτήτων στην Κύπρο; Ποιό ρόλο θά παίξουν οι ιστορικοί και οι ιστορίες πού γράφουν στην δημιουργία και στην ένοποίηση του ένιαίου ευρωπαϊκού χώρου; Η έννοια τής ιστορικής διαφάνειας μπορεί νά ένταχθεί, και πώς, στα πολιτικά μεταρρυθμιστικά προγράμματα;»

Τό ξαναλέω μέ τήν ευκαιρία. Τά ερωτήματα είναι κρίσιμα. Όστόσο, τά περισσότερα από αυτά, όπως ό ίδιος λέει, δέν έρχονται στους ιστορικούς από τήν έπιστημονική ή, έστω, τις έπιστημονικές κοινότητες αλλά από τό «έξωτερικό περιβάλλον». Αν, όμως, μείνουμε στο «έσωτερικό περιβάλλον» τών ιστορικών, ή απάντηση σέ όλα αυτά τά ερωτήματα είναι κοινή και τετριμμένη: Στόχος τών κοινωνικών έπιστημών είναι ακόμα τό παλαιό αίτημα τής κατανόησης, ή απομάγευση του κόσμου. Μέ τά διανοητικά μας εργαλεία νά πλουτίζουν ή νά άπαξιώνονται, μέ τά ερωτήματα πού διαμορφώνουμε στην κάθε περαστική στιγμή όπου διασταυρώνεται τό χθές και τό αύριο. Μέ τήν έγνοια τής απόδειξης ή τής διάψευσης τών εύρετικών και άποδεικτικών δυνατοτήτων πού διαθέτουμε. Δέν μπορώ νά σκεφτώ άλλη απάντηση ή όποια θά ένέπιπτε στην άρμοδιότητα του επαγγελματία έρευνητή ή δάσκαλου, ιστορικού ή άλλου. Άλλιώς, από ποιά θέση ό ιστορικός θά άποφανθεί περί του «τί πρέπει νά ξεχνούμε και τί νά θυμόμαστε», ώστε νά «διαχειριστούμε τις μνήμες» και, επί παραδείγματι, νά τις καταστήσουμε συμβατές προς «τήν ένοποίηση του ένιαίου ευρωπαϊκού χώρου [... και] τά πολιτικά μεταρρυθμιστικά προγράμματα»;

Κατακυλώνοντας, ή χιονοστιβάδα μεγαλώνει κι ένσω-

ματώνει —θέλοντας και μή— ερωτήματα άπρόβλεπτα. Αν ακολουθήσουμε, ως πούμε, κατά λέξη τους συλλογισμούς του Ά. Λιάκου, καταλήγουμε νά έννοήσουμε ότι ή ιστορία «πρέπει» νά γράφεται μέ τρόπο ώστε νά διδάσκει άδιαμεσολάβητα τους «καταναλωτές» ή τους «χρήστες» της. Έλπίζω, διαβάζοντάς το έτσι, νά διαφωνει κι ό ίδιος μέ τις άθέλητες «συνέπειες» του λόγου του.



Άφήνοντας μισά όλα αυτά για τά όποια ή κουθέντα δέν τελειώνει ποτέ, χρωστώ μάν απάντηση στον φόγο ότι άδίκησα τό κείμενο του Ά. Λιάκου παρασύροντας, έσκεμμένα ή από άγνοια, τους αναγνώστες σ' ένα παιγνίδι «παραναγνώσεων».

Μέ έγκαλεϊ, λοιπόν, ότι δέν διαβάζω «σωστά τά κείμενα [...] μέ τή γραμματική και τό συντακτικό» αλλά «πηδώντας τις λέξεις». Φέρνει μάλιστα κι ένα παράδειγμα κακοποιημένου κειμένου. Θα πάμε άμέσως σ' αυτό. Πρίν όμως, μία και μιλάμε για «παραναγνώσεις», ως διενκρινίσω κάτι. Στο κείμενό μου δέν αναφέρθηκα στο «μεταμοντέρνο ρεύμα» γενικώς αλλά, ρητώς και ειδικώς, στην έγχώρια έπαρχιώτικη έκδοχή του, ύποστηρίζοντας ότι ό τύπος ανάπτυξης του καθ' ήμάς «μεταμοντέρνου» συλλογισμού, παράγει «θεωρία» διά τής «μεθόδου» του πάτσγουορκ. Μέ κουρελάκια από τό «σακούλι τών παραπομπών» φτιάχνεται στον «μεταμοντέρνο» άργαλειό ένα φαντασμαγορικό έπιχειρημα πού, διά τών όνομάτων πού περνάει στο κομπολόι, δείχνει σαν νά είναι «σταθερά» τεκμηριωμένο. Παράδειγμα, ή θεωρητική γραφή του ίδιου του Ά. Λιάκου. Μέσω παραθεμάτων ή παραπομπών, φτιάχνει σκαλοπατάκια πού «καθοδηγούν» τον αναγνώστη νά ακολουθεί τά λογικά άλματα του συγγραφέα.

Μπαίνω στον πειρασμό νά θυμίσω πώς σχολιάζουν τήν παλαιά έτούτη «μέθοδο» ό Μάρξ και ό Ένγκελς στη *Γερμανική Ίδεολογία*:

«Τό παράθεμα είναι ό γάιδαρος του Άγίου Σάντσο. [...] Για νά μετατραπεί μία ιδέα σέ μίαν άλλη, ή για νά άποδειχτεί ή ταυτότητα δυό έντελώς διαφορετικών πραγμάτων, άναζητούνται λίγοι ένδιάμεσοι κρίκοι πού κατά ένα μέρος από τή σημασία τους, κατά ένα μέρος από τή έντυμολογία τους και κατά ένα μέρος από τόν άπλό τους ήχο, μπορούν νά χρησιμοποιηθούν για νά άποκαταστήσουν μία έπιφανειακή σύνδεση άνάμεσα στίς βασικές ιδέες. Αυτόι οι κρίκοι προσδένονται ύστερα στην πρώτη ιδέα μέ τή μορφή ενός παραθέματος, και μέ τρόπο ώστε ν' άπομακρύνεται κανείς όλο και περισσότερο από τήν άφετηρία και νά πλησιάζει στον έπιθυμητό σκοπό. [...] Πρόκειται για μία [...] μέθοδο λαθρεμπορικής τα-

χυδακτυλολογίας σκέψεων [...] πού χρησιμεύει σάν μοχλός γιά τά κύρια ἐπιχειρήματα».

Σέ παρόμοιες περιπτώσεις, ὁ σχολιασμός τῶν παραθεμάτων μπερδεύει ἀντί νά ξεκαθαρίζει τά πράγματα.

Στό κείμενο τοῦ Ἀ. Λιάκου πού σχολίασα, κράτησα μιά φράση μέ τήν ὁποία, ἔτσι μετέωρη πού στέκει, δέν ἔχω πού νά διαφωνήσω: «ὅσο πιο ἐλεύθερα μπορεῖ κανεῖς νά σχεδιάσει τό μέλλον, τόσο πιο ἐλεύθερα μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει τό παρελθόν». Ὑποσημείωσα, λοιπόν ὅτι ἡ φράση αὐτή θά πρέπει νά ἐξηγηθεῖ περαιτέρω, γιά νά τήν θεωρήσουμε «ἀντικείμενο κριτικῆς». Διότι ὁ συλλογισμός στό σύνολό του μᾶς ὀδηγεῖ σέ ἐπιστημονικοφανεῖς φαντασιοπληξίες ἢ Ἄλβιν Τόφλερ. Πού ἀκριβῶς εἶναι τό πρόβλημα; Μά σ' αὐτό τό «ἐλεύθερα», τό ὁποῖο ἀφήνεται νά ἀκροπατᾷ ἀνάλαφρα ἀνάμεσα στίς προτάσεις θεμελιώνοντας ντεσιζιονιστικά τό σχετικιστικό «ἐπιχείρημα» καί τόν ἐκλεκτικισμό. Κι ἂν κάποιος ἀναρωτηθεῖ περὶ τοῦ τί σημαίνει αὐτό τό «ἐλεύθερα», ἀναγορεύεται σέ ἐχθρό τῆς «ἐλευθερίας», σέ ὑπέρμαχο τῆς «ὀρθοδοξίας» καί τῆς «καθαρότητας». Διότι κατὰ τόν Ἀ. Λιάκο (κι ἄς μὴν μοῦ πεῖ ὅτι πηδάω τίς λέξεις), ἀπό τό σημερινό «στάδιο ἱστορικῆς ἀνάπτυξης», δηλαδή ἀπό τήν «ἐλευθερία νά σχεδιάζουμε τό μέλλον», προκύπτει ἡ «ἐνίσχυση τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ὑπαρχόντων ἐρμηνευτικῶν πλαισίων στήν ἱστορία». Ὁ ἐκλεκτικισμός τοῦ Κόντ σέ «μεταμοντέρνα» ἐκτέλεση: Ἐχοντας ἀφήσει πίσω τό θεολογικό, τό μεταφυσικό καί τό θετικό στάδιο, περάσαμε ἤδη στήν βασιλεία τῆς «μεταμοντέρνας κατάστασης». Αὐτό εἶναι τό σχῆμα. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σ' ἕνα προϊόν καθυστερημένης πέψης τῶν λειτουργιστικῶν κατασκευῶν πού δλέπουν τό φῶς στίς ΗΠΑ καί στή γηραιά Ἡπειρο ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1970. Καί, ἂν μή τί ἄλλο, μοιάζει ἀθαιρεσία τέτοιες ἰδεοληψίες νά ὑποστηρίζονται ἀπό παραπομπές στό ἔργο τοῦ Ρ. Κοζέλεκ.

Διαβάζοντας τήν ἀπάντηση τοῦ Ἀ. Λιάκου, μοῦ δημιουργήθηκε ἡ πεποίθηση ὅτι, ὄντως, δέν χωράει στό μυαλό του ἡ πιθανότητα νά ὑπάρξει ἀναγνώστης ὁ ὁποῖος νά μὴν μαγευτεῖ ἀπό τήν ἀκολουθία τῶν παραθεμάτων, νά μὴν μπερδευτεῖ ἀνάμεσα στίς ταμπελίτσες μέ τά τρανά ὀνόματα καί νά μὴν παραδώσει γοητευμένος τό πνεῦμα. Τό μόνο πού μπορεῖ ἴσως νά σκεφτεῖ γι' αὐτό τό ἐνδεχόμενο εἶναι ὅτι ὁ ἀναγνώστης βαρέθηκε νά διαβάσει τίς παραπομπές ἢ ὅτι δέν γνωρίζει περὶ τίνος ὁμιλοῦν ἢ ὅτι εἶναι τυφλός φανατικός. Τοῦ εἶναι ἀπολύτως ἀδιανόητο ὅτι ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά διάβασε δυό καί τρεῖς φορές τό κείμενό του μέ τό μολυβάκι, στήνοντας στό χαρτί τά χάσματα ἀνάμεσα στούς συλλογισμούς πού στηρίζουν τό σχετικιστικό φαγοπότι.

Καί νά πού ὁ Ρ. Κοζέλεκ, ὁ Χ. Γουάιτ, ὁ Π. Βέιν, ὁ Ἐ. Τόμσον, ὁ Μ. Μπλόκ, ἢ ὁ Μπαχτίν ἢ ὁ Β. Ν. Βολοσίνωφ, ὁ Ε.. Χόμπσμπομ, ὁ Π. Ρικέρ, ὁ Μ. Φερρό, ὁ Ζ. Ντεριντά, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ Σπ. Ἀσδραχᾶς, ὁ Κ. Μάρξ, ὁ Γκ. Ἰγγερς, ὁ Ζ. Λέ Γκόφ, ὁ Τ.

Κούν, ὁ Λ. Φέβρ, ὁ Φ. Λυοτάρ καί πάει λέγοντας, στριμώχνονται στό κείμενο ἢ στίς ὑποσημειώσεις γιά νά ὑπηρετήσουν μιά κοινή προοπτική, ἐρήμην τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἔργων τους. Ὅλοι τους, «ἀφηγηματοποιημένοι» σέ ἀποκόμματα γιά νά ταιριάζουν μέ τά γούστα τοῦ ποιητῆ, ἀντιπροσωπεύουν στό ἐπιχείρημα τοῦ Ἀ. Λιάκου ἀπό ἕνα κομματάκι μιᾶς φανταχτερῆς κουρελοῦς.

Τέλος πάντων καί γιά νά μὴν πολυλογοῦμε: Ἡ κριτική ἀπέναντι στόν θετικισμό καί στόν ἐμπειρισμό εἶναι ἤδη πολύ παλιά ἱστορία, στή «Νέα Ἱστορία» γιά παράδειγμα ἢ στήν *Ἐνδεῖα τῆς Θεωρίας* πού πιο πρόσφατα, δυό δεκαετίες τώρα, ἐπισήμανε ὁ Ἐντουαρτ Τόμσον. Ἡ κριτική, ὡστόσο, τῶν καθ' ἡμᾶς «μεταμοντέρνων» δέν ὀδηγεῖ παρά στό ἀνακάτεμα τῆς σούπας ἢ, σέ περισσότερο δημιουργικές ἐξάρσεις, στό ἀδειασμα τῆς σούπας στό πάτωμα. Ἡ κριτική δέν παράγεται μέσω τῶν «ἐλευθέρων συνειρμῶν» στούς ὁποίους ὀδηγεῖ ἡ «φιλελευθερο-ἐλευθεριακή» ἀνάγνωση τῶν κειμένων. «Ἀπαγορεύεται τό ἀπαγορεύειν», γενικῶς καί ἀπολύτως, σημαίνει τήν κατάργηση κάθε κώδικα, κάθε πειθαρχίας. Καθόλου μᾶ καθόλου ἀμερικανική πρωτοτυπία.

Νά συμφωνήσουμε ὅμως καί σέ κάτι, γιά νά χαιρετηθοῦμε εὐχάριστα. Γράφει ὁ Ἀ. Λιάκος: «Τά νέα κοινωνικά ζητήματα, ὅπως εἶναι ἡ μετανάστευση, οἱ πρόσφυγες, οἱ ἄτυπες μορφές ἐργασίας, δημιουργοῦν πνερῆνες στούς ὁποίους ἡ ταξική, ἡ ἐμφυλῆ καί ἡ φυλετική ἀνάλυση, ἡ οἰκονομική καί ἡ πολιτισμική ἀνάλυση πρέπει νά συνδυαστοῦν». Τό προσυπογράψω περίπου ὡς ἔχει. Μέ μιά μόνο σημείωση: νά ἀφήσουμε γιά τούς καλλιτέχνες τήν ἔκφραση διά τοῦ κολάζ ἢ τοῦ πάτσουορκ καί νά μιλήσουμε κάποτε μέ αὐστηρότητα περὶ τῶν ὄρων καί τῶν λογικῶν ἱεραρχιῶν πού ἀπαιτοῦν οἱ ἀναγκαῖοι συνδυασμοί καί ἡ χρήση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν.

Κι ἕνα τελευταῖο, νά συμφωνήσουμε καί σ' αὐτό. Ὅντως, κακῶς ἀποκαλῶ τούς «μεταμοντέρνους» ἱστορικούς μας μεταμοντέρνους. Δέν εἶναι μεταμοντέρνοι, ἀφοῦ ἔτσι μᾶς βεβαιώνουν ἡ τουλάχιστον δέν διεκδικοῦν ρητά τήν ιδιότητα. Ἀπλῶς ὑπερασπίζονται μέ πάθος τόν μεταμοντερνισμό καί μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση εἶναι μιά πραγματικότητα στήν ὁποία, θέλουμε δέν θέλουμε, θά πρέπει νά μάθουμε νά ζοῦμε (βλ. Ἐφη Γαζῆ, «Ὁ μεταμοντερνισμός λέει...», *Τό Βῆμα*, 22/12/2002). Ὡς «μεταμοντερνισμό» ὀρίζουν τόν φιλελευθερισμό στήν «ἀγορά τῆς θεωρίας». Εἶναι, δηλαδή, θετικιστές φιλελευθεροῖ πού, διαθέτοντας μιά ἀρχαῖκά θετικιστική γλωσσολογική σκευή, αὐτοαποκαλοῦνται ἀκόλουθοι τῆς «γλωσσικῆς στροφῆς» καί μπερδεύονται στίς ἀλυσίδες μέ τίς ὁποῖες δένουν κόμπο σημαίνοντα καί σημανόμενα. Θετικιστές φιλελευθεροῖ, αὐτοχρησμένοι μύστες τῆς διεπιστημονικότητας, πού τσαλαβουτοῦν στά ἐγχειρίδια κοινωνικῆς θεωρίας, φιλοσοφίας καί ψυχανάλυσης ἢ στίς μηχανές ἀναζήτησης στό Διαδίκτυο.

Ο ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

του Στέφανου Δημητρίου

1. Ἡ ἔλλογη συγκρότηση τῶν ἐννοιῶν τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ καί οἱ μορφές ἀμφισβήτησης τῶν κριτικῶν, ὀρθολογικῶν αἰτημάτων τῆς νεωτερικότητας.*

Τό ἐπιχείρημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, πού συγκροτεῖται μέσω τοῦ φιλοσοφικοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα, ἀναδεικνύεται ὡς αἶτημα κριτικοῦ ἐλέγχου ὅλων τῶν γνωστικῶν παραδοχῶν καί τῶν περιεχομένων τους. Στό πλαίσιο αὐτό διαμορφώνεται ἕνα πρόγραμμα γιά τήν ὀρθολογική θεμελίωση τῆς γνώσης, πού καθορίζει τοὺς κανόνες νομιμοποίησης τῆς γνώσης μέσω τοῦ Λόγου, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τοὺς δογματικούς ὀρισμούς τῆς γνώσης, οἱ ὁποῖοι στηρίζονται στή θεϊκή ἀuthεντία.

Οἱ ἀλλαγές, πού τελοῦνται ὑπὸ τῆ μορφῆ ἐπιστημονικῶν μετασχηματισμῶν ἀλλά καί ἀλλαγῶν ὡς πρὸς τό περιεχόμενο τοῦ γνωστικοῦ καί ἀξιακοῦ πλέγματος τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, καθιστοῦν ἀναγκαῖα τῆ συγκρότηση κριτηρίων ἀληθείας, δηλαδή κριτηρίων ἱκανῶν νά ρυθμίζουν καί νά διευθετοῦν τῆς συγκρούσεις μεταξύ ἐπιστήμης καί θρησκείας, προσδιορίζοντας, παραλλήλως, τὰ ὄριά τους. Μὲ αὐτόν τόν τρόπο διαμορφώνεται μία νέα κοσμοθεωρητική εἰκόνα ἡ ὁποία συγκρούεται μέ τῆς μορφές ἀuthεντίας καί τήν ἀντίληψη περὶ κόσμου τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν.

Ἐτσι, τό ὀρθολογικό πρόγραμμα τοῦ Διαφωτισμοῦ συγκροτεῖται ἐπὶ τῆ βάσει ἐνός διπλοῦ αἰτήματος: ὁ Ὄρθος Λόγος ἀποτελεῖ τῆ μόνη ἀξιόπιστη ἀρχή γιά τῆ συγκρότηση τῶν ὄρων πού θεμελιώνουν τήν ἐπιστημονική γνώση καί ἐγγυῶνται τῆ διαμόρφωση μίας συνθετικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία θά μπορεῖ νά καλύπτει ὅλα τὰ περιεχόμενά του, ἐνῶ, παραλλήλως, οἱ ἀρχές αὐτές θά συνιστοῦν καί τό μόνο ἰσχυρό θεμέλιο γιά τῆ συνεκτική ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα κριτικό, χειραφετητικό αἶτημα διαμόρφωσης τῶν ἔλλογων πολιτικῶν ρυθμίσεων μέ δεσμευτική ἰσχύ γιά τό σύνολο τῆς κοινωνίας, οἱ ὁποῖες θά δύνανται νά διασφαλίζουν τό γενικεύσιμο εὔρος καί τόν δεσμευτικό χαρακτήρα ἀξιών ὅπως

ἡ ἰσότητα, ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων. Ἐτσι, ἐπὶ τῆ βάσει αὐτοῦ τοῦ ἀξίωνα ἀνακύπτει ἡ διαμάχη πού θέτει ὡς ἀντικείμενο διακύβευσης τήν ἐγκυρότητα καί τῆ δεσμευτική ἰσχύ τοῦ κανονιστικοῦ πλαισίου, τό ὁποῖο ἐμπεριέχει ὅλες τῆς ἀνωτέρω ἀρχές. Ἡ σχετικοποίηση τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου αὐτῶν τῶν ἀρχῶν θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησης τὰ κριτήρια καί τῆς ἔλλογες προϋποθέσεις γιά τήν ὀργάνωση καί τῆ σύσταση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

Ὡς συνέπεια τῆς σχετικοποίησης αὐτοῦ τοῦ κανονιστικοῦ πλαισίου καί τῆς ὑπονόμησης τῆς νομιμότητας καί τῆς δεσμευτικῆς ἰσχύος τῶν κριτικῶν ἀξιώσεων καί τῶν γνωστικῶν αἰτημάτων τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, κατά τῆ διάρκεια τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα, προκύπτει ἡ ἀδυναμία ἀνατρεπτικῆς ὑπέρβασης τῆς κοινωνίας ὡς ἀπόπειρας προσανατολισμοῦ τοῦ πράττειν καί τῆς ὀρθολογικῆς κριτικῆς πρὸς τό δεοντολογικό περιεχόμενο τῶν ἀξιακῶν προταγμάτων. Ἐν παραλλήλῳ πρὸς αὐτήν τῆ μορφῆ ἀμφισβήτησης, ὑπερτονίζεται ὁ σχετικός χαρακτήρας τῶν ἱστορικῶν κοινωνιῶν, οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται ὡς φαινόμενα μέ

* Μὲ τόν ὄρο νεωτερικότητα (modernité) δηλώνεται ἡ ἐποχή πού ἐγκαινιάζεται μέ τό πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τήν προβολή τῶν αἰτημάτων γιά θεμελίωση τῆς ἀληθείας καί τῶν ἀξιών, καθώς καί γιά τῆ νομιμοποίηση τῆς γνώσης.

Ὁ ὄρος μεταμοντερνισμός (metamodernisme) ἀφορᾷ, κυρίως, τῆ στρατηγική τῆς μετανεωτερικῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στήν ἐξάντληση τῶν ὀρίων τῆς νεωτερικότητας (μετανεωτερικότητα) καί προβάλλεται ὡς ἕνα διαφορετικό σύστημα πού ὀρίζει ὅτι ἐννοίες ὅπως ἡ ἀλήθεια, ἡ γνώση καί οἱ ἀξίες δέν ἔχουν κανένα καθολικό περιεχόμενο. Οἱ ἐννοίες αὐτές προσλαμβάνουν τό νόημά τους μόνο μέσα στό πλαίσιο καί τό ἰδιαίτερο καθεστῶς μίας γλωσσικῆς κοινότητας, ἡ ὁποία παράγει τῆς ἀντίστοιχες ἐννοίες σέ συνδυασμό μέ τῆ μορφῆ ζωῆς πού προσιδιάζει σ' αὐτές τῆς κοινότητες (γιά μία διεξοδικότερη ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου αὐτῶν τῶν ὄρων, βλ. Z. Bauman: «Ὁ φιλοσοφικός λόγος τῆς νεωτερικότητας, τοῦ Jürgen Habermas», στό *Ἡ Διαμάχη: Κείμενα γιά τῆ νεωτερικότητα*, ἐπ. Γ. Βέλτσος, σ. 68-71, Πλέθρον, Ἀθήνα, 1990).

μοναδικό χαρακτήρα καί ὡς μορφές ἀνεπανάληπτων ἱστορικῶν «ἰδεοτύπων». Τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἰδεοτύπων δέν μπορεῖ νά τύχει κατανόησης καί ἔλλογης διαύγασης λόγω τοῦ μοναδικοῦ καί ἀνεπανάληπτου χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μορφωμάτων ἀλλά καί λόγω τῆς αὐθαιρεσίας καί τῆς σχετικότητας τῶν κριτηρίων πού προτάσσει μία κριτική ὀρθολογική θεωρία.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἡ ιστοριστική ἀμφισβήτηση θέτει στό ἐπίκεντρό της τούς βασικούς στόχους τῆς διαφωτιστικῆς ὀρθολογικῆς σκέψης, προσπαθώντας νά καταδείξει τήν ἱστορική τους ἀποτυχία. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς προόδου π.χ. πού προεβλήθη ὡς ἔλλογος σκοπός ἀμφισβητεῖται μέσω τοῦ ἐργαλειακοῦ καί μηχανιστικοῦ περιεχομένου, τό ὁποῖο προσέλαβε κατά τήν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνιῶν πού υἰοθέτησαν αὐτόν τό σκοπό, κατά παράβλεψη ὅμως τοῦ κριτικοῦ της περιεχομένου πού, στό πλαίσιο τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, τήν ἐμφανίζει ὡς μία τελεολογία πού ἀναπτύσσεται ὄχι μηχανιστικά ἀλλά σέ συμφωνία μέ τίς ἔλλογες καί κριτικές προϋποθέσεις πού μποροῦν νά τήν καταστήσουν δυνατή. Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ἡ ἔννοια τῆς προόδου προϋποθέτει τήν ἔλλογη γνώση καί κριτική τοῦ ἱστορικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ, ὥστε νά νομιμοποιεῖται ἡ ἀφαιρετική πρόταξη ἑνός δέοντος καί τῶν ἀξιακῶν ὄρων οἱ ὁποῖοι θά συνέχουν μία κοινωνία πού θά ἔχει ὑπερβεῖ τίς συνθήκες ἀνελευθερίας καί ἀνισότητος, ἔχοντας ἀνατρέψει τό νομιμοποιητικό status τῶν ἀνισωτικῶν σχέσεων. Κατά συνέπεια, ἡ ἀποκλειστική ἐμφαση πού ὁ ἱστορισμός ἀπέδωσε στόν μηχανιστικό χαρακτήρα καί τό ἐργαλειακό περιεχόμενο τῆς προόδου παραβλέπει τό γεγονός ὅτι ἡ ἔννοια τῆς προόδου –ἰδιαίτερα ὅπως τήν πραγματεύεται ὁ Kant– προβάλλεται ὡς ρυθμιστική ἀρχή καί ἔλλογο αἴτημα μίας ἔνδοξης δραστηριότητας πού προϋποθέτει τήν διευθέτηση τῶν συγκρούσεων, ὅπως αὐτές προκύπτουν ἀπό τούς ἀνταγωνισμούς πού προσδίδουν στήν ἐπιτευξη καί τήν ἱκανοποίηση ἐπιμέρους στόχων καί συμφερόντων.

Ἡ ἐμφαση τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογικοῦ ἐπιχειρήματος στίς ἔλλογες καί κριτικές προϋποθέσεις τοῦ αἰτήματος τῆς προόδου εἶναι ἀναγκαῖα, προκειμένου νά ἀρθεῖ τό ἐγγενές ἀντινομικό στοιχεῖο πού προσδίδει σέ αὐτό τό αἴτημα ἕναν διφυή χαρακτήρα. Δηλαδή, τό γεγονός ὅτι τό αἴτημα περί προόδου, ὡς δέον καί ρυθμιστική ἰδέα, ἔχει μία ἐξωθεν τῆς κοινωνίας θεμελίωση φέρει τό αἴτημα αὐτό σέ ἀντιστοιχία μέ τίς ὑπερβατολογικές προϋποθέσεις πού καθιστοῦν δυνατή τήν πραγμάτωσή του, ἀποδίδοντάς του ἔτσι ἕναν δογματικό χαρακτήρα, ἐφόσον ἡ ἔννοια τῆς προόδου ἀξιώνει κριτικό ἔλεγχο, ἐξαιρόντας τή δυνατότητα τῆς κριτικῆς, ἐνῶ θέτει ἐκτός κριτικῆς τίς ὑπερβατολογικές συνθήκες τοῦ ὀρισμοῦ της.¹

Ἡ ἀντινομία αὐτή συνδυάζεται ἀπό τήν ιστοριστική σκέψη (Dilthey) μέ τή διακήρυξη τῆς ἱστορικῆς ἀποτυχίας τῶν αἰτημάτων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ ὁποία ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ ὄροι γνώσης καί ἐξήγησης τοῦ κοινωνικοῦ συγκροτοῦνται βάσει φορμαλιστι-



κῶν ὄρων, μέ αὐστηρή τυπικότητα καί σέ ἀπόσταση ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες καί τίς ἐπιμέρους, μοναδικές ἐκφάνσεις τοῦ κοινωνικοῦ καί ἱστορικοῦ βίου. Συνεπῶς τό διαφωτιστικό ὀρθολογικό σχέδιο ἐμφανίζεται ὡς αὐθαίρετο καί δυνατό νά ἀντλήσει ἐγκυρότητα μόνο ἀπό τόν ἑαυτό του.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ κριτική ὀρθολογική θεωρία ὑπερβαίνει τήν ἀντιπαράθεση τῶν ἀνορθολογικῶν καί μή συγκεράσιμων φαινομένων τῆς ἱστορικῆς «ζωῆς» πρὸς τό Λόγο καί ἀξιώνει, προκειμένου νά ἄρει τήν προορηθεῖσα ἀντινομική σχέση, τή μετατροπή τῶν ἐπιμέρους στοιχείων καί ἐκφάνσεων τῆς ἱστορίας σέ ἔλλογα κοινωνικά μορφώματα, γεγονός πού ἐπιτυγχάνεται μέ τή μεσολάβηση τῆς ρυθμιστικῆς ἰδέας τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος διευθετεῖ τίς συγκρούσεις καί προσανατολίζει τήν πρακτική δραστηριότητα πρὸς τήν ὑπέρβαση τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καί τήν ἄρση τῶν διαφορῶν πού αὐτές προκαλοῦν.² Ἡ κριτική ὀρθολογική σκέψη ἀντιπαρατίθεται πρὸς μία ἀφαιρετική θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἔτσι ὥστε νά τόν ἀντιλαμβάνεται ὡς μορφή ἐπιμέρους διαρθρωμένων σχέσεων πού ἀποκτοῦν χαρακτήρα μοναδικότητας, χωρίς νά μποροῦν νά ὑπαχθοῦν σέ μία ὁλότητα. Ἄια τέτοια θεώρηση ἀποδυνα-

1. J. Biard: «Dialectique et négation de la négation d'après Hegel», *Pensée*, No 237, 1984, σ. 49.

2. D. Durable: *La dialectique de Hegel*, Librairie Larousse, Paris 1971, σ. 102.

μώνει τήν κριτική δύναμη τῆς θεωρίας καί δέν ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τοῦ κοινωνικοῦ μέσω τῶν ἀλλοτριωμένων μορφῶν του (Marx), ὅπως ἐπιβάλλονται ἀπό τίς κατισχύουσες σέ αὐτό ἀνισωτικές σχέσεις.

Μέ βάση αὐτήν τήν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης, ἡ κριτική ὀρθολογική θεωρία ἐπεξεργάζεται τίς προϋποθέσεις γιά τήν ὑπέρβασή της, ἐρχόμενη σέ διαμάχη μέ τό πνεῦμα τοῦ σχετικιστικοῦ ἱστορισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγκαλεῖ τό διαφωτιστικό ὀρθολογικό ἐπιχείρημα γιά τήν ἀδυναμία του νά συλλάβει τήν πολυσχιδία τοῦ κοινωνικοῦ. Κατά συνέπεια, ἡ διατρέψωση τῆς πελοίθησης ὅτι τά μορφώματα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι μοναδικά δέν ὑπονομεύει μόνο τή δυνατότητα γιά γνώση τοῦ κοινωνικοῦ, μέσω τῶν καθολικῶν δεσμεύσεων τοῦ Λόγου καί τῶν κριτικῶν ἀξιώσεων πού θεμελιώνει, ἀλλά ἀρνεῖται καί τή δυνατότητα ὀρθολογικῆς προσέγγισης τῆς πραγματικότητας μέσω τῆς ἀδυναμίας γιά κριτικό ἔλεγχο τῆς κοινωνίας καί μέσω τῆς σχετικιστικῆς ἀποδιάρθρωσης τῶν ὄρων πού συγκροτοῦν τά μέσα τῆς κριτικῆς. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ σχετικιστικός ἱστορισμός, κατά τήν ἀντιπαράθεσή του μέ τό διαφωτιστικό ὀρθολογισμό, ἀκυρώνει τό χειραφετητικό αἴτημα πού σκοπεύει στή δυνατότητα ὑπέρβασης τοῦ κοινωνικοῦ μέσω τῆς ἄρσης τῶν διαχωρισμῶν καί μέσω τοῦ κριτικοῦ ἀναπροσδιορισμοῦ τῶν ὄρων σύστασής του. Ταυτοχρόνως, ὅμως, ἡ ἐμμονή στήν ἀξία τῆς αὐστηρῆς μεθόδου, πού θά ὀδηγήσει στή θεμελίωση μίας ἀληθοῦς γνώσης ὡς ἀπόπειρας ὑποχώρησης τοῦ ἔλλογου κριτικοῦ στοιχείου θά συρρικνώσει τήν κριτική ὀρθολογική θεωρία μέσω μίας σχέσης μεταξύ συνώνυμων ὄρων, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζεται ἡ ὀρθολογική μέθοδος ὡς ταυτισμένη μέ τόν θετικιστικό ἐπιστημονισμό.

2. Ὁ χωρισμός ἐξήγησης καί ἀξιολόγησης: ἀξιολογική οὐδετερότητα τῆς θεωρίας καί ἔκπτωση τοῦ κριτικοῦ ἐπιχειρήματος.

Ὁ θετικισμός ὡς διάδοχος τῆς διαφωτιστικῆς σκέψης καί προβαλλόμενος ὡς δυνατότητα ἀναίρεσης τοῦ σχετικισμοῦ κορυφώνει τό αἴτημα γιά ἰσχυρή ὀρθολογικότητα καί βέβαιη γνώση μέσω τοῦ ἐπιστημονισμοῦ καί τῆς ἀποδεικτικῆς, ἐμπειρικῆς θεμελίωσης τῆς ἀλήθειας. Θέλοντας νά ἀποτελέσει μία ριζική ἐκδοχή τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τῆς νεωτερικότητας ἀποβλέπει στό νά ἀπαλλάξει τό νεωτερικό φιλοσοφικό ἐπιχείρημα ἀπό τό μεταφυσικό του περιεχόμενο καί σέ αὐτήν τήν κατεύθυνση σκοπεύει στήν ἄρση τῆς διαφορᾶς μεταξύ φαίνεσθαι καί πραγματικότητας, ἔτσι ὥστε νά ὀρίζεται ὡς μόνη δυνατή πραγματικότητα αὐτή τοῦ παρατηρήσιμου φαινομένου, ἐνῶ, ταυτοχρόνως, ἀπομακρύνεται ἀπό τή σύνθεση καί τήν ἐρμηνεία, ἐστιάζοντας ἀποκλειστικῶς στή σημασία τοῦ ἐμπειρικοῦ δεδομένου.³

Ὁ θετικισμός ἀνατρέπει τό ὀρθολογικό ἐπιχείρημα τῆς νεωτερικότητας, γιά νά μετασχηματίσει τό αἴτημα γιά γνώση καί ἀλήθεια καί νά τό ἀναπροσανατολίσει

πρός τή θήρευση τοῦ ἰδεώδους τῆς βέβαιης καί ἀσφαλούς γνώσης ἀλλά καί τῆς ἀλήθειας ἡ ὁποία ἀναδεικνύεται μέσα ἀπό τή μέθοδο τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐλέγχου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιφέρει μία τομή σέ σχέση μέ τό νεωτερικό ὀρθολογικό αἴτημα, διότι ἡ πρόταξη τῆς μεθόδου τῆς ἐμπειρικῆς ἐρευνας, ὡς ἀποκλειστικῆς ὁδοῦ πρὸς τήν ἀναζήτηση καί τήν εὕρεση τῆς γνώσης καί τῆς ἀλήθειας, ἀφαιρεῖ ἀπό τό νεωτερικό ὀρθολογικό ἐπιχείρημα τό ἀξιολογικό του περιεχόμενο καί τήν κοινωνική του διάσταση.

Ἡ θετικιστική ἀντίληψη γιά τήν ὀρθολογικότητα περιορίζει τήν τελευταία στό πεδίο τῆς ἐπιστήμης, ἀγνωόντας τή βαρύτητα τῶν ἀξιών οἱ ὁποῖες ἐξοβελίζονται ἀπό τήν «καθαρή ἀνάλυση» ὡς μεταφυσικά περιεχόμενα τῆς γνώσης.⁴ Ἔτσι, ὁ θετικισμός ἀποβλέπει στό ἰδεῶδες μίας βέβαιης καί ἀληθοῦς γνώσης ἡ ὁποία, ὅμως, εἶναι σχετικοποιημένη, ἀφοῦ προσδιορίζεται ἀπό τόν ὄρο τῆς παρατήρησης τοῦ μερικοῦ, ἐμπειρικοῦ δεδομένου, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τό στοιχείο πού χαρακτηρίζει τή θετικότητα τῆς γνώσης. Κατά συνέπεια, ἡ φιλοσοφική σκέψη καί ἡ κοινωνική θεωρία, ὅπως αὐτές συγκροτοῦνται στό πλαίσιο τῆς νεωτερικότητας, ὀφείλουν νά ὑπάρχουν καί νά ἐρευνῶν κατ' ἀναλογία πρὸς τίς μεθόδους τῶν ἐπιστημῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἀφαιρεῖται τό εὖρος τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς γιά νά ἀποθεωθεῖ τό ἰδεῶδες τῆς παρατήρησης.

Ἡ ἀνατροπή τῆς διαφωτιστικῆς ὀρθολογικῆς σκέψης ἀπό τό θετικισμό συνίσταται κυρίως στό ὅτι, ἐνῶ συμπορεύονται στήν κριτική μορφῶν σκέψης καί ἰδεολογιῶν ὑπαγορευμένων ἀπό τήν παραδοσιακή αὐθεντία καί τίς ἀπόλυτες θεολογικές ἐρμηνείες, ὁ θετικισμός ἐντάσσει σέ αὐτές τίς μορφές σκέψης καί τίς συνθετικές θεωρήσεις καί ἐρμηνείες τοῦ πραγματικοῦ, ὅπως τίς συγκροτεῖ ἡ διαφωτιστικῆς ὀρθολογικῆς σκέψης.

Ἡ ταύτιση τῶν συνθετικῶν θεωρήσεων καί ἐρμηνειῶν τῆς πραγματικότητας μέ τίς μεταφυσικές κατασκευές, πού δέν ἀντέχουν στόν κριτικό ἔλεγχο, σκοπεύει στήν ἀντικατάσταση τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου μέ τόν ἐμπειρικό, παρατηρησιακό ἔλεγχο καί τήν ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ καί ὀλικοῦ μέ τό ἐπιμέρους παρατηρησιακό δεδομένο τῆς ἐμπειρικῆς ἐρευνας. Ἔτσι, κάθε ἀπόπειρα συνθετικῆς θεώρησης καί κατανόησης τοῦ κοινωνικοῦ ὅλου ἀπό τήν ὀρθολογική θεωρία θεωρεῖται ἀπό τό θετικισμό ὡς μία μεταφυσικῆς ἐμπνεύσεως ὑποδεέστερη μορφή γνώσης σέ σχέση μέ τήν ἐπιστημονική γνώση ἡ ὁποία, μέ ἕνα ἐξίσου αὐθαίρετο καί μεταφυσικό τρόπο, ταυτίζεται μέ τήν παρατήρηση καί τόν ἐμπειρικό ἔλεγχο.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ θετικισμός προχωρεῖ σέ ἕνα ριζικό μεθοδολογικό διαχωρισμό μεταξύ ἐπιστημονικοῦ καί ἀξιολογικοῦ στοιχείου, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει μία

3. L. Durasse: *Méthode et institution chez Auguste Comte*, Paris 1975, σ. 51 καί A. Comte, *Cours de philosophie positive*, Paris 1987, σ. 74.

4. L. Ducasse: ὁ.π., σ. 93.

πλήρη και αυθαίρετη διάκριση μεταξύ θεωρίας και πράξης, ενώ, κατά συνέπεια, διαχωρίζονται ή επιστήμη και η κριτική θεωρία, ώστε να καταφανεί η αδυναμία έλλογης θεμελίωσης των αξιακών αιτημάτων.⁵ Έτσι, η διάκριση μεταξύ εξήγησης και αξιολόγησης αποτελεί μία απόλυτη μεθοδολογική προϋπόθεση, η οποία καλείται να νομιμοποιήσει τη διάκριση μεταξύ γεγονότων και αξιών, όπου τά μὲν γεγονότα προσφέρονται στην επιστημονική γνώση ως αντικείμενα μίας «καθαρής» και απηλλαγμένης των μεταφυσικών στοιχείων ανάλυσης, ενώ οι αξίες δὲν τυγχάνουν ὀρθολογικής θεμελίωσης, επειδή δὲν ἐπιδέχονται αιτιακή εξήγηση.

Ωστόσο, τό ισχυρό αίτημα περί αξιολογικής οὐδετερότητας τῆς επιστημονικῆς εξήγησης ὑπολαμβάνει μία ισχυρή αξιολογική παραδοχή, ὅταν ὀρίζει τὴν εξήγηση ὡς ὑπέρτερη τῆς αξιολόγησης, καὶ μάλιστα αυθαίρετη, ἀφοῦ οἱ συνέπειες μίας τέτοιας αξιολόγησης θεωροῦνται δεδομένες, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν σαφῆ κριτήρια ικανά νὰ τὴ θεμελιώσουν. Έτσι, ὁ θετικισμὸς ἀποδύεται σὸ ἔργο τῆς συγκρότησης μίας «ισχυρῆς» ὀρθολογικότητας, σὲ ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ τῆς περιεχόμενο καὶ τὴν ιστορικότητά τῆς, δηλαδή χωρὶς τὸ σύνολο τῶν προϋποθέσεων πού θὰ καθιστοῦσαν δυνατὴ τὴν κατανόηση καὶ τὴν εξήγηση τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν.⁶

Ὡς συνέπεια τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἡ ἀναγκαιότητα πλήρωσης ἑνὸς συνόλου τυπικομορφικῶν κριτηρίων πού συγκροτοῦν μία θεωρία μὲ συνεκτικὴ ἐμπειρικὴ βάση, ἡ ὁποία ὅμως καθιστᾶ ἀδύνατο τὸν κριτικὸ προσανατολισμὸ τῶν θεωρητικῶν ἐξηγήσεων, ὥστε ἡ ἀνθρώπινη πρακτικὴ δραστηριότητα νὰ θεωρεῖται ἐκ τῶν προτέρων ὡς μὴ ὑποκειμένη σὲ αξιολογικὲς δεσμεύσεις. Ἀναδεικνύεται, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μία μορφὴ ἐργαλειακοῦ λόγου καὶ μίας μηχανιστικῆς ὀρθολογικότητας, πού ἐπέτρεψαν τὴν αυθαίρετη σύμφυση μεταξύ τοῦ κριτικοῦ διαφωτιστικοῦ ἐπιχειρήματος καὶ τῶν στρεβλωμένων ἐκδοχῶν τῆς ὀρθολογικότητας ἡ ὁποία, ὅταν στερεῖται τοῦ κριτικοῦ τῆς περιεχομένου, ἐκπίπτει σὲ σύνολα καθαρῶν περιγραφῶν καὶ οὐδέτερων ἐξηγήσεων πού ἀναζητοῦν τὴ θεμελίωσή τους σὸ πνεῦμα τοῦ δογματικοῦ ἐπιστημονισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατέστησε δυνατὴ τὴν ἐπικράτηση τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τῆς μεταμοντέρνας ἐκδοχῆς του.

3. Ὁ φιλοσοφικός μεταμοντερνισμός: ἀπομύθωση τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ Λόγου καὶ ἀπίσχυση τῶν ὄρων τῆς ἔλλογης κριτικῆς.

Ἡ ταύτιση τῆς ὀρθολογικότητας μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ θετικιστικοῦ ἐπιστημονισμοῦ καὶ τὸν ἐργαλειακὸ λόγον τοῦ κοινωνικοῦ ἐξορθολογισμοῦ, πού ταυτίζει τὴν πρόοδο μὲ τὴν τεχνοεπιστήμη, προβάλλονται ἀπὸ τὸ μεταμοντερνισμὸ ὡς τεκμήρια γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογικοῦ προγράμματος. Ἡ θεώρη-

ση τοῦ ἀνθρώπου ὡς γινώσκοντος ὑποκειμένου, πού προτάσσει μίαν κανονιστικὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου σὸν ὁποῖο ζεῖ, μέσω τῆς ὑποταγῆς τῆς βούλησης σὸ Λόγον, διαμορφώνει μίαν διαρκὴ ἀπαίτηση γιὰ ἀντικειμενικότητα καὶ καθολικότητα, ἡ ὁποία δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀνάπτυξης γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ φαντασιακοῦ καὶ τοῦ τυχαίου, τοῦ ἄρρητου καὶ τοῦ μὴ ἀπεικονίσιμου, πού ἐξοβελίζονται ἀπὸ τὴ ρυθμιστικὴ ιδέα τοῦ Λόγου.

Έτσι, ὁ φιλοσοφικός μεταμοντερνισμὸς συγκροτεῖται ἐπικαλούμενος δύο βασικὲς προθέσεις πού τὸν χαρακτηρίζουν: τὴν κριτικὴ ἐπιδίωξη τῆς ἀνασκευῆς τῆς νεωτερικότητας, ὥστε νὰ διαφανεῖ ἡ ἀποτυχία τῆς καὶ ἡ ἐξάντληση τῶν ιστορικῶν τῆς ὀρίων, καὶ τὴ χειραφετητικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ὄλων τῶν δημιουργικῶν καὶ ἰδιαίτερων ικανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, τίς ὁποῖες περιόρισε ἡ ἡγεμονία τοῦ Λόγου.

Ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν ἀνωτέρω ὁ μεταμοντερνισμὸς θεωρεῖ τὸν ἐντοπισμὸ ἑνὸς βασικοῦ σφάλματος σὸ ὁποῖο ὑποπίπτει ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία τῆς νεωτερικότητας. Πρόκειται γιὰ τὸ ὅτι ἡ τελευταία ἀναγορεύεται σὲ προϋπόθεση κάθε ἔγκυρης γνώσης, μέσω τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ὥστε νὰ συγκροτεῖ τὰ ὀρθοκανονιστικὰ κριτήρια πού προσδιορίζουν κάθε μορφὴ γνώσης πού θέλει νὰ εἶναι ἔγκυρη. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀδυνατεῖ νὰ θεμελιώσει τὰ κανονιστικὰ τῆς ἐρείσματα καὶ μόνο μὲ αυθαίρετο τρόπο μπορεῖ νὰ ἀποφαίνεται ἐπὶ τῶν ἄλλων μορφῶν γνώσης. Έτσι, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θεωρία τῆς νεωτερικότητας ἀναγορεύουν τὸ ἀποδεικτέον σὲ προϋπόθεση καὶ, ἀντὶ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἐγκυρότητα καὶ τὴ δεσμευτικότητα τῶν περιεχομένων τους ἀλλὰ καὶ τῶν αιτημάτων τους, δέχονται ὡς ἀξιωματικὲς παραδοχῆς τίς ἀρχές αὐτές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταλήγουν σὴν αυθαίρεσι.⁷ Ἐφόσον ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία τῆς νεωτερικότητας θεωρεῖ δεδομένη τὴν ἀλήθεια τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λόγου, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε προηγουμένως νὰ τὴν ἔχει ἀποδείξει, ἀδυνατεῖ, κατὰ συνέπεια, νὰ ἐγείρει δεσμευτικὲς ἀξιώσεις γιὰ καθολικότητα, ὅπως ἀδυνατεῖ νὰ παράσχει καὶ τὴν ἀναγκαῖα θεμελίωση στὰ αιτήματά τῆς. Πρέπει λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὸ μεταμοντερνισμὸ, νὰ συγκροτηθοῦν οἱ γνωστικὲς ικανότητες τοῦ ὑποκειμένου ἐκτὸς τῶν δεσμῶν τοῦ Λόγου καὶ νὰ προταχθεῖ ἡ αἰσθητικὴ διάσταση τῆς γνώσης, ὥστε ἡ τελευταία νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ σύνδεσή τῆς μὲ αυθαίρετα ὀρθολογικὰ αιτήμα-

5. G. Gurvitch: *Dialectique et sociologie*, Flammarion, Paris 1962, σ. 115 καὶ Κ. Ψυχοπαίδης: «Ἐπεράσπιση τοῦ ὀρθολογισμοῦ», σὸ *Πολιτικὴ μέσα στὶς ἐννοιες*, Νῆσος, σ. 75.

6. D. Durable: ὀ.π., σ. 71 καὶ Κ. Ψυχοπαίδης: *Τὸ πρόβλημα θεμελίωσης μῆς κριτικῆς τοῦ θεσμικοῦ λόγου καὶ ἡ καντιανὴ διαλεκτικὴ*, Ἐρασμος, σ. 57.

7. J.-F. Lyotard: *Ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, 1982, σ. 41.

τα και αξιολογήσεις. Η κριτική του φιλοσοφικού μεταμοντερνισμού προς τη νεωτερικότητα μέμφεται την τελευταία για την αυθαιρεσία των αιτημάτων της και της αποδίδει πολεμικές προθέσεις και αξιώσεις ισχύος για την κυριαρχία του Λόγου, οι οποίες αποτελούν το πραγματικό περιεχόμενο των κριτικών αξιώσεων που προβάλλονται με χειραφετητική, ιδεολογική επένδυση. Έτσι, παρουσιάζεται ως ψευδής ή αντιπαράθεση βούλησης και νόησης και η υποταγή της βούλησης στο Λόγο, ως προϋπόθεση για το αξιακά προσανατολισμένο, έλλογο πράττειν, και δίδεται έμφαση στην ελεύθερη ανθρώπινη δραστηριότητα, όταν αυτή δεν δεσμεύεται από την αξίωση ισχύος, που στη νεωτερική ορθολογική σκέψη καλείται Λόγος, αλλά από αξιώσεις ισχύος έγγενείς στην ανθρώπινη ανταγωνιστικότητα που καλύπτει όλο το εύρος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.⁸

Προκειμένου, λοιπόν, ο μεταμοντερνισμός να αναδειξει το δυναμικό αυτών των δραστηριοτήτων θεωρεί αναγκαία την καταφυγή στα πολυσχιδή «γλωσσικά παίγνια» τά οποία, εφόσον η αξίωση για καθολικότητα και αντικειμενικότητα έχει εγκαταλειφθεί, θά προσδιορίζουν το χαρακτήρα της κοινωνικής συνοχής. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την απελευθέρωση όλων των κοινωνικών «γλωσσικών παιγνίων» από το πλαίσιο των κανονιστικών δεσμεύσεων του λογοκεντρισμού, ώστε αυτά τά «γλωσσικά παίγνια» να συναρθρωθούν σε πολλούς δυνατούς «κόσμους» και να αναδειχθεί ελεύθερα τό φαντασιακό δυναμικό της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Με αυτόν τον τρόπο ο μεταμοντερνισμός φαίνεται να ευαγγελίζεται ένα καθεστώς ίσων δικαιωμάτων μεταξύ των διαφόρων μορφών έκφρασης και των «γλωσσικών παιγνίων», που είχε καταπιέσει ή δεσποτική κυριαρχία του Λόγου, ενώ παραλλήλως αναζητείται η μεταξύ τους σχέση ισορροπίας. Τίθεται δηλαδή ο άμοιβαίος συγκερασμός των ποικίλων έκφραστικών δυνατοτήτων και θεωρήσεων του κόσμου, που αναδεικνύουν τά «γλωσσικά παίγνια», ως πρόβλημα δικαιοσύνης.⁹ Αυτή όμως η ιδέα της δικαιοσύνης πρέπει να αντιστοιχεί σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, τό οποίο θά έγγυάται τή δυνατότητα αυτονομίας όλων των μορφών ζωής και των εκφράσεών τους, χωρίς να υπόκεινται στους περιορισμούς που έθετε ο Λόγος. Έτσι, η αυτόνομη του βουλευτικού στοιχείου από τό Λόγο χαρακτηρίζει τό σύνολο των επικοινωνιακών πρακτικών οι οποίες διέπονται από τήν αρχή της σύγκρουσης και του ανταγωνισμού των διαφορετικών και, εν πολλοίς, αντιπάλων κοσμοθεωρητικών έρμηνειών που διαμάχονται για τήν επικράτηση εκείνης της έρμηνείας, που μετά τήν κατΐσχυσή της, θά προβληθεί ως παραδεκτή και αληθής.

Άλλωστε η έλλειψη ενός ολιστικού πλαισίου, εφόσον ο μεταμοντερνισμός άρνείται τήν καθολικότητα, καθώς και η άπουσία συναφών κριτηρίων, αναδεικνύουν ένα μεταμοντέρνο κοσμοθεωρητικό πλουραλισμό, τό περι-

χόμενο του οποίου δέν συνέχεται επί τή βάσει αξιολογικών κριτηρίων, έτσι ώστε να μήν άποτελεί έναν τρόπο έξισορρόπησης και ένοποίησης των πολυειδών κοσμοθεωρητικών στάσεων αλλά να καταλήγει σε μία μορφή άνοχής των πάντων. Έτσι, θά ήταν δυνατή —και παραδεκτή από τήν προβληματική του φιλοσοφικού μεταμοντερνισμού— η επικρότηση μιας κοσμοθεωρητικής αντίληψης ή όποια, μετά τή διασφάλιση της υπεροχής της, κατά τό παίγνιο του ανταγωνισμού, θά δύναται να άποκλείσει τις διαφορετικές προς αυτήν κοσμοθεωρητικές στάσεις και έρμηνείες. Στο βαθμό που τά κριτήρια αξιολόγησης υποχωρούν, μαζί με τή συγκίνωση της ίδιας της έννοιας της κριτικής, δέν είναι άρκετό τό γεγονός ότι ο μεταμοντερνισμός αυτοπροσδιορίζεται ως κριτικό έναντι της νεωτερικότητας έγχείρημα.¹⁰

Η διάρρηξη του ολιστικού πλαισίου μέσω της άρνησης της καθολικότητας άποστειρεί τήν κριτική από τή δημόσια αναφορά της και τις συμφυείς προς αυτήν δεσμευτικές αξιολογήσεις. Κατά συνέπεια, ο μεταμοντερνισμός εγκαταλείπει τις αρχές της έγκυρότητας ή της νομιμότητας των θέσεων, ως αρχές άνήκουσες στην παρωχημένη έννοιολογία της νεωτερικότητας, και αναγορεύει σε όρο έγκυρότητας τήν άπληλαγμένη από ορθολογικές σημασιολογήσεις (άνθρωπολογικές προκαταλήψεις, σύμφωνα με τή μεταμοντέρνα ρητορεία) έννοια της ισχύος.

Η όποιαδήποτε μορφή συναίνεσης, σε αυτήν τήν περίπτωση, όταν δέν καταγγέλλεται ως άσκηση βίας του Λόγου προς τις ελεύθερες ανθρώπινες δραστηριότητες που εκδηλώνουν τό φαντασιακό τους δυναμικό, άποτελεί έπιχρισμα που καλύπτει τις πολεμικές προθέσεις των ανταγωνιζόμενων έρμηνειών και κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων και χρησιμοποιεί ως μέσο κατάλληλο για τήν ανάπτυξη των πολεμικών στρατηγημάτων που συγκροτούν οι επικοινωνιακές πρακτικές. Έτσι, η γλώσσα άποτελεί όρο κοινωνικής συνοχής —ή χαρακτηριστικό της φύσης του κοινωνικού δεσμού, κατά τόν Λυοτάρ (Lyotard)— μόνο όταν έγγράφεται ως ανταγωνιστική δραστηριότητα στο πλαίσιο της συγκρουσιακής αναμέτρησης των ιδεών και των κοσμοθεωρητικών έρμηνειών.¹¹ Με αυτόν τον τρόπο ο μεταμοντερνισμός φαίνεται να υπολαμβάνει μία αξιωματική παραδοχή σχετικά με τήν έγγενή στην ανθρώπινη φύση ανταγω-

8. J.-F Lyotard: *Moralités postmodernes*, Galilée, Paris 1993 σ. 104.

9. J.F Lyotard: *Η μεταμοντέρνα κατάσταση...*, σ. 56-57.

10. Κ. Ψυχοπαίδης: «Υπεράσπιση του ορθολογισμού», ό.π., σ. 64.

11. J.-F Lyotard: *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, ό.π., σ. 57. «Τό ζήτημα του κοινωνικού δεσμού, ως ζήτημα, είναι ένα γλωσσικό παιχνίδι, τό παιχνίδι της έρωτηματοθεσίας, που άποδίδει άμεσα μία θέση σε εκείνον που τό θέτει, σ' εκείνον που άπευθύνεται και σ' εκείνο που αναφέρεται: αυτή η έρώτηση είναι ήδη ο κοινωνικός δεσμός».

νιστική διάθεση, ώστε η γλωσσική δραστηριότητα να αποτελεί εκδήλωση της εξ όρισμού ένυπαρκτης στις επικοινωνιακές πρακτικές βούλησης για σύγκρουση.

Συνέπεια της ανωτέρω προβληματικής του φιλοσοφικού μεταμοντερνισμού είναι τό γεγονός ότι η αλήθεια των διατυπώσεων δέν μπορεί νά νοηθεί ως αναπαράσταση της πραγματικότητας και των ανεξάρτητων από τή γλώσσα καταστάσεων. Η πραγματικότητα και η αλήθεια δέν μπορούν νά συνδεθούν μέ διυποκειμενικές διαδικασίες αμοιβαίας κατανόησης, έφόσον ο μεταμοντερνισμός θεωρεί πώς η συναίνεση τελεί διαρκώς υπό τήν αίρεση νέων επιχειρημάτων και θέσεων πού τιτρώσκουν τή θεμελίωσή της. Μία τέτοια θεώρηση της συναίνεσης είναι από μεθοδολογική άποψη χρήσιμη γιά τό μεταμοντέρνο έπιχείρημα, διότι έπιτρέπει τήν πρόταξη της θέσης ότι η πραγματικότητα διαμορφώνεται μέσα από τή γλωσσική της σύλληψη.¹²

Η ανωτέρω σύλληψη της πραγματικότητας ένισχύει τή βαρύτητα πού δίνει ο μεταμοντερνισμός στή σημασία των «γλωσσικών παιγνίων» και των επικοινωνιακών πρακτικών πού αυτά αναδεικνύουν. Έτσι, η έτερογένεια των «γλωσσικών παιγνίων», πού έπιτείνεται από τή μεταμοντέρνα άρνηση της καθολικότητας, όπως αυτή συνδέεται μέ τή φύση του κοινωνικού και μέ τό περιεχόμενο της πραγματικότητας, διευκολύνει τόν κερματισμό της κοινωνικής όλότητας σέ έπιμέρους άνταγωνιστικά και μή συγκεράσιμα μεταξύ τους πεδία δραστηριοτήτων. Μέ αυτόν τόν τρόπο ο μεταμοντερνισμός δέν αφήνει περιθώρια γιά τή συγκρότηση συνθετικών έρμηνειών και θεωρήσεων της πραγματικότητας, πού θεωρούνται μέρος των «καθολικών άφηγήσεων» πού κατέρρευσαν, αλλά, άντιλαμβανόμενος τήν πραγματικότητα ως μία διαρκή σύγκρουση, άναγνωρίζει μόνο τήν ύπαρξη έρμηνευτικών τύπων οι όποιοι συγκροτούν άντίστοιχες κοσμοθεωρητικές άποφάνσεις και άποβλέψεις ισχύος.

Η καταφυγή στό πεδίο της γλώσσας άποτελεί γιά τόν φιλοσοφικό μεταμοντερνισμό παράκαμψη του προβλήματος πού άφορά τήν ανθρώπινη πράξη και τίς συνδέσεις της μέ τήν όρθολογική έπιλογή, πού, κατά τόν μεταμοντερνισμό, θεωρούνται αυτόχρονα διαχωρισμένες, ένω, παραλλήλως, έπιτρέπει τήν ταύτιση της ανθρώπινης πρακτικής μέ τήν επικοινωνιακή δραστηριότητα ως κοινωνικό, «γλωσσικό παίγνιο». Σέ αυτήν τήν περίπτωση, ο διάλογος δέν άποβλέπει στήν άναζήτηση και τή γνώση κάποιας αλήθειας, αλλά ύφίσταται είτε ως πραγματιστική έπιδίωξη γιά τήν άναζήτηση ώφελιμάτων είτε ως συνθήκη ύπαρξης της διαφωνίας ή όποια, ως έπίδικο άντικείμενο στό πλαίσιο μίας διαλογικής άντιπαράθεσης, άφαιρεί από τή γλώσσα τόν δημόσιο χαρακτήρα της, γιά νά καταστήσει τόν διάλογο έναν τρόπο άσκησης της πολεμικής των ιδεών προς έπίταση της σημασίας πού έχουν οι άποβλέψεις ισχύος, οι όποιες προσδιορίζουν τό περιεχόμενο του διαλόγου.¹³

Τά ανωτέρω γεινιάζουν κατά πολύ προς μία νιστική εκδοχή περι της ανθρώπινης φύσης, στήν όποια

ο μεταμοντερνισμός στηρίζει τίς άποδομητικές του θέσεις ως προς τούς ούσιολογικούς προσδιορισμούς πού χαρακτηρίζουν τό άνθρωποκεντρικό κοσμοείδωλο και τήν όντολογία της νεωτερικότητας. Ωστόσο, η προβληματική του μεταμοντερνισμού ως προς τήν άρση των δεσμεύσεων πού θέτει ο Λόγος παραβλέπει τό γεγονός ότι η ισχύς των συγκρουομένων, πού όρίζει τά αίτήματα και τίς άποφάσεις πού έμπεριέχονται στις μορφές του κοινωνικού και πολιτικού πράττειν, αναφέρεται σέ μία κατάσταση τόσο πολυδύναμη όσο και ο χαρακτήρας αυτού του πράττειν, ώστε νά μήν είναι δυνατή η συρρίκνωσή της μέσα στό έπίπεδο του διαλέγεσθαι, όποια ευρύτητα και άν άποδοθεί σέ αυτό.

Η άποστροφή του μεταμοντερνισμού προς τήν καθολικότητα τόν οδηγεί στό νά συρρικνώσει τό κοινωνικό σέ μία από τίς μορφές του και νά άνάγει τό κοινωνικό στή μερικότητα και τήν ιδιαιτερότητα των κοινωνικών, «γλωσσικών παιγνίων», η σημασία των όποιών συνδέεται μέ τή δυνατότητα υπέρβασης του Λόγου. Υπό τήν έπίκληση αυτής της υπέρβασης, ο μεταμοντερνισμός ύπόσχεται τή χειραφέτηση από τίς όρθολογικές δεσμεύσεις, η όποια θα καταστήσει δυνατή τήν έκφραση των ιδιαίτερων άφηγήσεων πού περιόρισε ο Λόγος.¹⁴

Μέ αυτόν τόν τρόπο, ο μεταμοντερνισμός διεκδικεί ένά ριζοσπαστικό, χειραφετητικό περιεχόμενο σέ σχέση μέ τή νεωτερικότητα και τά κριτικά όρθολογικά αίτήματά της. Έτσι, προβάλλει μία άντίληψη περι δικαιοσύνης και χειραφέτησης από τό νεωτερικό άδιέξοδο, όπου, όμως, αυτή η έννόηση της δικαιοσύνης διαφοροποιείται από τό κανονιστικό περιεχόμενο των όρθολογικών όρων πού συνέχουν τό έλλογο πράττειν. Άλλωστε ο μεταμοντερνισμός έπιφέρει μία ριζική διάκριση μεταξύ της έλλογης και της ελεύθερης πρακτικής, όπου η τελευταία ίσοδυναμεί μέ τή γενικευμένη άνοχή.

Βασικός στόχος αυτής της μεταμοντέρνας δικαιοσύνης φαίνεται νά είναι η άπελευθέρωση όλων των ιδιαίτερων δημιουργικών και έκφραστικών ίκανοτήτων των δρώντων ύποκειμένων στό πλαίσιο του κανονιστικού, γλωσσικού τούς παιγνίου.¹⁵ Μέ αυτόν τόν τρόπο, τίθεται πλέον υπό αίρεση η κανονιστική ισχύς των ήθικοπρακτικών όρων πού είναι σύστοιχοι προς τήν αρχή της ισότητας και προσδίδουν στήν τελευταία μία θέση εκτός των πολιτισμικών και άλλων ιδιαιτεροτήτων,

12. J.-F Lyotard: ό.π., σ. 45.

13. J.-F Lyotard: ό.π., σ. 41: «μιλώ σημαίνει μάχομαι, μέ τήν έννοια του παίζω, και τό λεκτικά ενεργήματα έχουν νά κάμουν μέ μία γενική άγωνιστική. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει άναγκαστικά ότι παίζουμε γιά νά κερδίσουμε».

14. J.-F Lyotard: ό.π., σ. 52 και L'inhumain, Causseries sur le temps, Galilée Paris, 1988, σ. 72.

15. J.-F Lyotard: *Le different*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1983, σ. 63 και Α. Δεληγιώργη, *Ο μοντερνισμός στή σύγχρονη φιλοσοφία*, Άλεξάνδρεια, 1966, σ. 449.

ώστε να τις υπερβαίνει, για να μπορεί να τις διευθετεί. Έτσι, ο μεταμοντερνισμός συγκροτεί τη δική του αντίληψη περί δικαιοσύνης – με ισχυρούς, μάλιστα, χειραφετητικούς στόχους – ενώ αρνείται τη δυνατότητα ανασύνθεσης των καθολικών προϋποθέσεων του ανθρώπινου πράττειν, εφόσον ή άρνηση του αιτήματος για καθολικότητα δεν επιτρέπει μία τέτοια ανασύνθεση. Όμως, μέσα από την άρνηση του αιτήματος για καθολικότητα, όπως την προβάλλει ο μεταμοντερνισμός, ή σκόπευση προς μία δίκαιη εξισορρόπηση όλων των ειδών λόγου, καθώς και των ιδιαίτερων άφηγησεων, αυτοακυρώνεται. Εάν η ιδέα της δικαιοσύνης, – ακόμη και στη μεταμοντέρνα, ρητορική έκδοσή της – απολέσει την καθολική ισχύ της και την οικουμενική αναφορά της, τότε στερείται των κριτικών και έλλογων προϋποθέσεων που θά της επέτρεπαν να θεμελιώσει τη χειραφέτηση που επαγγέλλεται για όλες τις μορφές σκέψης, ενώ, παράλληλα, αποδυναμώνεται ο δεσμευτικός της ρόλος, παύει να αποτελεί αξία και εκπίπτει σε περιγραφική έννοια. Τό γεγονός αυτό συνδέεται με την αντίληψη περί ήθικων και κανονιστικών όρων, σε σχέση με τό αν ή κοινωνία έρμηνεύεται ως ολότητα, όποτε ή θεωρία έχει εξηγητικές δυνατότητες ως προς αυτήν την ολότητα, ή με τό αν αποτελεί πεδίο σχέσεων που δεν εντάσσονται σε μία ολότητα, όποτε μία κοινωνία δεν είναι εξηγήσιμη αλλά απλώς περιγράψιμη. Μέ αυτόν τον τρόπο ο μεταμοντερνισμός επαναφέρει, ως κριτική αποδιάρθρωση της νεωτερικής σκέψης και των αιτημάτων της, τη θετικιστική διάκριση μεταξύ εμπειρικών δεδομένων και αξιών, εφόσον ο μεταμοντερνισμός έχει δεχθεί τη μηδενιστική απόρριψη κάθε δεσμευτικής αξιολόγησης, και εξαίρει την απλή περιγραφική αποτύπωση των διαφορών ασυμπτωτων δεδομένων όπως αυτά υπάρχουν στο κερματισμένο κοινωνικό πεδίο.

Πλέον, ή θεωρία μπορεί να υφίσταται μόνο ως ρητορική δραστηριότητα, που σχηματοποιεί σύνολα περιγραφών, αλλά όχι ως διαφωτιστικός, κριτικός λόγος, εφόσον οι καταγγελλόμενες ως αυθαίρετες κριτικές και έλλογες προϋποθέσεις της είναι οι μόνες που θά επέτρεπαν τη γνώση και εξήγηση του κοινωνικού και, κατά συνέπεια, τη διατύπωση κριτικών αιτημάτων για δικαιοσύνη, ισότητα και χειραφέτηση.¹⁶ Έτσι, όταν ο μεταμοντερνισμός αρνείται την καθολικότητα, αδυνατεί να θέσει και να επεξεργασθεί τό πρόβλημα περί του αν μπορεί να υπάρξει προσδιορισμός της ήθικης σε σχέση με τη δικαιοσύνη μέσω μίας ανακατασκευής των καθολικών όρων και των προϋποθέσεων της ανθρώπινης πράξης, ώστε να επιδέχεται κριτική ο τρόπος με τον οποίο αυτή συγκροτείται σε μία κοινωνική ολότητα. Μέ αυτόν τον τρόπο ο μεταμοντερνισμός, αρνούμενος να συλλάβει την ανθρώπινη πρακτική μέσα και από τη δημόσια, κοινωνική της διάσταση και τις συναφείς, καθολικές, αξιολογικές δεσμεύσεις, φαίνεται να προσδιορίζει τη δικαιοσύνη ως κατηγορηματική ανθρώπινη πράξη και κατά συνέπεια ως μεταβλητή των ανθρώπινων επιδιώξεων για ισχύ και κυ-

ριαρχία. Έτσι, ή χειραφετητική ρητορεία της μεταμοντέρνας αυτής δικαιοσύνης αφορά μάλλον εκείνους που έχουν την ισχύ για να ευεργετηθούν από αυτή, δεδομένου ότι οι ποικίλες κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις και στάσεις, που απέκλεισε ο Λόγος, δεν αναφέρονται, κατά προνομιακό τρόπο, μόνο στους ισχυρούς.

Τό γεγονός ότι μία τέτοια μεταμοντέρνα χειραφετητική πρακτική δικαιοσύνης αδυνατεί να μεριμνήσει για τους άνισχυρους, οι όποιοι επίσης μπορούν να έχουν κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις, επαναφέρει τη ντεσιζιονιστική, άνορθολογική διάσταση της πολιτικής. Παράλληλα, ή προσέγγιση του κοινωνικού ως κερματισμένου όλου, που δεν μπορεί να συσταθεί σε αντικείμενο θεωρητικής εξήγησης, και οι επιμέρους συνδέσεις μεταξύ μορφών του κοινωνικού και τύπων γνώσης, που αναδεικνύουν την ιδιαίτερη περιγραφή αλλά όχι και τον καθολικό, κριτικό έλεγχο εκ μέρους της θεωρίας, συμβάλλουν στην έδραϊωση μίας σχέσης μεταξύ πολιτικής και δικαιοσύνης, όπου ή πρώτη εκφαινεται ως ιδεότυπος και σχηματοποίηση έγωιστικών αντιπαραθέσεων και ή δεύτερη, απλώς, ως εύχρηστική διατύπωση.

Μέ αυτόν τον τρόπο, διαρρηγγύεται τό αξιακό πλαίσιο μίας θεωρίας ικανής να κατοχυρώνει τη δικαιοσύνη και εισάγεται ή διάσταση ενός ριζικού σχετικισμού που καθιστά την ιδέα περί δικαιοσύνης και χειραφέτησης ανεργάτιστο αίτημα και αντικείμενο διακύβευσης μεταξύ αντιπαραθέσεων που επιδιώκουν την κατίσχυση.¹⁷ Ός απότοκο των ανωτέρω προκύπτει ο χωρισμός δικαιοσύνης και κοινωνίας, διότι ή προεξάρχουσα θέση που αποδίδεται στην ατομική βουλευτική πράξη, ως έκφραστική δραστηριότητα στα κοινωνικά, «γλωσσικά παίγνια», και τις αυθαίρετες επιλογές της, επιφέρει τον πλήρη διαχωρισμό της πολιτικής από τη δημόσια, κοινωνική αναφορά της και καθιστά τη χειραφέτηση έναν απλό έκφραστικό τρόπο από αυτούς που αναδεικνύει ή κουλτούρα των «γλωσσικών παιγνίων». Η ντεσιζιονιστική, άνορθολογική διάσταση της πολιτικής, που αναδεικνύει ο μεταμοντερνισμός, θέτει την τελευταία έκτός της προβληματικής περί του πώς μία κοινωνία μπορεί να επιδιώκει την αυτονομία της, αναστοχαζόμενη τις συνθήκες δυνατότητας της ύπαρξής της.¹⁸

Ο μεταμοντερνισμός μπορεί να καταφάσκει στην αξιολογική ισοδυναμία όλων των κοσμοεικόνων και των αντίστοιχων επιλογών, αλλά ακόμη και αυτή ή κατάφαση προϋποθέτει την αρχή της ισότητας που με τη σειρά της απαιτεί καθολικές, αξιολογικές δεσμεύσεις και αρχές. Η εγκατάλειψη όμως τέτοιων αρχών από τό μεταμοντερνισμό και ή σχετικιστική εξασθέν-

16. R. Rorty: *Conséquences du pragmatisme*, Seuil, Paris, 1993, σ. 49.

17. J. Poulain: *La loi de vérité ou la logique philosophique du jugement*, Albin Michel, Paris 1993, σ. 71.

18. G. Vattimo: *La fin de la modernité*, Seuil, Paris 1995, σ. 52.

ση των αξιολογικών κριτηρίων καθιστούν –έν όνόματι της χειραφέτησης όλων των μορφών έκφρασης– δυνατές ακόμη και εκείνες τις κοσμοθεωρητικές συλλήψεις, που στο όνομα της έπιβολής, θά άπέριπταν τήν ισότιμη συνύπαρξη μέ διαφορετικές θεωρήσεις.

Άλλωστε ή διεκδίκηση, έκ μέρους του φιλοσοφικού μεταμοντερνισμού, τής διάσωσης του μή άναπαραστάσιμου, δηλαδή του στοιχείου ή του είδους λόγου που τό νεωτερικό αίτημα έθεσε έκτός των χειραφετητικών βλέψεων και των έλλογων κατοχυρώσεων, συνιστά ένα αξιολογικώς προσδιορισμένο χειραφετητικό αίτημα, μέ μία αξιολογική σημασία όχι διακεκηρυγμένη αλλά ύπόρρητη.¹⁹ Όταν όμως ό μεταμοντερνισμός θέλει νά κατοχυρώσει τό μή άναπαραστάσιμο, δηλαδή τό άφατο, τότε σημαίνει πώς έχει συλλάβει τήν παράσταση αυτού του στοιχείου και τή θεματοποιεί, διότι τό πρόταγμα για τήν κατοχύρωση ενός περιεχομένου προϋποθέτει τή σύλληψη και τή γνώση αυτού του περιεχομένου, όπως προϋποτίθεται και ή ύπαρξη κριτηρίων που θά άπαξιώσουν τόν άποκλεισμό του.

Όμως, ή άρχή τής ισότητας, για νά έχει πρακτική έφαρμογή, προϋποθέτει τήν ένότητα του κοινωνικοθεωρητικού αντικειμένου και όχι τόν κερματισμό του υπό μορφή μεθοδολογικής θέσης που επέβαλε ό Λόγος.²⁰ Ό μεταμοντερνισμός κηρύσσει τήν άπαλλαγή άπό τά δεσμά του Λόγου, ώστε ή έπαγγελόμενη χειραφέτηση άπό τό διαφωτιστικό πρόγραμμα νά άπελευθερώσει τό φαντασιακό και έκφραστικό δυναμικό όλων των άφηγήσεων του πολιτισμού αλλά, έλλείψει των αξιολογικών όρων και των συναφών κριτικών προϋποθέσεων, ένα τέτοιο χειραφετητικό αίτημα, χωρίς κανονιστικό περιεχόμενο, σχετικοποιεί τήν έννοια τής έλευθερίας και τή σύμφυση της μέ τή δημοκρατία μέσω τής ισότητας.

Σέ αυτήν τήν περίπτωση, ή διάρρηξη του πλέγματος, τό όποιο διασφαλίζει τήν αξιακή συνοχή τής κοινωνικής ολότητας, άναδεικνύει τή μεταμοντέρνα έκδοχή τής έλευθερίας ως άθροισμα έπιμέρους έλευθεριών και τής δικαιοσύνης ως συγκερασμό αξιολογικών ίσοδυναμιών, που άπολήγει στή ναρκισσιστική άνοχή και άποδοχή των πάντων.

4. Φιλοσοφικός σχετικισμός και αξιολογικός μηδενισμός: Τό συντηρητικό περιεχόμενο του μεταμοντερνισμού και ή έγκατάλειψη των κριτικών δυνατοτήτων του φιλοσοφικού λόγου.

Ό μεταμοντερνισμός, παραιτημένος άπό τήν άνάγκη έλλογης κριτικής τής ιστορίας, μέσω μίας δεσμευτικής θεωρίας που μπορεί νά διαφυλάσσει τήν ιστορικότητα και τήν ιδιαίτερη σημασία της, ταυτίζει τήν ορθολογική έξήγηση μέ τή δυνατότητα τής τυπικής άνασυγκρότησης του έξηγητέου και άπορρίπτει τή νεωτερική ορθολογικότητα ως δογματική. Συνέπεια αυτής τής θέσης είναι ή παραίτηση, που κηρύσσει ό μεταμοντερνισμός ως μόνη δυνατότητα, άπό κάθε δημόσιο έγχείρη-

μα έλλογου άυτοπροσδιορισμού τής κοινωνίας και ορθολογικής έξήγησης των συνθηκών τής ανθρώπινης ζωής μέσα σέ αυτήν.

Μέ βάση αυτήν τήν προβληματική, ό μεταμοντερνισμός άμφισβητεί και τή νεωτερική έπιστήμη, δεχόμενος, όπως και ό θετικισμός, τό διαχωρισμό του δέοντος και των άξιων άπό τή θεωρία και άναγνωρίζοντας στήν τελευταία μόνο μία περιγραφική δυνατότητα. Στο πλαίσιο αυτής τής δυνατότητας, ή φιλοσοφία όφείλει νά περιορισθεί, άπλως, στήν «άνασυγκρότηση» τής γνώσης, μέσω τής περιγραφής του τρόπου συγκρότησης, ενώ άδυνατεί νά κρίνει, νά έλέγξει και νά άμφισβητήσει έναν τύπο γνώσης, καθώς κάθε κριτική και αξιολόγηση δέν μπορεί παρά νά είναι αυθαίρετη και άθεμελίωτη. Έτσι, ή φιλοσοφία άδυνατεί νά κρίνει ως δίκαιη ή άδικη τήν άποδεκτή γνώση ενός έπιστημονικού λόγου, όπως άδυνατεί νά αξιολογήσει και τήν κανονιστική άρτίωση αυτής τής γνώσης, έφόσον τό δέον άποτελεί αυθαίρετη άναζήτηση που οδηγεί σέ δογματικές θέσεις και τό άναζητούμενο είναι μόνο τό δυνατό και τό έπωφελές.²¹

Σέ αυτήν τήν περίπτωση, ό μεταμοντερνισμός έξοπλίζεται και μέ τήν πραγματιστική έπιδίωξη του έπωφελούς, που θά έγγυηθεί τήν κοινωνική εύπραγία, ενώ θέτει τή φιλοσοφία σέ άπόσταση άπό τόν γνωσιοθεωρητικό, πρακτικό λόγο, έξασθενώντας τό ιστορικοκοινωνικό του περιεχόμενο.²² Ό φιλοσοφικός μεταμοντερνισμός, ως σχετικισμός, διατηρεί για τό φιλοσοφικό λόγο μόνο τή δυνατότητα νά είναι ένας σχολαστικός λόγος σέ σχέση μέ τό έπιστημολογικό καθεστώς τής γνώσης. Κατά συνέπεια, κάθε διάδημα, τό όποιο θά απέβλεπε στή χειραφέτηση τής γνώσης και τής κοινωνίας, μέσω τής άλλοτριωμένης μορφής που προσλαμβάνει ή σύμφυση κοινωνικού και αξιακού στοιχείου, έξασθενεί και ύφίσταται ως παράγγελμα χωρίς τό δεσμευτικό και καθολικό περιεχόμενο ενός ριζοσπαστικού, αξιολογικού αίτήματος.

Ό μεταμοντερνισμός, άν και άυτοπροσδιορίζεται ως κριτικό έγχείρημα, άντιλαμβάνεται τό φιλοσοφικό λόγο ως ρητορική δραστηριότητα που μπορεί, άπλως, νά έκλογικεύσει τις ριζοσπαστικές διαθέσεις των δρώντων και νά καταστήσει τήν προβολή συναφών χειραφετητικών αίτημάτων ένα τερψίθυμο παίγνιο. Άδυνατεί όμως νά μιλήσει για τή δεσμευτικότητα του αξιολογικού περιεχομένου τέτοιων αίτημάτων, ή όποία προσδίδει συνοχή στο περιεχόμενο και στους σκοπούς που θέτουν.²³ Ό μεταμοντερνισμός δέν άποσαρθρώνει άπλως τήν άνθρωπολογική βάση τής νεωτερικής σκέψης

19. P. Veyne: «Le dernier Foucault et sa morale», *Critique*, 939, σ. 64.

20. J. Vuillemin: *Physique et metaphysique kantienne*, Paris, 1965, σ. 107 και G. Vlachos, *La pensée politique de Kant*, Paris, 1963, σ. 27.

21. J. Poulain: ό.π., σ. 43.

22. Άλ. Δεληγιώργη: ό.π., σ. 442-443.

ἀλλά καί τό ὄντολογικό ὑπόβαθρο πού συνδυάζει τό φιλοσοφικό λόγο μέ τήν ἐπιστημονική συγκρότηση, θεωρώντας ὅτι ἡ συνύφανση γνώσης καί ἀξιών καθιστᾶ, ἀπλῶς, ὑπαρξιακῶς προσπελάσιμο τόν κόσμο, ἀλλά ἀδυνατεῖ πλήρως νά τόν κατανοήσει.

Παραλλήλως, ὁ μεταμοντερνισμός συγκροτεῖ καί μία θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου προεξάρχουσα θέση καταλαμβάνει ἡ μάθηση καί ἡ μορφωτική κουλτούρα πού πορίζουν τά κοινωνικά γλωσσικά παίγνια (Λυοτάρ) ἢ τά «λεξιλόγια» (Ρόρτυ (Rorty)), ἢ ὁποία προκύπτει ἀπό τήν ἀκάλυπτη ἀνάδειξη τῆς ἐπινοητικότητας καί τῆς ἐκφραστικότητας τῶν δρώντων σέ αὐτά.²⁴ Σέ αὐτό τό σημείο ὁ μεταμοντερνισμός ἐμπλέκεται στίς ἀντινομίες τῆς θεωρητικῆς του κατασκευῆς, ἐφόσον ἡ προτεραιότητα πού δίδει σέ αὐτήν τήν κουλτούρα στερεῖται κανονιστικῆς δικαιοδοσίας καί ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία γνωστική κατηγορία, βάσει τῆς ὁποίας αὐτή ἀναγνωρίζεται ὡς καλύτερη ἀπό τή νεωτερική θεωρία γιά τόν πολιτισμό. Μία τέτοια ὅμως ἀξιολόγηση χρειάζεται ἕνα ἰσχυρό πλέγμα κριτικῶν καί ἀξιολογικῶν ὄρων πού νά συγκροτοῦν ἀντίστοιχη θεωρία—κάτι πού ὁ μεταμοντερνισμός ἔχει ἀποκηρύξει ὡς ἀυθαίρετο, μεταφυσικό περιεχόμενο τῆς οὐσιολογικῆς σκέψης τῆς νεωτερικότητας— ἐνῶ, σέ καμία περίπτωση, δέν ἐπαρκεῖ ὡς κριτήριο, χρησιμοποιούμενο ἀπό τή μεταμοντέρνα θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀυθαίρετη ἀντιπαραβολή τῆς ἔλλογης κριτικῆς πρὸς τήν ἐλεύθερη φαντασία.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὁ μεταμοντερνισμός ἀναμετρεῖται μέ τίς συνέπειες τοῦ φιλοσοφικοῦ σχετικισμοῦ του, ὅταν προτάσσει τήν ἀναγκαιότητα τῆς διάσωσης τοῦ μὴ ἀναπαραστάσιμου, δηλαδή τῆς μορφῆς σκέψης πού ἀπέκλεισε ὁ Λόγος, ὡς στοιχείου ἐκφεύγοντος ἀπό τή νεωτερική ὄντολογία τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης καί τίς προθέσεις τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφικῆς νομιμοποίησης αὐτῆς τῆς γνώσης, τό ὁποῖο εἶναι διασώσιμο μόνο στήν κουλτούρα τῶν γλωσσικῶν παιγνίων.²⁵ Σέ αὐτήν τήν περίπτωση, ὁ μεταμοντερνισμός θέτει τό πρόβλημα τῆς νομιμοποίησης τῆς γνώσης, ὄχι ἐπὶ τῆς βάσει τῆς κριτικῆς, καί ἀσκεῖ κριτική σέ αὐτήν τή λειτουργία τοῦ Λόγου, ἐπὶ τῆς βάσει τῶν γλωσσικῶν παιγνίων. Ἔτσι, ἡ δέσμευση γιά τή διάσωση τοῦ μὴ ἀναπαραστάσιμου προσλαμβάνει τά χαρακτηριστικά μίας περιορισμένης συμφωνίας, ἐντός τῶν «γλωσσικῶν παιγνίων», ἢ ὁποία ἔχει τή μορφή τῆς ἐνδιάθετης ροπῆς γιά συναίνεση—ὅπως τήν ἐπιτρέπουν τά «γλωσσικά παίγνια»— χωρὶς καμία ἀξιολογική αὐτοδέσμευση.²⁶

Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἡ φύση τοῦ κοινωνικοῦ δεσμοῦ ἐκφαίνεται ὡς πολυσχιδία μορφῶν καί περιεχομένων, ὅπως αὐτά προκύπτουν ἀπό τόν κερματισμό τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ ὅλου, πού ἐπιτρέπει στό κοινωνικό νά εἶναι παιγνῶδες, ὄχι ὅμως ἐξηγητέο καί υπερβάσιμο πρὸς τήν προοπτική τῆς αὐτονομίας καί τῆς χειραφέτησής του. Ἄν τό μόνο πού ἐνδιαφέρει καί πρέπει νά διασωθεῖ ὡς μὴ ἀναπαραστάσιμο εἶναι τό παίγνιο τῶν πολύμορφων, ἐκφραστικῶν λόγων, τότε καί ἡ ἰδέα τῆς μεταμοντέρνας δικαιοσύνης, πού διεκδικεῖ αὐτήν τήν διάσωση, τήν ὁποία ὁ μεταμοντερνι-

σμός ἔλκει ἀπό τή νεωτερική παράδοση, ἀφοῦ τῆς ἔχει ἀφαιρέσει τό δεσμευτικό καί ἀξιολογικό της περιεχόμενο, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἐπίσης ἕνα παίγνιο, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκδασή θά κριθεῖ ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν πραγματιστικῶν στρατηγικῶν μέ τίς ὁποῖες διεξάγεται.²⁷

Ἔτσι, ὁ μεταμοντερνισμός, ἀφοῦ συρρικνώνει τήν κριτική δύναμη καί τήν ἀξιολογική συνοχή τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, καθιστώντας τόν «ἰδεοληπτική» ρητορεία, συμφύρεται μέ τό θετικισμό, περιορίζοντας τή λειτουργία τῆς φιλοσοφίας στή φιλοσοφία τῆς γλώσσας, ὅπου ἡ τελευταία—χωρὶς τή δημόσια κοινωνική σημασία της— ἐγκλωβίζεται στό ἰδιότυπο καθεστῶς τῶν «γλωσσικῶν παιγνίων». Ἔτσι, ἡ διάχυση τοῦ κοινωνικοῦ ἀναδεικνύει τή γενικευμένη ἀπροσδιοριστία του, ὥστε αὐτό νά λαμβάνει τή μορφή ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν μορφωμάτων πού δέν συνεχονται μεταξύ τους, ἀφοῦ τό ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στήν αἰσθητικὴ τούς διάσταση ἢ τίς ἰδιαιτερες μορφές τῆς ἐπικοινωνιακῆς πρακτικῆς, χωρὶς τήν ὑπαρξή θεωρίας πού θά συλλάβει τήν ἐνιαία μορφή τους.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἕνα ἀπὸ τά βασικότερα χαρακτηριστικά τοῦ μεταμοντερνισμοῦ εἶναι τό γεγονός ὅτι θεωρεῖ τή νεωτερικότητα ὡς μία στατική κατάσταση πού ὀρίζεται σέ ἀναφορά πρὸς τό ἀξίωμα τῆς προόδου. Ὁ μεταμοντερνισμός, ἀντιλαμβανόμενος ὡς ἀξίωση ἰσχύος καί ἐπιβολῆς κάθε ἐπιχειρηματολογία πού ἀποβλέπει σέ καινοτομία καί ἀλλαγὴ, προσπαθεῖ νά ἀρθρώσει μία εἰκονοκλαστικὴ ἐπιχειρηματολογία πού δύσκολα ἀποκρύπτει τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά ἐπιφυλακτικότητα καί ἱστορική ἀπαισιοδοξία ἐναντι κάθε ἀλλαγῆς. Ὑπόλογος, ἐν πολλοῖς, τῶν ρομαντικῶν τοῦ καταβολῶν, ὁ μεταμοντερνισμός δέν ἀπαξιώνει ἀπλῶς τή δυναμική τῆς νεωτερικότητας, ἀλλὰ συνιστᾶ καί ἀπεμπόληση κάθε ιδεώδους, ἐφόσον αὐτό εὐρίσκεται σέ ἐμμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, συνιστώντας μία νέα χειραφετικὴ αὐταπάτη. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀναθεώρηση τοῦ διαφωτιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ καί τήν προγραμματικὴ, ἀποδομητικὴ, λειτουργία τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, ἀπαξιώνει κάθε δεοντολογικὸ αἶτημα ὡς συντηρητικὸ ἐγκλωδισμό στήν ἤδη ὑπάρχουσα κατάσταση καί, μέ αὐτόν τόν τρόπο, υποβιβάζει τή σημασία τῆς ἱστορικῆς πράξης.

Ὅταν ἡ ἱστορικὴ κίνηση διαζεγγύεται, ὀριστικῶς, ἀπὸ τήν κριτικὴ ἀνάλυση καί ἀξιολόγηση, τότε, ἀνέ-

23. J. Poulain: *La neutralisation du jugement ou la critique pragmatique de la raison politique*, L'Harmattan, 1993, σ. 109.

24. J.-F. Lyotard: *Moralités postmodernes*, Calilée, Paris, 1993, σ. 12.

25. J.-F. Lyotard: *Ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση*, ὁ.π., σ. 43.

26. J.-F. Lyotard: *Le différent*, ὁ.π., σ. 56.

27. R. Rorty: *Objectivisme, relativisme et verité*, P.U.F., Paris, 1993, σ. 107.

τως, ή απόπειρα για υπέρβαση του ύπαρκτου ματαιώνεται ως ταύτιση με τό ίδιο τό ύπαρκτό, αφού στή μεταμοντέρνα ένατένιση των πραγμάτων, μέσω της καταδολίευσης κάθε αξιακού αιτήματος, οτιδήποτε προεικάζει τήν αλλαγή του ύπαρκτου ένθυλακώνεται στον πυρήνα της ιδέας της προόδου.

Ο περιλάλητος «θάνατος» του Ύποκειμένου και ή συνεπιφερόμενη απαξίωση της προόδου και των ιδεωδών της επιτρέπουν στον μεταμοντερνισμό να ένασμενίζεται στή νωχελική παραδοχή μίας «αύθεντικότητας», ή οποία δέν θά διαστρέφεται πλέον από τό Λόγο. Δύσκολα ακόμα όμως, ό μεταμοντερνισμός μπορεί να ύποκρύψει τή νεοσυντηρητική κυνικότητα με τήν οποία τονίζεται πώς όλα, αφεύκτως, θά παραμείνουν ως έχουν, ένω, ταυτοχρόνως, διατυμπανίζεται ως αναγκαία ή ισόρροπη διευθέτηση όλων των απόψεων και ή δίκαιη μεταχείριση όλων των μορφών ζωής στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας κοσμοθεώρησης.

Ο μεταμοντερνισμός αυτοεξουδετερώνει τήν κριτική του προς τή νεωτερικότητα, αφού διασαλπίζει τήν αξία του ιδεώδους της δικαιοσύνης, ένω, προηγουμένως, έχει παροπλίσει τήν τελευταία από κάθε δεσμευτική ισχύ, δέσμιος της ιδεοληπτικής του παραίτησης από κάθε έγχειρημα κρίσης και αξιολόγησης του ύπαρκτου και των πολιτισμικών επιφαινομένων του. Αν ό μεταμοντερνισμός εστρέφετο προς τόν καθρέπτη της ιστορίας των ιδεών, τότε, ένδεχομένως, θά αντίκρυζε ως φιλοσοφικό του είδωλο όχι τόν Λυοτάρ αλλά τόν Μπέρκ (Burke) του *Reflections on the Revolution in France* (1790).

Μέ βάση τά άνωτέρω, ό μεταμοντερνισμός ύποκαθιστά τό ιστορικοκριτικό περιεχόμενο του γνωσιοθεωρητικού λόγου με ένα νεόκοπο ιστορισμό όπου ή κοινωνική όντολογία, άποσυνδεδεμένη από τό περί των συνθηκών της αληθείας ερώτημα, ύπάρχει μόνο ως άλλο συμβάν στο πλαίσιο των έκφραστικών τόπων και συμβάσεων.²⁸ Κατά συνέπεια, κάθε κριτικό, χειραφετητικό αίτημα προβάλλεται σέ άφαιρέση από τήν ιστορικοκριτική του διάσταση και φαίνεται άτοπο ως συλλογική δέσμευση και παραδεκτό μόνο ως έκφραστικό παίγνιο ισόρροπο προς τήν πολυτυπία και τήν κοσμοθεωρητική πολυαρχία των «γλωσσικών παιγνίων» και της αισθητικής τούς αναφοράς, για τήν ύπαρξη της οποίας δέν άπαιτούνται κριτικοί, αξιολογικοί όροι.²⁹

Όμως, μία τέτοια περιορισμένη ισχύος και δεσμευτικότητας δικαιοσύνη, πού ζητεί τή χειραφέτηση όλων των ειδών λόγου και των έκφραστικών δυνατοτήτων, δέν άποκρούει τόν αξιολογικό μηδενισμό πού αντικαθιστά τήν ισότητα με τήν άνοχή και τήν ελευθερία με τή μέριμνα για τά ιδιωτικά συμφέροντα και τίς αξιώσεις ισχύος πού έξαρτούν τό δικαίωμα της αυτοέκφρασης τους από τήν άρνηση του αιτήματος για έκφραση της καθολικότητας. Η ήθική των δικαιωμάτων, έτσι όπως άντιλαμβάνεται τά τελευταία ό μεταμοντερνισμός, διαχωρίζει τό δέον από τό πράττειν και θέτει ως στόχο του τελευταίου τήν άναζήτηση του έπωφελούς

ως ίκανοποίηση της άξίωσης για ισχύ.³⁰ Σέ αυτό τό πλαίσιο μπορεί να πρυτανεύει τό δικαίωμα στή γλώσσα και τήν έκφραστικότητα, χωρίς όμως τόν κριτικό άναστοχασμό πού ελέγχει τίς προϋποθέσεις οι οποίες επιτρέπουν στήν έκφραση να είναι ελεύθερη και να άποτελεί δημόσια, κοινωνική πρακτική. Έτσι, ό μεταμοντερνισμός φαίνεται να παραβλέπει ότι ή άναφορά στα δικαιώματα προϋποθέτει τήν αυτοδέσμευση στήν καθολικότητα της δικαιοσύνης και τό κανονιστικό περιεχόμενο των αιτημάτων της.

Ο μεταμοντερνισμός, όταν έξαγγέλλει τήν άντινεωτερική του διακήρυξη, δέν άποκαθηλώνει άπλως τό κοσμοείδωλο της νεωτερικής, φιλοσοφικής άνθρωπολογίας, για να άναδείξει τίς, άποκλεισμένες από τό Λόγο, πρωτότυπες και ιδιαίτερες έκφραστικές συμπεριφορές, αλλά κατακρημνίζει τήν έννοια της κριτικής στο χαϊνον κενό της άνοχής των πάντων, όπου τό έπιχείρημα δέν διαφέρει από τήν κατοδολίευση της διαφορετικής θέσης και ή γνώση άδυνατεί να ύπερβεί τήν αυθαιρέσία της πλάνης. Παραβλέποντας τή δυνατότητα της φιλοσοφικής πρακτικής ως προς τό να θέτει τό ερώτημα για τήν κριτική αυθυπέρβαση των όρίων του Λόγου, ό μεταμοντερνισμός άρνεϊται να συλλάβει τήν αξιακή φύση των κριτηρίων με τά όποια ελέγχουμε και κατανοούμε τό πραγματικό.

Ο μεταμοντερνισμός, λοιπόν, δέν διασώζει τό ιδιαίτερο, αφού δέν ύπάρχουν κριτήρια για να όρίσουν ως αναγκαία καμία χειραφέτηση. Άπλως, επαγγέλλεται τή ριζοσπαστική αναθεώρηση του πολιτισμού, για να έπανεγκολπωθεί τή συντηρητική άπολογία της άνοχής των ύφιστάμενων πραγμάτων, όπως έπανιδιοποιείται και τό θετικιστικό διαχωρισμό της θεωρίας από τήν πράξη, κηρύσσοντας ότι κάθε απόπειρα χειραφέτησης ματαιώνεται δια της χειραγώγησης από τό Λόγο. Με αυτόν τόν τρόπο, συνιστά και ό μεταμοντερνισμός μία μεγάλη και γενική άφήγηση, όπως αυτές πού άρνεϊται, τήν όποία έχει άπαλλάξει από τίς ριζοσπαστικές αιχμές της, για να τήν έκλεπτύνει ως συνηγορία ύπέρ της διατήρησης του άδιεξόδου, ώστε να άποφευχθεί ή έκτροπή πού θα επέλθει από τήν άνατροπή του. Αντί αυτής, μάς προσφέρει τήν παραμυθία της τερψίθυμης άντιμετώπισης των πραγμάτων και τή φιλοπαίγμονα διάθεση πού έξωραϊζει τή συντηρητική άνοχή της κοινωνικής δυσπραγίας και όρρωδει προ των χειραφετητικών διαθημάτων πού συνεπάγεται ή απόπειρα για τήν υπέρβασή της.

28. J.-F. Lyotard: ό.π., σ. 61.

29. R. Rorty: *Conséquences du pragmatisme*, ό.π., σ. 84 και Β. Ταινόρεμα: «Η μετα-φιλοσοφική κουλτούρα» του R. Rorty: Τέλος της θεωρίας ή νέα μεταφυσική για σχετικιστές», *Άξιολογικά* 2, σ. 214.

30. J. Poulain: *La neutralisation du jugement ou la critique pragmatique de la raison politique*, ό.π., σ. 109.

ΜΠΑΜΠΑ, ΕΙΝΑΙ ΜΑΚΡΙΑ Η ΑΜΕΡΙΚΗ;

του Γιάννη Παπαμιχαήλ

Μέ το σημείωμα αυτό δεν θέλω καθόλου να παρεμβώ στις λεπτομέρειες της αντιπαράθεσης μεταξύ Ν. Θεοτοκά, Α. Λιάκου κ.λπ., γύρω από το θέμα του μεταμοντερνισμού και της ιστοριογραφίας. Άλλωστε, δεν διαθέτω την απαραίτητη εξειδίκευση που θα χρειαζόταν για κάτι τέτοιο. Θά ήθελα ωστόσο να σχολιάσω τηλεγραφικά και από «μεθοδολογικής» τρόπον τινά άποψης κάποια σημεία από τρία αποσπάσματα του απαντητικού κειμένου του Α. Λιάκου στον Ν. Θεοτοκά («Μεταμοντερνισμός, ιστοριογραφία και αριστερά» *Πολίτης* 107, Ιανουάριος 2003, ιδιαίτερα τις σελίδες 15-17).

Ο Α. Λιάκος γράφει: «οι προσδοκίες, στην προμοντέρνα εποχή ήταν περισσότερο συνδεδεμένες με τις εμπειρίες. Η νεωτερικότητα δημιούργησε μία τεράστια επέκταση του πεδίου της διαφορᾶς ανάμεσα στις εμπειρίες και τις προσδοκίες (ὁ ὅρος πρόοδος είναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς επέκτασης) και τὸ μέλλον ἀποσπάται ὅλο και περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἔχουν νά προσφέρουν οἱ προηγούμενες εμπειρίες. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνίσχυση τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων στὴν ἱστορία...» (ἀπόσπασμα α').

Σε τί συνίσταται αὐτὴ ἡ επέκταση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ εμπειρίας και προσδοκίας; Στὸ γεγονός ὅτι, παρὰ τὴν ταπεινὴ του καταγωγὴ, ὁ χωριάτης –και λίγο ἀργότερα ὁ ἐργάτης– ἀρχίζουν ὄχι μόνο νά ὀνειρεύονται ἕνα ἐπίγειο καλύτερο αὔριο, ἀλλὰ ἐπίσης, και κυρίως, νά κοινοποιοῦν στοὺς γύρω τους αὐτὰ τὰ ὄνειρα, χωρίς ἐκεῖνοι νά τοὺς περνᾶνε γιὰ ὀνειροπαρμένους ἢ τρελοὺς –πράγμα που ὀδηγεῖ πάντα τὶς προνομιούχες κοινωνικὲς τάξεις νά ἀναλύσουν τὶς κοινωνικὲς συμπεριφορὲς και τὴν κατάσταση που τείνει νά προκύψει ἀπὸ τὴν συλλογικὴ πλέον ὑπέρβαση τῆς εμπειρίας με τοὺς γνωστούς ὅρους που ἐξηγοῦν πῶς, ἐκμεταλλευόμενος τὶς ἀνοχές, ἕνας χωριάτης μπορεῖ νά σκαρφαλώσει στὸ κρεβάτι. Διότι εἶναι πιθανότατο πῶς ἀτομικά, γιὰ τὸν καθένα, ἡ «ἰσότητα» (και ἡ ἀπελευ-

θέρωση ἀπὸ τὰ δεσμά τῆς φτώχειας, τῆς ἀμάθειας, τῆς ὑποτέλειας κ.λπ.), ὀργανώνουν τὶς διεκδικήσεις, τὶς προσδοκίες και τὶς ὑπερβάσεις ἐμπειρικά και «ξηλόφθονα». Διαμορφώνουν αἰτήματα ἀναδιανομῆς (ποσοτικά, ρεφορμιστικά, «καταναλωτικῆς» φύσης). Οἱ ἐμπειρίες δὲν παύουν νά βαθαίνουν πάνω στὸ πεδίο τῆς διαφοροποίησής τους ἀπὸ τὶς προσδοκίες –ἢ μέ ἄλλα λόγια, στὶς ταξικὲς κοινωνίες, οἱ προσδοκίες (ὅπως και τὰ δικαιώματα) εἶναι πάντα τέκνα τῆς ὀργῆς και τῆς ἀνισότητος τῶν ἐμπειριῶν. Ἡ νομιμοποίηση αὐτῶν τῶν προσδοκιῶν –και τῶν διαπραγματευτικῶν διαδικασιῶν κάθε πιθανῆς τους διεκδίκησης– ἀποτελεῖ τὸν κορμὸ τοῦ μοντέρνου λόγου περὶ «ἀτομικῶν δικαιωμάτων», θεμέλιο λίθο τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Στὰ δικαιώματα αὐτὰ ἐντάσσεται και ὁ θεμιτὸς χαρακτήρας τῆς προσδοκίας διαφοροποιήσεων και διακρίσεων τοῦ ἀτόμου. Μέ ἄλλα λόγια, τὸ δικαίωμα και τῆς κουτσῆς Μαρίας στὴν «ἐπωνυμία» και στὴν ξιπασιά, στὴν ἀποστασιοποίησή της ἀπὸ τὴν «μεγάλῃ ἱστορικῇ ἀφήγησῃ» τῆς διαμόρφωσης τῆς ὁμάδας ἀπὸ τὴν ὁποία κατὰγεται και στὴν ἐπεξεργασία, ὑπὸ μορφὴν αὐτοπυ βιογραφικοῦ, τῆς «προσωπικῆς τῆς μυθολογίας» (τῆς «δικῆς τῆς ἱστορίας», τοῦ «δικοῦ τῆς λόγου» κ.λπ.). Ἀπόρροια τοῦ μεθοδολογικοῦ ἀτομισμοῦ που εἶχε ἤδη ἐπικρατήσῃ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ἡ ἐν δυνάμει ὑπέρβαση τῶν συμβολικῆς φύσης συλλογικῶν δεσμῶν ἐν ὀνόματι τῆς «ἰσότητος εὐκαιριῶν» και τῆς αὐτοπραγμάτωσης τῶν ἀτόμων στὴν ἐπίγεια ζωὴ (και κατὰ προέκταση στὸ «ἀέναο παρόν» τῆς εμπειρίας τους), λειτούργησε ἄριστα ὡς «πολιτικὴ θρησκεία» – και πιὸ πρακτικά, ὡς μηχανισμὸς ἀναπαραγωγῆς διαιρέσεων και ἀνισοτήτων.

Προφανῶς, λοιπόν, οἱ εμπειρίες και οἱ προσδοκίες γιὰ τὶς ὁποῖες (ὀρθῶς) γίνεται λόγος στὸ κείμενο τοῦ Λιάκου, δὲν εἶναι ἐκεῖνες τοῦ «φιλοσόφου» ἀποκλειστικά, ἀλλὰ ἐκεῖνες περισσότερο τοῦ «κοινοῦ ἀνθρώπου». Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸν τὸν ἀνθρώπο λοιπόν, πέραν τῶν ζητημάτων τῆς σχέσης τῆς ἐμπειρικῆς βιωμένης



«ισότητας» προς τήν, είτε επίσης έμπειρική και άτομική είτε αντίθετα υπερβατική και «συλλογική», έννοια της ελευθερίας –και κατά συνέπεια της πρόοδου του ζεύγους αυτών των μοντέρνων έννοιων διαζευκτικά, είτε στην αγγλοσαξονίζουσα «άνοχη», είτε στην γαλλική έμπνευση «άδελφότητα», πέραν δηλαδή των άμφισιμών που μοιάζουν να διέπουν στο πεδίο των συλλογικών παραστάσεων και της κοινωνικής συνείδησης του νεωτερικού ανθρώπου, τή σχέση και τή διαφορά «έμπειρίας-προσοδοκίας», θά μπορούσε κανείς να σκεφτεί πώς αυτή ή επέκταση θά είχε πολύ σύντομα συρρικνωθεί (και θά επιστρέφαμε μάλλον σε προ-μοντέρνες καταστάσεις), αν υπό τό πρόσημο (ή για κάποιους τήν άπειλή) τής συλλογικής άμφισθήτησης των δομών τής κοινωνικής ιεραρχίας και διαστρωμάτωσης του νεότερου κόσμου, (τής επανάστασης, του κομμουνισμού, τής άριστερας, κ.λπ.), οι συλλογικές έμπειρίες δέν είχαν οργανωθεί και έπανεκτιμηθεί, στο όνομα κάποιων πραγματικών ή μυθικών «ιστορικών συμφερόντων», άπολύτως υπερβατικά ως προς τις έπιμέρους έμπειρίες των ατόμων. Διότι υπάρχουν στη βάση τής ανθρώπινης νοημοσύνης και τής εξέλιξής της, ως χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους, οι συμβολικά (μέσω γλώσσας, προφορικά ή γραπτά, μυθικά ή ιστο-

ρικά –άλλά και μέσω εικόνων, χορών κ.λπ.), οργανωμένες και συνεπώς μεταβιβάσιμες έμπειρίες. Στα καθ' ήμας, υπάρχουν λόγου χάρη εκείνοι που «κράτησαν τή ζωή τους ψιθυριστά, μέσα στην άπόλυτη σιωπή». Κάπου, στο βάθος των πολιτικά μή όρθων και άρχαϊκών «ταυτοτήτων» μας, έχει άκουστεί ο συλλογικός θρήνος για όσους χάθηκαν «στούς πελαγίσσιους τάφους», από τους άλλους, που «κράτησαν τή ζωή τους γυρεύοντας τό νερό που τους άγγιξε». Τέτοια χάλια... Εντούτοις, ό όρος «πρόοδος», μαζί με τις χεγκελιανές, μαρξιστικές κ.λπ. «νομοτελείες» του, είναι επίσης άποτέλεσμα τής νομιμοποίησης στίς μοντέρνες συνειδήσεις αυτού του υπερβατικού (ή και «μεταφυσικού») συλλογικού αιτήματος. Οι σημασίες του όρου ήταν και παραμένουν άλλωστε στο επίκεντρο των όσων διακυβεύονται σε άξιακό επίπεδο στη σύγκρουση «πολιτισμικών παραδειγμάτων», που όργάνωσε τις νεωτερικές δυτικές συνειδήσεις πολύ πριν και πέρα από τις χοντράδες του Χάντιγκτον και τής παρέας του.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι αν τό νεωτερικό μέλλον και οι προσδοκίες των ανθρώπων από αυτό άποσπάστηκαν από τις άτομικές έμπειρίες, όπως άκριβώς (και έπειδή), ή υπερβατική του θεώρηση άποσπάστηκε από τον θεολογικό λόγο για να «πολιτικοποιηθεί» και συ-

νεπῶς νά ἀποκτήσει ιστορική διάσταση, ὁ μεταμοντέρνος «πλουραλισμός τῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων» τῆς ιστορικής ἐμπειρίας, ἐπαναφέροντας τή βιωματική ὑποκειμενικότητα καί ἐξιδανικεύοντας τό κριτήριο τῆς ἀτομικής ἐμπειρίας στό ὄνομα ἑνός «ἀντιμεταφυσικοῦ» ἢ «ἀντι-ὑπερβατικοῦ» πραγματιστικοῦ συλλογισμοῦ, ἐστιάζει τήν ιστορική ἀνάγνωση σέ μιὰ ἐπέκταση ἢ ἀέναη ἐπανάληψη τοῦ παρόντος καί τῆς ἐμπειρίας. Στό ὄνομα τῆς «διαφορᾶς» συγκροτεῖται ἔτσι τό νέο μεταφυσικό (ὑπερολοκληρωτικό καί «αὐτοκρατορικό») πλαίσιο ιστορικής συνείδησης πού ἐξατομικεύει τά νοήματα σέ συνάρτηση μέ τά ἀγοραῖα ἀτομικά συμφέροντα τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων, τίς παραστάσεις τοῦ μέλλοντος καί τίς ὅποιες μυθολασίες θεωροῦνται συγκυριακά πῶς θά ἐξυπηρετοῦν. Στό πεδίο τῶν θεωριῶν περὶ τῆς κοινωνίας, αὐτός ὁ σχετικισμός ἀποτελεῖ τό alter ego τοῦ θετικισμοῦ, πού ἐπικρατεῖ στίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καί στίς ἀπόπειρες βιολογικής ἀναγωγῆς τῆς «ἀνθρώπινης φύσης» σέ μιὰ «φύση» ἐκτός ιστορίας.

Ἡ ἄρση τῆς ὑπερβατικότητας ὡς πρός τίς ἐπιμέρους ἐμπειρίες (ἢ κρίση λόγου χάρι τῆς ιστορικότητας τῶν συμφερόντων μιᾶς συγκεκριμένης ιστορικής τάξης πού θά ἐπωμιζόταν τή μελλοντική ὑπέρβαση τῆς ταξικῆς κοινωνίας στό ὄνομα τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ἀνθρωπότητας ἢ ἡ ὑποψία ιδεολογικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ πού ἄρχισε νά βαραίνει πάνω στό ιδεῶδες τῆς «ἀδελφότητας» ἢ ἀκόμα ἢ ἐπιφύλαξη τοῦ σύγχρονου ὀρθοῦ πολιτικοῦ λόγου ἐναντί κάθε ἐκδήλωσης ρομαντικοῦ πνεύματος κ.λπ.), εἶναι ἐπίσης ἐκείνη πού συνδέεται ἄμεσα καί μέ αἰτιώδεις σχέσεις, δηλαδή ιστορικά, μέ τίς συνέπειες τῆς «ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», δηλαδή, μεταξύ ἄλλων, μέ τόν πολλαπλασιασμό τῶν τεχνικο-επαγγελματικῶν ἐξειδικεύσεων, μέ τίς διαφοροποιήσεις τῶν ἐπιμέρους ἢ καί φαινομενικά ἀσυμβίβαστων κοινωνικῶν συμφερόντων τῶν παραγωγῶν, τῶν καταναλωτικῶν ιδεῶδων τῆς «κουλτούρας» καί τῆς αὐτοπραγμάτωσης τῶν πολιτῶν, τήν παγκοσμιοποίηση τῶν ἀγορῶν γύρω ἀπό τό δόγμα τοῦ laissez faire... Εἶναι ἐκείνη πού μέσα ἀπό τίς πολύμορφες πολιτικο-ιδεολογικές ἡγεμονικές διαδικασίες διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης καί τῆς κοινῆς λογικῆς, ἢ μέσα ἀπό τίς πάγιες πολιτικές λογικές τοῦ «διαίρει καί βασίλευε», καθιστᾶ σήμερα τή «διαφορᾶ» κυρίαρχο μεθοδολογικῆς φύσης παράδειγμα στήν ἀνάγνωση τῆς ιστορικής ἐμπειρίας. Μέ αὐτό τό ιδεολόγημα ἐπιχειρεῖται ἡ νομιμοποίηση τῆς «ἐνίσχυσης τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων στήν ιστορία» (Λιάκος). Βέβαια ὁ πολιτισμικός σχετικισμός, ὅπως καί ἡ ἰσοπεδωτική ταύτιση τῆς γνώσης μέ τή γνώμη σέ κοινωνικά καί πολιτικά θέματα, ἐκεῖ δηλαδή πού «ὁ καθένας ἔχει ἐμπειρίες», ἐρχεται ἐδῶ εὐκόλα, ὑπό τήν μορφή μιᾶς ψευδεπίγραφου ὀρθολογικῆς «οὐδετερότητας» –καί πῶς πρακτικά, μιᾶς ἄρνησης ἐκφορᾶς κάθε ἀξιολογικῆς κρίσης, νά τεκμηριώσει θεωρητικά τή νομιμότητα τῆς μὴ ἀπάντησης στό ἐρώτημα ἂν οἱ δια-

φορές τῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων πού προκύπτουν ἀπό αὐτόν τόν πλουραλισμό –καί συνεπῶς τῶν προτεινόμενων ἐρμηνειῶν, ἀπλῶς σήμερα «βρίσκονται» ἢ ἀντίθετα «πρέπει νά βρίσκονται» ὑπεράνω κάθε ἀξιολόγησης (κάθε ἀξίωση στήν ἀντικειμενικότητα, στήν ιστορική ἀλήθεια κ.λπ.). Ὑπάρχει ἄραγε σέ αὐτά τά πράγματα κάποιος «ἐλλοχεύων ἀμερικανισμός»; Στηρίζεται κάπου ἡ κριτική τοῦ Ν. Θεοδοκᾶ στό «anything goes»; Θά περίμενε κανεῖς ἀπό τόν κύριο Λιάκο μιὰ κάπως πῶς τεκμηριωμένη ἀπάντηση σέ αὐτό τό μεθοδολογικό ἐρώτημα –καί ὄχι μιὰ ἀπλή, πικρὴ διαπίστωση (καί πάλι!) πῶς τό ἐρώτημα ἔχει πράγματι θεθεῖ (ἀπό τόν Ν. Θεοδοκᾶ καί πολλοὺς ἄλλους).

Ἔτσι, ὄχι μόνο τό «ὑποκειμενικό στοιχεῖο» –καί μέσω αὐτοῦ κάποιες ἀκραίες ἐκδοχῆς τοῦ πολιτισμικοῦ σχετικισμοῦ ἀναδεικνύονται ὡς τό μεταμοντέρνο μοτέρ τῆς πλουραλιστικῆς, πολιτικῆς θρησκείας πού ὀργανώνει ιδεολογικά τό αὐτοκρατορικό ιδεῶδες τῶν «ἀνοικτῶν κοινωνιῶν», ἀλλά καί τεκμηριώνεται ἀξιωματικά, στό ὄνομα τῆς (ἀτομικῆς, «ἀρνητικῆς») ἐλευθερίας, («ἐλευθερίας ἀπό...»), τό ιδεῶδες τῆς «χειραφέτησης» αὐτῆς τῆς ἀτομικότητας (ἀπό «ἱστορίες τῶν κοινωνιῶν», παραδόσεις, ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος κ.λπ.). Χειραφέτηση «κοινωνιο-γνωστικοῦ τύπου» ἐπίσης, σέ σχέση μέ τά ὅποια κριτήρια θά καθιστοῦσαν ἀξιολογῆσιμες (ἢ ἀλλιῶς, ἀντικείμενα κριτικῆς μέ ἀξιώσεις σέ μιὰ ἀντικειμενικότητα), τίς ὅποιες ἐρμηνείες τοῦ παρελθόντος, τίς διαπιστώσεις τῆς «κατάρρευσης τῶν μεγάλων ὁραμάτων» ἢ ἀκόμα τίς «μεγάλες προσδοκίες» τῶν ἀτόμων καί τῶν ομάδων πού ζοῦν αὐτά τά ἀνθρώπινα ἄτομα ἀπό τό μέλλον τους: «ἀντίθετα, ἡ δυνατότητα (πολλαπλῶν ἐρμηνειῶν) αὐξήθηκε ὅταν οἱ προσδοκίες γιὰ τό μέλλον δέν περιορίζονταν ἀπό τήν βιωμένη ἐμπειρία. Ὅσο πῶς ἐλεύθερα μπορεῖ κανεῖς νά σχεδιάσει τό μέλλον, τόσο πῶς ἐλεύθερα μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει τό παρελθόν» (Λιάκος, ἀπόσπασμα β', σ. 16).

Περί «ἐλευθερίας» λοιπόν ὁ λόγος! Ποιανῶν καί ἀπό τί; Νά κάποιες ἀπορίες πού δημιουργοῦνται: α) ὑπάρχουν ἄραγε πραγματικές «διαφορές» σέ αὐτές τίς προσδοκίες –καί ἂν ναι, ποιές ἀκριβῶς ἢ ποιὰ εἶναι ἡ «δομή» τους; Τό ἐρώτημα ἐπιτείνεται ὅταν οἱ φορεῖς τῶν «προσδοκιῶν» δέν εἶναι μόνον ὁ Βολταῖρος, ὁ Γίββωνας, ὁ Λόκ, ὁ Μάρξ, ὁ Τοκβίλ, κ.λπ., ἀλλά ὁ ἴσως «πληροφορημένος» καί σπουδαγμένος –ἀλλά ὄχι ἀπαραιτήτως «μορφωμένος», οὔτε ἀναγκαστικά ρεαλιστής Τζῶν, Ἰβάν, Γιόχαν, Ζάν-Πῶλ, ἢ Γιάννης. Τί ἄλλο πέραν τῆς «αὐτοπραγμάτωσης» στό παρόν μπορεῖ νά ὑπάρχει στίς ἀτομικές προσδοκίες «καταναλωτῶν πολιτισμοῦ» ἀπό τό μέλλον τους; Ἄλλωστε, αὐτή ἡ «ἐλευθερία» ἐρμηνειῶν καί ἰδίως σχεδιασμῶν τοῦ μέλλοντος φαίνεται συνώνυμη τῆς γενικευμένης ἀβεβαιότητας τῶν «καιρῶν» –καί αὐτή ἡ ἀβεβαιότητα μοιάζει πολὺ καλά ὀργανωμένη σέ φανταστικό τουλάχιστον ἐπίπεδο. Σέ ἕνα φόντο σεισμῶν, καταποντισμῶν, φυσικῶν καταστροφῶν καί ἄλλων ζοφερῶν «ἐ-

λεύθερων σχεδιασμών του μέλλοντος» της «κοινωνίας της διακινδύνευσης», τό δυτικό συλλογικό φαντασιακό έχει λόγου χάρη επικαλυφθεί τρομοκρατικά από αλληγορικά θαλάσσια τέρατα, έξωγήνους, θρικόλακες, ιούς κ.λπ. πού παράγει ή αμερικανική κινηματογραφική κουλτούρα του θεάματος και έγκαθιστά στην καθημερινότητα, κυρίως υπό τή μορφή πολιτικῶς ὀρθῆς «έπισημονικῆς φαντασίας», ή ἐλεύθερη ἀγορά πολιτιστικῶν προϊόντων. Νά συνεπῶς μιά μπανάλ ὑπόθεση, πέραν τῶν ὄποιων, ἐπίσης μπανάλ διαπιστώσεων τῶν «δεδομένων» τῆς παρούσας κατάστασης πραγμάτων: μήπως, μεταξύ τῶν «ἐλεύθερων ἐρμηνειῶν» τοῦ παρελθόντος καί τῶν «ἐλεύθερων σχεδιασμών» τοῦ μέλλοντος, παρεμβάλλεται στό ἀέναο παρόν της, ή «ἐλευθερία» τῆς κοινωνικῆς ἀπορρύθμισης πού διέπει ή ἐλευθερία τῆς ἀγορᾶς καί οἱ «πολιτικῶς ὀρθές» κουλτούρες της; Μήπως, σκάβοντας λίγο περισσότερο, συναντᾶμε ὅλα τά μεθοδολογικά στερεότυπα τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ ἐμπειρισμοῦ καί τοῦ θετικισμοῦ, ή μεταμοντέρνα ἀπόρριψη τῶν ὁποίων δέν ἀποτελεῖ τίποτα ἄλλο παρά τό πρόσχημα γιά τήν κάθαρση καί τήν ἀπαλλαγή τους ἀπό τά κοινωνικῶς καί ιστορικῶς συγκροτημένα ἀντικείμενα μελέτης, ἐπί τῶν ὁποίων ὁ θετικισμός σπάει ἀναγκαστικά τά δόντια του;

β) Ποιό εἶναι ἀκριβῶς τό συμβολικό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης τοῦ «νοήματος» τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος, στή βάση τοῦ ὁποίου συγκροτήθηκαν οἱ ιστορικῆς συνειδήσεις; Τό πλαίσιο γιά τήν ἀνανέωση ή τήν ἐξάλειψη τοῦ ὁποίου ὁ «πολιτικῶς ὀρθός» λόγος κάποιας ἀριστερᾶς καί κάποιας προόδου συνανιεῖ τόσο ἐκσυγχρονιστικά; Γαλλιστί, γιά νά συνεννοοῦμαστε εἰς τήν κοινήν νομίζω πατρικήν: *de quel passé exactement il faudrait faire table rase?* (μιά ματιά στό 2ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Ζάν-Κλώντ Μισεά, *Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας* (ἐκδόσεις Βιβλιόραμα, 2002), θά διευκρινίσει τό ἐρώτημα στά περὶ ιστοριογραφίας καί ἰδεολογίας ἀνήσυχια πνεύματα τοῦ ἀνήσυχου καιροῦ μας). Μὲ ἄλλα λόγια (καί ἐλπίζω νά μοῦ συγχωρεθεῖ αὐτός ὁ ἐλλειπτικός τρόπος διατύπωσης), γιά νά χωρέσει ή «ἐλευθερία ἐπιλογῆς» (ἐρμηνευτικῶν πλαισίων, σχεδιασμών τοῦ μέλλοντος κ.λπ.) σέ μιά τέτοια ἀντίληψη τῆς ιστορικῆς ἀλήθειας, τῶν κοινωνικῶν καί ἀτομικῶν δυνατοτήτων καί παραστάσεων τοῦ ἐφικτοῦ, τῶν ἀντιθέσεων κ.λπ. πού ἐλάχιστα «συνχωρῶν» τίς μή συμβατικές κοινωνικές δεσμεύσεις, τά συμβολικά καί τά τεχνικά συστήματα ὀργάνωσης τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων (ἄρα τῶν ἐρμηνειῶν, τῶν προσδοκιῶν καί τῶν μέσων στή βάση τῶν ὁποίων δροῦν, ἐργάζονται, παράγουν, ἀναπαράγονται κ.λπ.), θά πρέπει ή «ἐλευθερία ἐπιλογῆς πλαισίου» νά μπεῖ στή λογική μιᾶς καταναλωτικῆς κουλτούρας –ή καλύτερα μιᾶς κουλτούρας πού ἀντιμετωπίζεται ὑπό τούς ὅρους τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης καί τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ καταναλωτῆ πού «ικανοποιεῖ τίς ἀνάγκες του» στό παρόν. Μαζί μέ τήν πολυφωνία, τόν πλουραλισμό κ.λπ. τῆς λαϊκῆς ή «μαζικῆς» κουλτούρας, ή ἐλευθεριά-

ζουσα καί μεταμοντέρνα ἐκδοχή τῆς ὀργάνωσης τῆς ιστορικῆς συνειδήσης σέ σχέση μέ τίς φαντασιώσεις ή τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἀτόμων, τίθεται λοιπόν μέ τούς συμβατικούς ὅρους τοῦ σοῦπερ μάρκετ. Χωρίς νά ἀναλύσουμε περισσότερο τή σχέση τῆς «ἐλευθερίας» αὐτῆς (πού ἔχει πάψει νά εἶναι αἴτημα καί νά ἐγκαθίσταται ὑπερβατικά σέ σχέση μέ τήν παρούσα κατάσταση –καί πού ἔχει καταστήσει δέσμια τῆς ἐμπειρικῆς ἰσονομίας), μέ τά ἄλλα μοντέρνα ἰδεώδη πού τήν συγκροτοῦν νομικά στό πεδίο τῶν δικαιωμάτων (ἀλλά ὄχι σέ ἐκεῖνο τῆς ἐκπλήρωσης αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων), θά πρέπει νά θυμίσουμε τίς φράσεις τοῦ Μπάουμαν (*Ἡ μετανεωτερικότητα καί τὰ δεινά της*, σ. 261) «ή ἐπιλογή εἶναι τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ καταναλωτῆ –καί ή συνταριστική φύση τῆς κοινότητας τῶν καταναλωτῶν σημαίνει ἐλευθερία ἐπιλογῆς... Ἡ ἐλευθερία ἐπιλογῆς βασιζέται στήν πληθώρα τῶν δυνατοτήτων. Θά ἦταν μολοντοῦτο μιά κενή ἐλευθερία πού ἀρνήθηκε τό δικαίωμα νά θέσει μιά δυνατότητα ὑπεράνω τῶν ἄλλων –νά περιορίσει τήν πληθώρα τῶν εὐκαιριῶν, νά ἀποκλείσει καί νά ἀπορρίψει τίς ἀνεπιθύμητες πιθανότητες- μέ ἄλλα λόγια, νά περικόψει ή καί νά ἀκυρώσει ἐντελῶς τήν ἐπιλογή... ή οὐσία τῆς ἐλευθερίας ἐπιλογῆς εἶναι ή προσπάθεια κατάργησης τῆς ἐπιλογῆς... Ἡ ἐλευθερία πού νιώθουμε ὅτι χρειαζόμαστε εἶναι ή ἐλευθερία νά ὀριοθετήσουμε καί νά περιορίσουμε τήν παρούσα ἐλευθερία».

Θέλω νά πῶ ὅτι ἂν σύμφωνα μέ τόν Μπάουμαν «τήν κουλτούρα ὅπως καί τήν ἀγορά, εἶναι χρήσιμο νά τήν σκεφτόμαστε ὡς παιγνίοτοπο, τόν τόπο πού παίζεται τό παιχνίδι τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης» (στό ἴδιο, σ. 257), ὁ παιγνίοτοπος αὐτός, μοιάζει σύμφωνα μέ τίς μεταμοντέρνες ἐκδοχές τῆς ιστοριογραφίας, νά εἶναι ὀργανωμένος σέ μιά εὐρύτερη παιδική χαρά, διαρρυθμισμένη ὑπό μορφήν λαβυρίνθου μέ παραμορφωτικούς καθρέφτες, ὅπου παίζεται ἀπό τόν καθένα πού μπαίνει στό παιχνίδι τῶν ἐλεύθερων ἐρμηνειῶν καί τῶν ἀνάλογων σχεδιασμών, ἐκτός κάθε «ταυτότητας» καί κάθε ἄλλου συμβολικοῦ περιορισμοῦ τῆς «ἐλευθερίας»... Κάπως ἔτσι βέβαια οἱ λέξεις κατάντησαν Ὀργουελιανά νά δηλώνουν τό ἀντίθετο ἀπό ὅ,τι σημαίνουν. Κάπως ἔτσι καί ὁ Λιάκος μοιάζει νά μή θέλει νά ἀντιληφθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἀντιφατικό στό ὅτι οἱ ἀμερικανικές ἀξίες (ἠθικός σχετικισμός, ἀνεκτικότητα, πολυπολιτισμικότητα κ.λπ.) βρίσκονται σήμερα «στό στόχαστρο τῆς καταστολῆς καί τῆς ἀντικατάστασής τους ἀπό τό “μία εἶναι ή ἀλήθεια” ἀπό τήν σαφή διάκριση καλοῦ καί κακοῦ, ἀπό τίς πατριωτικές ἀξίες κ.λπ.» (Λιάκος, σ. 17, ἀπόσπασμα γ'). Ἀντίθετα, ή ἀποδοχή τους συνιστᾶ τόν ὄρο συγκρότησης τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἠθικῆς –καί εἶναι ἀκριβῶς σέ αὐτές τίς συνθήκες, στό ὄνομα αὐτῶν τῶν ἀξιῶν καί στό ὄνομα τῆς ἐξψύσωσης τους στό ἐπίπεδο τοῦ κριτηρίου τῆς «δημοκρατικότητας τῶν κοινωνιῶν», πού διεξάγεται ἀπό τούς ἀγγλο-αμερικανούς ὁ «πόλεμος τῶν πολιτισμῶν». Ὁ ἀντιαμερι-

κανισμός, πού εξαντλείται στίς δηλώσεις και στίς διαδηλώσεις έναντιον τῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης Μπούς, εἶναι συνήθως ἐκεῖνος πού ἀνησυχεῖ περισσότερο γιά τήν ἀναποτελεσματικότητα τῶν Ἀμερικανῶν πολεμοκάπηλων. Πού προκρίνει ἄλλες πιό ἥπιες ἢ πιό «ἀριστερές» διαδικασίες πολιτικοῦ καί πολιτισμικοῦ ἐξαμερικανισμοῦ τῆς «παγκόσμιας κοινωνίας τῶν πολιτῶν»...

γ) Μποροῦμε ἐπίσης νά ἀναρωτηθοῦμε ποιός εἶναι ἐκεῖνος ὁ «κανεῖς», ὁ «οὔτις», πού «σχεδιάζει ἐλεύθερα τό μέλλον καί ἐρμηνεύει ἐπίσης ἐλεύθερα τό παρελθόν» (ἀπόσπασμα β'). Μέ ποιά ἀκριβῶς αὐθαιρεσία, μεταμοντέρνα ἢ μή, κάποιος, τίς ἀπόψεις τοῦ ὁποῦ μοπορῶ νά πληροφορηθῶ ἀνοίγοντας τόν *Πολίτη* 107 στήν σελίδα 16, ὑποβιδάζεται σέ «κανεῖς»; Πέραν τοῦ ρητορικοῦ σχήματος, ἡ ἀπορία εἶναι γνωστή: ἡ «ἀλήθεια» πού ἐκφέρεται λόγου χάρη ἀπό τή φράση «οἱ ἀλήθειες εἶναι πολλές καί ἡ ἀξία τους πάντα ὑποκειμενική», εἶναι ἡ ἴδια ἀπόλυτη ἢ ἐπίσης σχετική καί ὑποκειμενική; Ἡ σχετικιστική καί ἀποστασιοποιημένη οὐδετερότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνωνύμου «κανενός», ἐπιτρέπουν ὥστόσο στίς ἀπόψεις κάποιου, στόν μετά-λόγο του περί ιστοριογραφίας κ.λπ., νά ἐγκατασταθοῦν βολικά κάπου στό «τέλος τῆς ιστορίας» (τῶν ιδεῶν περί ιστοριογραφίας κ.λπ.), ἐπειδή ἀπλῶς οἱ ἀπόψεις αὐτές διαπιστώνουν πῶς ὑπάρχουν «πολλές ιστορικές ἀλήθειες». Ἀσφαλῶς καί ὑπάρχουν. Μεθοδολογικά, ὑπάρχει ὅμως μία ιστορική καί ἀνθρωπολογική (μιά καί μοναδική ἴσως ὄχι, ἀλλά ὁποδῆποτε ἔγκυρη καί ὡς ἐκ τούτου ἀληθινή), θεωρία τῆς συγκρότησης τῶν «ἀληθειῶν». Κανεῖς λοιπόν δέν δικαιούται, στό ὄνομα τῆς ἀφελοῦς διαπίστωσης τῆς ὑπαρξης πολλῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων κ.λπ., νά ἀποφύγει ἢ ἀκόμα νά ἀπορρίψει ἀξιωματικά τήν ἀνάλυση τῶν διαδικασιῶν πού ἐπέτρεψαν ἢ χαρακτήρισαν ιστορικά τήν ἀνάπτυξη καί τή συγκρότηση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν «πολλῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων». Ἐκτός καί ἂν κάποιος συγκεκριμένος, τή στιγμή λόγου χάρη πού γράφει σέ κάποιο συγκεκριμένο περιοδικό κάποιες συγκεκριμένες ἀπόψεις, σέ κάποιες συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, ἔχει ἐπίσης κάποια συγκεκριμένα ὑλικά ἢ συμβολικά συμφέροντα νά ξεδιπλώσει τίς διαπιστώσεις του καί νά ἐμφανίσει τή «φωτογραφική» του ἐπιχειρηματολογία ὡς μεθοδολογικά συνώνυμα μιάς ἀποκλειστικά περιγραφικῆς, ἐμπειριστικῆς ὀρθολογικότητας, στόχος τῆς ὁποίας θά ἦταν νά ἀμφισβητήσει τόν ὀρθολογικό χαρακτήρα κάθε ἄλλης ἐρμηνευτικῆς (ιστορικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς, πολιτισμικῆς κ.λπ.) προσέγγισης τῶν «ἐλεύθερων ἐρμηνειῶν» τοῦ παρελθόντος καί τῶν ἐξίσου «ἐλεύθερων σχεδιασμῶν» τοῦ μέλλοντος. Μέ ἄλλα λόγια, ἂν ὁ στόχος κάποιου ιστορικά προσδιορισμοῦ ἀτόμου, πού ἐμφανίζεται ὡς «κανεῖς», εἶναι νά προκρίνει ρητορικά τό μεταφυσικό πλαίσιο τοῦ σχετικισμοῦ (μέ τίς «μικρές ιστορικές ἀφηγήσεις» του, μέ τίς «πλουραλιστικές» προσεγγίσεις του, μέ τίς ἀξίες τῆς ἀνεκτικότητας καί μέ τήν πολιτική θρησκεία πού

ὀργανώνεται γύρω ἀπό αὐτές κ.λπ.), ὡς συνώνυμες ἐκείνης ἀκριβῶς τῆς ἀντικειμενικότητας πού ἀμφισβητεῖται ὥστόσο σέ ὅλες τίς «μεγάλες ιστορικές ἀφηγήσεις». Σέ ὅλες δηλαδή τίς ιδέες ἢ τίς μεθόδους πού ὑπερβαίνουν ἢ ἐπιχειροῦν νά ὑπερβούν τά ἀσφικτικά, ὡς πρός τό ζητούμενο τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐξέλιξης ἢ τῆς ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων, πλαίσια τῆς διαπίστωσης καί τῆς περιγραφῆς τοῦ παρόντος. Τίς ιδέες ἢ τίς ἀξίες πού ἦταν καί εἶναι προϊόντα τῶν πολιτισμῶν. Προϊόντα πού χρειάζονται γιά νά καταλάβουν οἱ κοινωνίες τό παρόν καί τό μέλλον τους, νά ἀνοικοδομήσουν, νά συγκινηθοῦν, νά διασχίσουν τό ποτάμι ἢ τό πέλαγος τοῦ χρόνου μέ τρόπο πού ἡ πορεία τους νά καθίσταται κοινή καί βιώσιμη. Ὅχι ὡς ναυαγοί στά πελάγη τῆς ἀβεβαιότητας, ἀλλά ὡς ναῦτες –μέ «βάρκα τήν ἐλπίδα», πού γιά νά προχωρήσει, χρειάζεται συντονισμό στά κουπιά καί σταθερότητα στό πηδάλιο. Καί γιά νά γίνει αὐτό, πρέπει ὅλοι μαζί νά ξέρουν ἀπό ποῦ ἐρχονται –καί σέ γενικές γραμμές τουλάχιστον νά συμφωνοῦν μεταξύ τους περί αὐτοῦ, ἔτσι ὥστε νά ξέρουν τί νά ἀπαντήσουν καί στίς μεγαλο-ιδεατικές ἐρωτήσεις κάθε πιθανῆς γοργόνας πού ἐνδεχομένως νά συναντήσουν στό δρόμο τους. Νά καί μία ἄλλη διαπίστωση: ποιός τή θυμάται σήμερα πιά, αὐτή τήν πολιτικῶς «μῆ ὀρθή» μυθική φιγούρα; Καί ὅμως, γιά νά γίνει βάρκα ἢ ἐλπίδα, θά πρέπει τό πλήρωμα νά διατηρεῖ τήν αἴσθηση μιάς κάποιας συνοχής, ἔστω ταξικά ἱεραρχημένης καί κοινωνικο-πολιτικά ἀμφισβητήσιμης. Θά πρέπει νά ὑπάρχουν κάποιες κοινές προθέσεις, γιά τήν πραγμάτωση τῶν ὁποίων ἡ Ἐλευθερία, ἡ θετική καί ιστορική, ἢ συλλογικά διαμορφωμένη Ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἀπαιτεῖ ὑπερβάσεις, ἰδεαλισμούς, ἀκόμα κάποτε καί θυσίες ἀτομικῶν συμφερόντων τόσο σημαντικῶν ὅσο ἡ ζωή. Χρειάζεται κοινή συμβολική ἐπεξεργασία μία προσδοκία, γιά νά διαμορφωθεῖ ἔτσι ὅπως τήν φαντάζονται καί πάλι ὅλοι μαζί, σάν ἓνα κοινό καταρχάς, «καλύτερο μέλλον». Διότι ἄλλιῶς, βυθισμένη ἀποκλειστικά στό παρόν, στήν ἀτομική θέληση καί στίς ἐπιδιώξεις της, ἡ ἀπόσταση μεταξύ ἐμπειρίας καί προσδοκίας δέν μπορεῖ τελικά νά γεφυρωθεῖ παρά μέ ἐκείνη τή «ρεαλιστική» καί «δικαστικά ὀρθή» οὐτοπία τοῦ «σκᾶσε καί κολύμπα» τῶν ναυαγῶν, πού ἀπαντᾷ ὁ πατέρας στό παιδί του, ὅταν αὐτό τό τελευταῖο τοῦ θέτει τό καθόλου παράδοξο γιά ἓνα παιδί πού κολυμπᾷ δίπλα στόν πατέρα του, ἐρώτημα: «Μπαμπά, εἶναι μακριά ἢ Ἀμερική;»...



ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΧΡΗΣΤΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 17ο ΑΙΩΝΑ

του Ιωάννη Τσούμα

Θά ήταν ίσως βολικό για τους ιστορικούς, αλλά και για τους εν γένει έρευνητές, να τραθήξουν μία γραμμή ανάμεσα σ' αυτό που έχει οριστεί ως Βιομηχανική Έπανάσταση και στους εκάστοτε προπομπούς του, έτσι ώστε αυτό να ειδωθεί ως ένα αυτόνομο και ως ένα αυτόφωτο ιστορικό γεγονός. Παρ' όλα αυτά κάτι τέτοιο θά ήταν μάλλον ουτοπικό και ιστορικά ανέλιτρητο εφ' όσον ό,τι έχει προηγηθεί της Βιομηχανικής Έπανάστασης είναι, όχι απλά σχετικό αλλά και άρρηκτα συμβεβλημένο μ' αυτήν. Πρίν όμως προχωρήσουμε πρέπει να αναφέρουμε πώς η περίοδος που καταχωρήθηκε στα άρχεια της *Ιστορίας του Βιομηχανικού Σχεδιασμού* σάν η πιο ουσιαστική για την εξέλιξη και για την παγίωση της παγκόσμιας βιομηχανικής ιδεολογίας, ήταν η πιο πρόσφατη από όλες τις «επαναστάσεις» και τοποθετείται χρονικά στο μεσοδιάστημα 1760-1830. Ιστορικές αναλύσεις και θέσεις για τό που θά πρέπει να αποδοθεί τό ειδικό θάρος της σημασίας της, συχνά αλληλοσυγκρούονται ή αλληλοαναιρούνται αφού οι αλλαγές και οι τροποποιήσεις που υπέστη τό παραγωγικό καθεστώς όχι μόνο της Μεγάλης Βρετανίας όπου και συντελέστηκε, αλλά και όλόκληρης της μετέπειτα βιομηχανικής Ευρώπης, είχαν μία έκτεταμένη εφαρμογή τόσο στο κοινωνικό και διανοητικό όσο και στο οικονομικό τους προφίλ.¹ Παρά τό γεγονός όμως ότι η Βιομηχανική Έπανάσταση ήταν μία περίοδος-σταθμός που σήμανε εξελίξεις ύψιστης σημασίας σέ όλους τους παραπάνω τομείς καθώς εισήγαγε ιδεολογικούς νεωτερισμούς (δηλαδή την εμφανή εφαρμογή του καταμερισμού εργασίας, την επέκταση της αρχής της εξειδίκευσης), αλλά και πρακτικούς επίσης νεωτερισμούς (πειραματισμούς, έφευρέσεις, συνδυασμούς επιστημονικών θεωριών και εφαρμογές τους, νέα κατασκευαστικά υλικά, νέες χρηστικές και αισθητικές γραμμές), δέν αποτέλεσε ένα άπροσπέραστο τείχος που υψώθηκε αυτόματα ανάμεσα στή χειροτεχνία και στή βιομηχανία, αλλά μία φυσική συνέχεια της πρώτης προς τή δεύτερη.

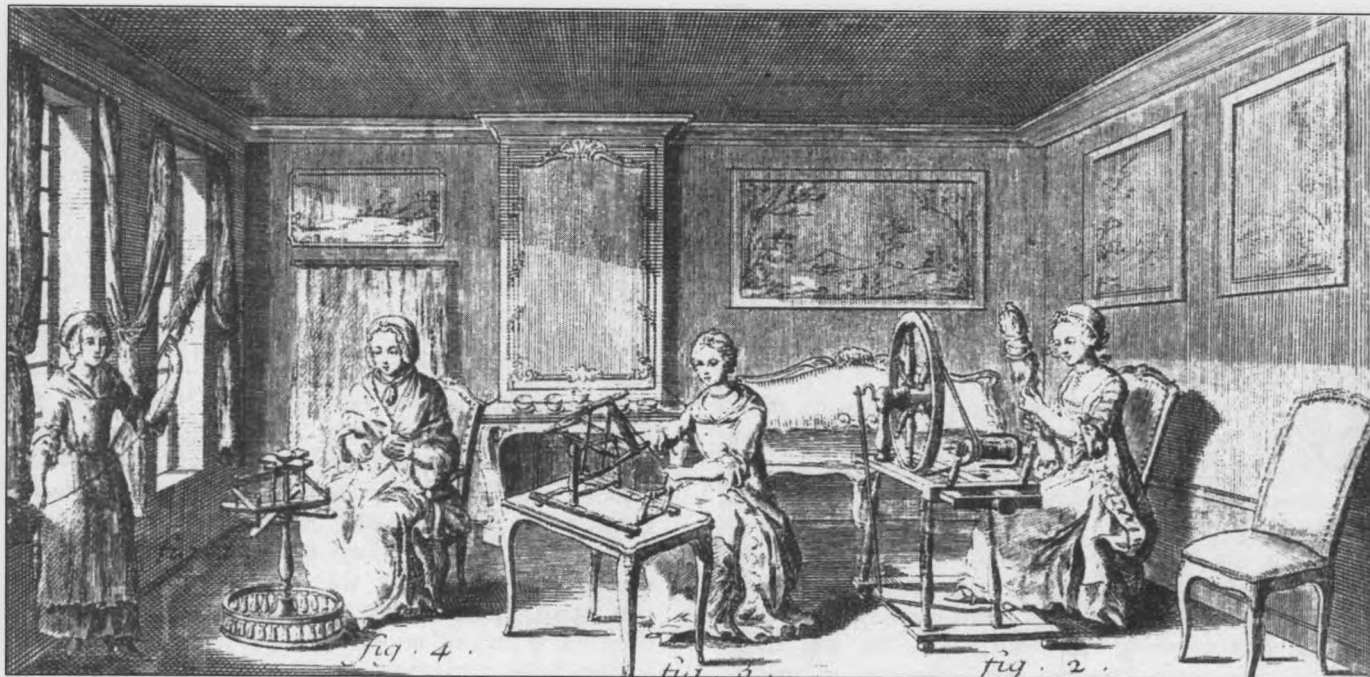
Θέτοντας συγκεκριμένες γραμμές ορισμού ανάμεσα στις «ρήτρες» που καθορίζουν αυτό που σήμερα νοείται ως *σχεδιασμός βιομηχανικής παραγωγής* και οδεύοντας από τις ήδη γνωστές «ποιότητες» παραγωγής αντικειμένων από μηχανήματα, προς τό παρελθόν,

θά προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τόν ορισμό της «αξίας» προϊόντων μαζικής παραγωγής, καθώς ή φύση τους μεταλλάσσεται κατά τή μετάβαση από τήν *παράδοση στή βιομηχανοποίηση*. Σ' αυτή τήν περίπτωση είναι κοινή ή διαπίστωση ότι ο χρόνος, αλλά και ή γεωγραφική έμβέλεια είναι δύο εξαιρετικά σημαντικά στοιχεία για τή γνώση του τί προϋπήρξε. Εάν μάλιστα προχωρήσουμε προς τή διαφοροποίηση που συνεπάγεται ή μαζική παραγωγή, όχι από πλευράς όργάνωσης, αλλά από πλευράς μηχανικής ισχύος, θά ανακαλύψουμε ότι τά πρώτα ουσιαστικά δείγματα της εμφανίζονται πολύ πιο πρίν από ό,τι θά μπορούσαμε να φανταστούμε. Χειρωνακτικές πρακτικές είχαν άριστα επιστρατευτεί για τήν παραγωγή πολυάριθμων αντικειμένων από τά αρχαϊκά χρόνια και σάν κλασικό παράδειγμα που έφερε στο φως ή σκαπάνη του αρχαιολόγου Β.Μ. Έμερι (W. B. Emery) μπορεί να θεωρηθεί μία σειρά όμοιων άμφορέων στήν Αίγυπτο του 3.000 π.Χ.² Οι αρχαιολογικές έρευνες γενικά, παρείχαν ένα ιδιαίτερα εύρύ πεδίο πληροφοριών, σχετικά μέ τήν ύπαρξη αντικειμένων μαζικής παραγωγής και ειδικότερα σέ κοινωνίες και σέ πολιτισμούς γύρω από τή λεκάνη της Μεσογείου.

Πέρα όμως από τό προαναφερθέν παράδειγμα, κοινώς σφαιρικά τό θέμα της εξέλιξης και της προόδου —στήν άλυσίδα των όποιων διαπιστώνονται πολλά κενά και άγνωστα σημεία— θά πρέπει ίσως να αναφερθούμε και σέ συγκεκριμένους τύπους αντικειμένων χρήσης των όποιων τήν ύπαρξη βλέπουμε σέ πολλούς και διαφορετικούς, μεταξύ τους, πολιτισμούς: τά εργαλεία. Η λειτουργικότητα των φτυαριών, των άξινών, των πριονιών, των τσεκουριών ήταν γνωστή ήδη από τήν εποχή του Χαλκού, αλλά ή λειτουργικότητα του ψαλιδιού ίσως άποτελεί μία ειδική περίπτωση ή όποια άποδεικνύει περίτρανα τήν κλασική έννοια της ιδιωματικής παράδοσης σύμφωνα μέ τήν όποία οι βασικοί λόγοι και οι άρχές της λειτουργικότητας χρηστικών

1. de Fusco, Renato *Storia del design*, Gius Latterza & Figli Spa, 1985, Roma, Bad, σελ. 19-20.

2. Conway, Hazel/Heskett, John *Design History - a students' handbook/Industrial Design*, Unwin Hyman Ltd, 1987, London σελ. 115-116.



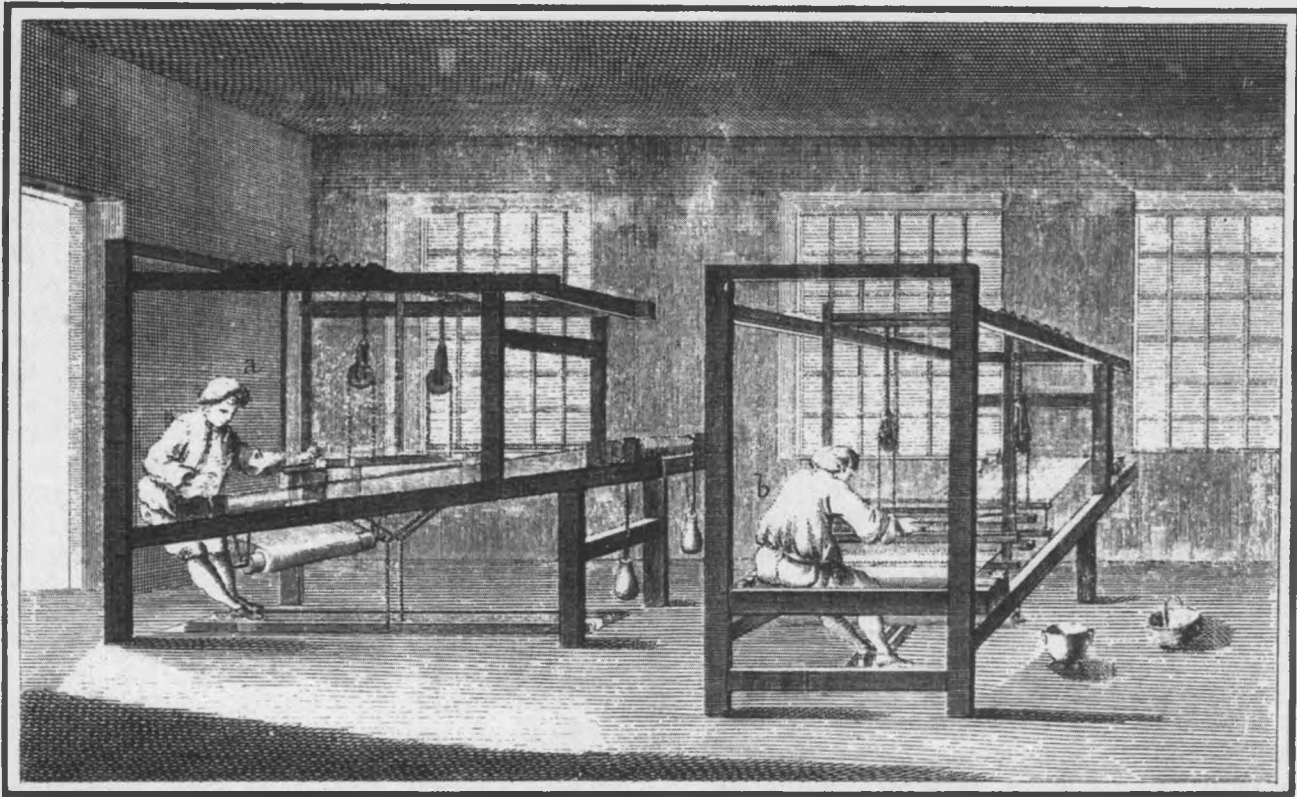
Γνέσιμο μαλλιῶν

ἀντικειμένων παραμένον ἀδιάβρωτες ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Παρατηροῦμε λοιπὸν πὼς ὅποιοσδήποτε, λεπτομερειακὴς ἢ μὴ, διαφοροποιήσεις καὶ ἂν εἶχαν ἐμφανιστεῖ σὺν συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐφεύρεσης του μέχρι πρόσφατα (καὶ εἶναι ἀναρίθμητες) ἢ οὐσιαστικὴ ἀρχὴ τῆς λειτουργικότητος του παρέμεινε ἀναλλοίωτη. Ἡ παράδοση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξελικτικὸ ἐνστικτο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὑπῆρξαν σημαντικὴς πηγὴς ὁλοκλήρωσης τῆς ἰδέας τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἀντικειμένου, ὁμολογουμένως ὅμως οἱ τροποποιήσεις πού δέχτηκε ἡ φόρμα του σὲ σχέση πρὸς τὴ σημερινὴ του μορφή καὶ τὴ χρῆση εἶναι μικρὴς ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τίς διαφορετικὴς συνθήκες τεχνικῆς κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπιτεύχθηκε οἱ ὁποῖες μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ἡ ἐννοια λοιπὸν τῆς ἰδιωματικῆς παράδοσης μᾶς ὠθεῖ νὰ τὴ δεχτοῦμε ὡς ἓνα μεγάλο μέγεθος πολιτισμοῦ πάνω σὸ ὁποῖο στηρίχθηκαν οἱ τρέχουσες βιομηχανικὴς/αἰσθητικὴς ἀρχές, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη ἀγνωστοῦμε πρόσωπα, εἰκόνες, πράγματα τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ γνωρίσουμε τὴν ἐξελικτικὴ πορεία μιᾶς φόρμας, σὲ ὅλη τῆς τὴν ἐκταση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπικύρωση τῶν ἀνωτέρω ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἄρθουρ Πούλος (Arthur Pulos) σχετικὰ μὲ τὸ ἀμερικάνικο ντιζάιν τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα: [...] ... σύμφωνα μὲ τὴ νέα, σθεναρὴ δημοκρατία πιστεύεται ὅτι ὅλοι εἶναι, ἢ ἔχουν ὑάρξει, συνεισφέροντες στὴν ἐξέλιξη ἐνός προϊόντος... Φαίνεται λοιπὸν πὼς ἡ ἀνωνυμία ἦταν καὶ θὰ συνεχίζει νὰ εἶναι πάντα ἓνα μέρος τοῦ φορτίου πού ὁ σχεδια-

στής θὰ ὀφείλει νὰ σηκώνει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ρόλου του στὴ δημιουργία τοῦ δημοκρατικοῦ, χρηστικοῦ ἀντικειμένου...[...].³ Παρατηροῦμε ἔτσι πὼς ἡ ἀνωνυμία ὀδηγεῖται νὰ συνδέεται μὲ τὴ δημοκρατία, ἀλλὰ αὐτὸ πού μπορεῖ νὰ σημαίνει μιὰ τέτοια ρῆση εἶναι ἀπλὰ ὅτι δὲν ἔχει γίνει καμιά ἐρευνα πού νὰ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μάθουμε τί, ἀναλυτικὰ, ἔχει συμβεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας.

Ἀρχίζοντας μιὰ ἐμπεριστατωμένη καὶ οὐσιαστικὴ ἐρευνα βάσει τῶν ἐπιτρεπτῶν ἱστορικὰ στοιχείων –ἀμεσα σχετιζόμενῃ μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ βιομηχανικοῦ σχεδιασμοῦ–, ἀνακαλύπτουμε ὅτι «ἐπαναστάσεις», ἥσσονος σημασίας ἢ κάθε μιὰ ξεχωριστά, ἀλλὰ μέγιστης σὺν ὅλῳ τους, προὔπηρξαν τῆς περιώνυμης Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης στὴν Εὐρωπαϊκὴ ἱστορία.⁴ Οἱ κρίκοι τῆς ἀλυσίδας τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ μετέπειτα εἶναι συνδεμένοι καὶ γι' αὐτὸ ἱστορικὰ ἐρευνημένοι ὥστε νὰ μᾶς παραθέτουν πρόσωπα, γεγονότα, ἀξίες καὶ ιδιότητες, στοιχεῖα δηλαδὴ σημαντικὰ στὴν προσπάθειά μας νὰ ἀντιπαραβάλλουμε δύο διαφορετικὴς ἐποχές.

3.[...]/«the young and virile democracy it was thought that everyone was, or may have been, a contributor to the evolution of a product...It was seemed that anonymity was then, and continues to be, part of the burden that designers must bear for their role in democratic utilitarian design...[...]. in: Poulos, A. J. *American Design Ethic - A history of Industrial Design*, Mass M.I.T. Press, 1983, Cambridge, σελ. 100.



Ύφαντική

Στις σειρές που ακολουθούν θα παρατηρήσουμε πώς το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της διαφοροποίησης του σχεδιασμού από τη διαδικασία κατασκευής/παραγωγής, εμφανίζεται πολύ πρίν από τη Βιομηχανική Έπανάσταση αφού ψήγματα του εντοπίζονται στα τέλη του Μεσαίωνα και ιδίως στην εποχή όπου η πρώτη καινοτομία οργανώσεως των χειροτεχνιών, βασισμένη αποκλειστικά στις χειρωνακτικές μεθόδους παραγωγής, αρχίζει να αναπτύσσεται.⁵ Η έξαρση της εμπορικής κίνησης κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα ανοίγει τη σπουδαία –ιστορικά– αύλαία στο θέατρο της εξέλιξης της παραγωγής χειροποίητων αντικειμένων, αφού τότε επισημάνθηκε η ανάγκη για εξειδίκευση. Ειδικότερα τότε πρωτοεμφανίστηκαν τα μεγάλα εργαστήρια στα σημαντικότερα αστικά κέντρα της δυτικής Ευρώπης όπως η Φλωρεντία, η Μπρίξ, η Βενετία και η Νυρεμβέργη, των οποίων όμως οι παροχές απευθύνονταν αποκλειστικά στο «ύψηλο γούστο» της υψηλής μπουρζουαζίας του κοινωνικού συνόλου τους όπως το παλάτι, η εκκλησία, οι ευγενείς και οι μεγαλέμποροι. Σέ αντίθεση προς τις παραδοσιακές χειρωνακτικές τεχνικές που κυριαρχούσαν, κυρίως στην αγορά των χαμηλότερων οικονομικά στρωμάτων, πολλά αντικείμενα του ίδιου ακριβώς τύπου κατασκευάζονταν πρίν εύκολα, πρίν γρήγορα και πούλιονταν πού ακριβότερα. Κατά έναν ειρωνικό, αλλά όχι παράδοξο τρόπο το αρχικό μοντέλο παραγωγής δέν ήταν λιγότερο από ένα κα-

λοφτιαγμένο χειροτέχνημα, ενώ τό είδος του θά μπορούσε νά αναζητηθεί στό χώρο του κοσμήματος, του επίπλου, της μικρογλυπτικής ή των ταπετσαριών. Η παραγωγή αυτών των εργαστηρίων ήταν πού υψηλού επιπέδου όσον αφορά στό μέγεθος της δεξιότητας και κατ' έπείταση, μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας κάτι πού καθιστούσε τά όρια μεταξύ του χειροτέχνη και του καλλιτέχνη ρευστά.

Σχετικά όμως μέ τό φαινόμενο της μαζικής παραγωγής προϊόντων παρατηρούμε ότι πρωτοεμφανίζεται στόν τομέα της ύφαντουργίας ό όποιος σφράγισε τίς θεμελιακές αρχές της βιοτεχνίας εκείνης της περιόδου.⁶ Τά πρώτα μηχανήματα ύφαντικής τέχνης προκάλεσαν μιά πραγματική έκρηξη στό κοινωνικό πλέγμα της Γηραιάς Ήπειρου. Οι νέες ύφαντουργικές μηχανές έφεραν μαζί τους και μιά μεγάλη μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού πρós τά σημαντικά αστικά κέντρα, τή δημιουργία νέων μεγάλων μονάδων παραγωγής καθώς επίσης και τεράστιο πλούτο στα χέρια ανθρώπων οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν ελάχιστοι σχετικοί μέ ό,τι θεωρείτο «ύψηλο γούστο» στίς μέρες τους. Δέν

4. Smith, Edward-Lucie *A history of Industrial Design*, Faedon, 1983, London, σελ. 28.

5. Heskett, John *Industrial Design*, Thames & Hudson Ltd., 1980, London, σελ. 10.

ήταν η πρώτη φορά κατά την οποία ο χώρος της ύφαντουργίας είχε την ευθύνη για τόσο μεγάλες και ριζοσπαστικές κοινωνικές ανακατατάξεις αφού στις αρχές και στα μέσα των μεσαιωνικών χρόνων είχε ήδη ξεσπάσει μία παρόμοια κρίση, κατά την οποία είχαν παρατηρηθεί ανάλογες πληθυσμιακές μεταβολές από την ύπαιθρο προς την πόλη. Λιγότερο από αστυφιλία και περισσότερο από απλή ανάγκη, οι αγροτικές κοινωνικές ομάδες υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν για μία καλύτερη τύχη προς τα αστικά κέντρα λόγω των τραγικών συνθηκών διαβίωσής τους (έπιδημίες της χολέρας και της πανώλης), αλλά και λόγω της ανεργίας που μοιραία επέβαλε στη ζωή της έπαρχίας ή σταδιακή ανάπτυξη των αστικών κέντρων.

Τά πρώτα καινοτόμα δείγματα έμφανισμοῦ τῆς μέχρι τότε ὑφαντικῆς τέχνης παρουσίαζαν μία μεγάλη κλίμακα δραστηριοτήτων που ἐκτεινόταν ἀπὸ τῆς μηχανῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μεταξιοῦ (ιταλικὴ ἐφεύρεση) μέχρι τοὺς ὀγκώδεις νερόμυλους ἐπεξεργασίας, κυρίως, βαμβακερῶν καὶ μάλλιων ἰνῶν.⁷ Τὸ βασικότερο ὅμως ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς τέτοιων μηχανημάτων στὶς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες φάνηκε νὰ ἀφορᾷ, ὄχι τόσο τὴν παραγωγή ὅπως θὰ ἦταν προσδοκώμενο, ἀλλὰ τὴν ἀναδιάρθρωση καὶ τὴν ἐπανατοποθέτηση τῆς ὑφαντουργίας ἀπὸ τὰ αὐστηρά οἰκογενειακά/πατριαρχικά πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα εἶχε ἀποκτήσει μία καθαρὰ παραδοσιακὴ μορφή, σὲ εὐρύτερη κλίμακα κοινωνικῆς καὶ κατ' ἐπέκταση, ἐμπορικῆς ἀποδοχῆς.

Μέχρι τότε οἱ κυριότεροι τρόποι ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὕλων (βαμβάκι, ζωϊκὸ μαλλί ἢ μετάξι) ἦταν τόσο ἀνεπαρκεῖς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραγωγικὴ πλευρά, ὥστε ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη τάση γιὰ περισσότερο καὶ ποιοτικότερο ρουχισμό ἔμενε ἀκάλυπτη. Οἱ ἀρχαῖοι, ρωμαῖκοί, ἀλλὰ καὶ βυζαντινοὶ παραδοσιακοὶ τρόποι ὑφαντουργικῆς, ἐλάχιστα ἐξελιγμένοι καὶ διαφοροποιημένοι ἐὰν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ χρονικὴ ἔκταση χρήσης τους, ἦταν κατ' ἀνάγκη ἐφαρμοσμένοι στὴ μεσαιωνικὴ Ἀγγλία καὶ Γαλλία γιὰ τὶς ἀνάγκες ἐνδύσης τῶν λαῶν.⁸ Ἀποτελώντας ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀντίθεσης στὴν πρόοδο καὶ τὸ νεωτερισμὸ οἱ περισσότερες ἀπόπειρες χειροτεχνίας ἢ τέχνης κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς κατάργησής κάθε νέας προσπάθειας γιὰ βελτίωση τῶν τεχνικῶν παραγωγῆς καὶ παρέμεναν πιστὲς στὰ κλασικὰ μοντέλα ποὺ ὑπαγόρευε ἡ παράδοση. Ἡ βρετανικὴ θέση ἀπέναντι στὰ ὑφαντουργικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς πρότεινε μηχανεὲς ὅπως τὸν γνωστὸ ἀργαλειό (ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑφαντικὴ διαδικασία) καὶ τὴν κλωθω-(κλωστο) μηχανή (ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραγωγή τοῦ νήματος).⁹ Ἡ δευτέρη ἐργασία θεωρεῖτο σὰν μίαν ἀποκλειστικὰ «γυναικεία» ἀπασχόληση καὶ κύριες ἐκπρόσωποι τῆς ἦταν, σχεδὸν πάντα, οἱ νοικοκυρῆς (οἱ παντρεμένες γυναῖκες). Ἡ βασικὴ ἰδέα τῆς δομῆς καὶ τῆς λειτουργίας τῆς μηχανῆς ἦταν πολὺ ἀπλή: ἡ μηχανὴ ἀποτελεῖτο συνήθως ἀπὸ ἕναν ἐλαφρὸ ξύλινο σκελετὸ τετραπόδου τραπέζιοῦ στὴ βάση τοῦ ὁποῖου ἔπληρχε πεντάλι. Ἡ πίεση τοῦ ποδιοῦ τοῦ χρήστη πᾶνω

σ' αὐτὸ κινητοποιοῦσε αὐτόματα ἕνα μεγάλο ξύλινο τροχό, ποὺ ἦταν στηριγμένος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τραπέζιοῦ, δίπλα στὸν ὁποῖο βρισκόταν ἕνας μικρότερος τροχός. Τὸ νῆμα ποὺ ἐγνεθε ὁ χρήστης μὲ τὴν «κλασικὴ» ρόκα περνοῦσε ἀπὸ τὸν πρῶτο, τὸ μεγάλο τροχό καὶ τετωνόταν, ἀποκοτοῦσε συνοχή (μοριακὴ ὁμογένεια) καὶ αὐτόματα τυλιγόταν γύρω ἀπὸ τὸ μικρότερο. Ἄν καὶ ἡ διαδικασία ἦταν ἐξαιρετικὰ χρονοβόρα, ἐν τούτοις, ἀποτελοῦσε μίαν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες, ἀλλὰ καὶ πιὸ εὐχάριστες οἰκιακὲς ἀπασχολήσεις τῆς νοικοκυρᾶς. Οἱ νεαρὲς κοπέλες τῆς ἐποχῆς (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὑπηρετίες) ἐλάχιστα ἀσχολοῦντο μὲ τὴν παραπάνω διαδικασία καὶ ὁ λόγος ἦταν περισσότερο κοινωνικοῦ χαρακτήρα (διαφορετικὸς ρόλος στὴν παραδοσιακὴ ἀγγλικὴ οἰκογένεια ποὺ παρέπεμπε σὲ ἄλλου εἶδους οἰκιακὲς δραστηριότητες) παρά προσωπικῆς ἐπιλογῆς. Ἐνας ἄλλος τύπος γυναίκας ποὺ κατὰ παράδοση συνήθιζε νὰ ἀσχολεῖται μὲ αὐτὴ τὴν ἐργασία ἦταν οἱ ἀνύπανδρες γυναῖκες μεγάλης ἡλικίας (*spinsters*). Πέρα ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῆς ἐργατικῆς ἢ τῆς ἀγροτικῆς τάξης οἱ ὁποῖες εἶχαν τὸ γνέσιμο ὡς ἀπαραίτητη πρακτικὴ, πολλὲς ἀντίστοιχες τῶν σθεναρῶν οικονομικὰ στρωμάτων, ἀσχολοῦντο μὲ τὸ γνέσιμο περισσότερο γιὰ λόγους ψυχαγωγίας παρά γιὰ λόγους ἀνάγκης.¹⁰

Ἡ εἰσαγωγή τῶν πρώτων «ὀλοκληρωμένων» μηχανημάτων στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ γενικότερη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ὑφασμάτων σὲ βαθμὸ τέτοιο ὥστε νὰ φθάνει νὰ συμβολίζει τὸ πιὸ σημαντικό ἐμπορικὸ εἶδος τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀνάγει τοὺς ἐμπόρους του σὲ πρωτοπόρους τοῦ ἐπερχόμενου καπιταλισμοῦ. Στὴ μεσαιωνικὴ Ἀγγλία ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μαλλινοῦ αἰγοπροβάτων (ἡ ὁποία θεωρεῖτο ὡς ἡ σημαντικότερη πηγὴ πλοῦτου τῆς οἰκονομίας τῆς) καὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν πρώτων μηχανημάτων ὑφαντουργίας ἔπαιξαν ἕνα τόσο σπουδαῖο ρόλο στὴ δημιουργία ἐνός νέου status quo, ὅσο χρειάστηκε γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ ἐξουσιαστικὴ διάθεση τοῦ παλατιοῦ καὶ τῶν γύρω ἀπ' αὐτὸ συντεχνιῶν σ' αὐτὸν τὸν τομέα τῆς οἰκονομίας ποὺ περνοῦσε στὰ χέρια τῶν μεγαλεμπόρων, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συνέβαινε στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Στὰ τέλη τῶν Μεσαιωνικῶν χρόνων στὴν Ἀγγλία παρατηροῦνται ἐπίσης οἱ πρώτες προσπάθειες καταμερισμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ ἡ συνάθροιση τῶν διαφορῶν βιοτεχνιῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη γιὰ τὴν

6. Smith, Edward Lucie *A history of Industrial Design*, ὁ.π. σελ. 29.

7. Smith, Edward Lucie *A History of Industrial Design*, ὁ.π. σελ. 30.

8. Conway, Hazel/Miller, Josephine *Design History - A students' handbook/The study of Dress and Textiles*, Unwin Hyman Ltd., 1987, London, σελ. 34.

9. Gillipsie, Charles C. *A Diderot Encyclopaedia of Trades and Industry*, Dover Publications INC., 1959, New York Vol. 2, εἰκόνες 304, 307.

επίτευξη του ευρύτερου ελέγχου παραγωγής στον τομέα της υφαντουργίας.

Όσον αφορά τον τομέα της επεξεργασίας του μεταξιού θα πρέπει να σημειωθεί πως καμιά ευρωπαϊκή χώρα όπως η Ιταλία, με ιδιαίτερη έμφαση στα βασίλεια της Βενετίας και της Φλωρεντίας, δεν είχε τον ίδιο βαθμό παραγωγής, αλλά και υψηλής ποιότητας μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα όποτε επήλθε και η παρακμή του. Κατά τη διάρκεια όμως της άνθησης του, αυτός ο τύπος υφαντουργίας προσέφερε τεράστια οικονομικά οφέλη γιατί αποτέλεσε όχι μόνο ένα σημαντικό είδος προς εξαγωγή, αλλά και ένα σπουδαίο τομέα απασχόλησης για χιλιάδες εργαζόμενους. Ήταν δε τόσο μεγάλη η σημασία του που οι εκάστοτε πρεσβευτές της Βενετίας, σε άλλα κράτη της Ευρώπης, όφειλαν να ενημερώνουν, μετά από κάθε ταξίδι τους στο εξωτερικό, τον Δόγη και τη Σύγκλητο για το επίπεδο επεξεργασίας μεταξύ των χωρών που επισκέπτονταν για λόγους καθαρά εμπορικού ανταγωνισμού.¹¹

Η συνεχής επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων καθώς και η αύξηση του αριθμού των μονάδων παραγωγής υφασμάτων επέβαλαν πιέσεις ανταγωνιστικού χαρακτήρα γεγονός που έκανε επιτακτική την ανάγκη, όχι μόνο, για βελτίωση των συνθηκών παραγωγής, αλλά και για ανανέωση και εκσυγχρονισμό του σχεδιασμού των ίδιων των προϊόντων σε τρόπο ώστε να έχουν τη δυνατότητα να καλύψουν τη ζήτηση, όπως αυτή διαμορφωνόταν σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής. Δεν ήταν παρά στις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα που οι πρώτοι, αργιγενείς σχεδιαστές στον υφαντουργικό χώρο της Ιταλίας και της Γερμανίας έκαναν τις πρώτες απόπειρες *εκτύπωσης σχεδίων πάνω σε ύφασμα (imprimés)*, εμπνευσμένοι από τα νεοεκδιδόμενα βιβλία με ειδικά σχέδια και χαρακτηριστικά για ανάγκες τέτοιου τύπου (*pattern books*).¹² Σ' αυτό συνετέλεσε αναμφισβήτητα η εμφάνιση της τυπογραφίας τον δέκατο πέμπτο αιώνα (1446) που έφερε μία πραγματική επανάσταση στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών και αποτέλεσε όροσημο για την αρχή των επαναστασιακών χαρακτήρων στο χώρο του βιομηχανικού σχεδιασμού. Κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου τα βιβλία έπαψαν πια να είναι αποκλειστικά πρόνομια των πλουσίων καθώς η εύρεια πλέον διάθεσή τους, συντέλεσε στη μόρφωση και στην καλλιέργεια των υποδεέστερων οικονομικά κοινωνικών τάξεων, που αποτελούσαν και την πλειονότητα. Έφ' όσον η δυνατότητα εκτύπωσης ήταν πια γεγονός, ανάλογη ήταν και η ζήτηση από το αγοραστικό κοινό, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων τυπογραφείων όπως αυτό των Πλαντίν (*Plantins*) στην Άμβερσα του Βελγίου του οποίου η παραγωγή κάλυπτε όχι μόνο τις εγχώριες ανάγκες, αλλά και αυτές της υπόλοιπης Ευρώπης. Τέτοιου τύπου βιβλία είναι πολύ σπάνιο να βρεθούν ειδικότερα αν η ημερομηνία έκδοσής τους είναι πριν από τις αρχές του δέκατου ογδοού αιώνα. Η Ζόζεφιν Μίλερ (*Josephine Miller*) αναφέρει χαρακτηριστικά στη μελέτη της *Η μελέτη του ένδυμα-*

τος και της υφαντουργίας (The study of dress and textiles): [...]... Έχω δουλέψει πάνω στο υλικό που αφορά στην Ευρωπαϊκή υφαντουργία της περιόδου 1580-1630 και για να έντοπισω τις σημαντικές αλλαγές ή φθορές που υπέστησαν τα εκτυπωμένα μοτίβα της, προσέφυγα στη σύγκριση υπαρκτών υφαντών με αντίστοιχα απεικονιζόμενα σε αυθεντικούς πίνακες της εποχής...[...].¹³

Οι μέχρι τώρα έρευνες πάνω στο συγκεκριμένο τομέα μας επιτρέπουν να μιλάμε για βιβλία που περιείχαν υποδειγματικές διακοσμητικές φόρμες (λουλούδια, φύλλα ακάνθου, ζώα, άνθημα) των οποίων η εφαρμογή δεν απαντάται αποκλειστικά σε τόπια υφασμάτων, αλλά και στην παραγωγή πολλών τύπων ακριβής κορδέλας και ταπετσαρίας επίπλων, χαρακτηριστικά δείγματα της Ιταλικής Αναγέννησης του δεκάτου πέμπτου αιώνα. Οι πρωτεργάτες υφαντουργοί της αστικής τάξης της Φλωρεντίας και της Γένοβας δημιουργήσαν εκπληκτικές σειρές υφασμάτων από μετάξι, δαμασκηνό και διάφορους τύπους βελούδου (μποκατέλ, μπροκάρ), με χαρακτηριστικές παραστάσεις και χρώματα στις αποχρώσεις του κόκκινου ως το πορτοκαλί, του απαλού γαλάζιου ως του βαθύ μπλέ, έντονο πράσινο και βασιλικό μώβ, όλα σχεδόν διανθισμένα με κεντιδία από χρυσό και φινιρίσματα από τρέσες, φούντες και κορδόνια. Οι απεικονίσεις, οι παραστάσεις και τα σχέδια που εκτυπώνονταν σ' αυτές τις υφαντικές δημιουργίες δεν ήταν αποκλειστικά εμπνευσμένα από τα βιβλία σχεδίων (*pattern books*), αλλά και από μία σειρά διακοσμητικών ανάγλυφων της ρωμαϊκής εποχής που πρωτοανακαλύφθηκαν στις αρχές του 1500. Οι γύψινοι διάκοσμοι των Λουτρών του Τίτου και του Χρυσού Οίκου του Νέρωνα στο λόφο Έσκουιλίνε στη Ρώμη πρόσφεραν στους σχεδιαστές όλων των τομέων, αλλά ιδιαίτερα στους αγγειοπλάστες, τεχνίτες κοσμημάτων, επιπλοποιούς και υφαντουργούς μία τεράστια ποικιλία από ιδιόμορφα, γκροτέσκα μοτίβα με θέμα τον άνθρωπο, το ζωικό ή φυτικό βασίλειο, ή όποια μετενσαρκώθηκε σε τέχνη απaráμιλλης όμορφιάς.¹⁴

Η Ιταλία της Αναγέννησης είχε αρχίσει ήδη από τον 15ο αιώνα να μεθοδεύει την παράλληλη σύμπτυξη του πνεύματος με τη δύναμη, του πλούτου με την ιδε-

10. Gillispie, Charles C. *A Diderot Encyclopaedia of Trades and Industry*, ό.π. εικόνα 308.

11. Conway, Hazel/Miller, Josephine *Design History - A students' handbook The study of Dress and Textiles*, ό.π. σελ. 32.

12. Heskett, John *Industrial Design*, ό.π. σελ. 11.

13. [...].. I have worked on European textiles and their design from 1580-1630, and in order to establish some kind of chronological change in pattern and design during this period, I resorted to matching textiles with those represented in well authenticated, dated paintings...[...]. in: Conway, Hazel/Miller, Josephine *Design History - A students' handbook/The study of Dress and Textiles*, ό.π. σελ. 33.

ολογία, τοῦ ἐμπορίου μέ τίς τέχνες καί τίς ἐπιστήμες. Ἄλλωστε ἡ πλεονεκτικότερη θέση της τόσο γεωγραφικά ὅσο καί πολιτιστικά στό κέντρο τῆς μεγαλύτερης ἐμπορικῆς ἐπικράτειας στόν τότε γνωστό κόσμο δέν θά τῆς ἐπέτρεπε δραστηριότητες ἡσσονος σημασίας. Τά σπουδαιότερα λιμάνια της (Βενετία καί Γένοβα) εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά ἀποκοτῶν μεγάλες ἐμπορικές δυνατότητες καί πολιτείες ὅπως τό Μιλάνο καί ἡ Φλωρεντία τή δύναμη τους, ἀφοῦ κατεῖχαν τήν προνομιακή θέση τῶν κέντρων διανομῆς ἀγαθῶν ἀπό τά λιμάνια πρὸς τά μεγάλα ἀστικά κέντρα τῶν χωρῶν τῆς βόρειας Εὐρώπης μέσω τῶν Ἄλλεων.¹⁵

Ἡ μεγάλη ὑλική εὐημερία αὐτῶν τῶν πόλεων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐνίσχυση τῆς τάξης τῶν ἐμπόρων τῆς χώρας οἱ ὅποιοι ἀπόκτησαν πολλά καί σημαντικά οἰκονομικά καί κοινωνικά προνόμια καί ἐγιναν ἰσχυροί ὅσο ποτέ πρὶν. Ἡ ἐπιρροή πού ἀσκούσαν στήν οἰκονομία ἦταν τέτοιου βεληνεκοῦς πού ἔφτανε μέχρι τήν ἴδρυση τραπεζῶν, τόν δανεισμό χρημάτων γιά ἴδιον ὄφελος (τοκογλυφία) καί τήν ἐφαρμογή ἐμπορικῆς πολιτικῆς στό πολιτειακό «γίγνεσθαι» τοῦ κράτους. Σάν μαικήνες τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπιστημῶν προστάτευαν καί προωθοῦσαν καλλιτέχνες καί λόγιους τῆς ἐποχῆς ἐνῶ παράλληλα ἀρχισαν νά ἀνταγωνίζονται καί τή δύναμη τῆς ἰδίας τῆς Ἐκκλησίας. Πέρα ἀπό τήν οἰκονομικο-πολιτική τους ἐξουσιαστική ἰσχύ οἱ πνευματικῆς καί ἐν γένει πολιτιστικῆς τους δραστηριότητες καθιέρωσαν τοὺς μαικήνες ὡς ἕναν νέο κοινωνικό μοντέλο (ἐμπορο-πρίγκιπες), χρίζοντάς τους μέ τόν τίτλο τοῦ εὐγενοῦς. Ἐκτός ἀπό τήν πληθώρα, μεγάλου μεγέθους, καλλιτεχνῶν τῆς ἐποχῆς τους ὅπως τοὺς Μιχαήλ Ἄγγελο (Michelangelo), Λεονάρντο Ντά Βίντσι (Leonardo Da Vinci), Τσελίνι (Cellini) καί ἄλλους εἶχαν ὑπό τίς διαταγές τους καί εἰδικές ὁμάδες σχεδιαστῶν τῶν ὁποίων οἱ ὑπηρεσίες δέν ἦταν παρά μόνο στή δική τους διάθεση.¹⁶

Ἡ Ἰταλία τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα ὑπῆρξε ὁ σπουδαιότερος ἴσως χώρος σχεδιασμοῦ καί κατασκευῆς ἐπιπλων, ἀντικειμένων δηλαδή θεμελιώδους σημασίας στήν ἰχνηλάτηση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ βιομηχανικοῦ σχεδιασμοῦ, ἀφοῦ οὐσιαστικά ὅλοι οἱ τύποι ἐπιπλων παρουσιάστηκαν στό μεσοδιάστημα 1500-1700. Ἐνα τεράστιο ἐπιτελεῖο ἀπό τεχνίτες ξυλουργοῦς, καλλιτέχνες ξυλογλυπτικῆς καί μαθητευόμενους ἐπιστρατευόταν ἀνά καιρούς γιά κατασκευές πού σέ πάμπολλες περιπτώσεις ἔφταναν, τεχνικά καί αἰσθητικά, στήν τελειότητα. Ἡ καρδιά, ξύλο προσεκτικά ἐπιλεγμένο (εἶναι συμπαγές καί ὁμοιόμορφο καί ἐπομένως σκαλίζεται καλά καί μπορεῖ νά κοπεῖ πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις μέ τήν ἴδια εὐκολία) ἀποτέλεσε τή βάση γιά τή δημιουργία ποικίλων εἰδῶν ἐπιπλων, χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων ὑπῆρξε ὁ βαρὺς, σκαλιστός διάκοσμος μέ παραστάσεις ἀπό μυθολογικά πρόσωπα ἢ λουλούδια, ἀλλά καί ξύλα ὅπως τό κυπαρίσσι, ἡ ἐλιά, ἡ φτελιά καί τό πεῦκο χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης. Ἐνας ἰδιάζων τύπος διακοσμητικῆς μεθόδου πού χρησιμοποιήθηκε ὑπέρετρα ἀπό τοὺς κατασκευαστές ἦταν ἡ

ἐντάρσια (intarsia), ἡ τεχνική τῆς ὁποίας ὑπαγόρευε τήν ἐγκόλληση ξύλινων, κοκάλινων ἢ φιλντισένων ἐλασμάτων στό κύριο μέρος τοῦ ἐπίπλου, χρωματισμένων ἢ (καί) κομμένων σέ σχήματα πού ἀναπαριστοῦσαν τοπία ἢ πολυδαίδαλα διακοσμητικά μοτίβα (μυιάνδρους, ἀκάνθους). Τά εἶδη ἐπιπλων πού παρουσιάστηκαν αὐτῇ τῇν περίοδο στήν Ἰταλία ἦταν πολλά, ὅμως ἕνα ἀπό τά πιό ἐπιφανῆ ἐπιτεύγματα στό χώρο κατασκευῆς ἐπίπλου θεωρεῖται ἀκόμη καί σήμερα, τό κάμπινε (cabinet). Ἡ βασική μορφή του δέν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπό ἕνα ἀπλό, ξύλινο κιβώτιο μέ πολλά συρτάρια, προορισμένο γιά τή φύλαξη τιμαλφῶν καί γενικότερα εἰδῶν ἀξίας καί κατασκευάστηκε στίς ἀρχές τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα. Δέν ἦταν ὅμως παρά κατά τό 1550 πού ἡ φόρμα του ὀριστικοποιήθηκε μέ ἔντονα διαφοροποιημένο χαρακτήρα ἀπό τήν ἀρχική, ἀπλοϊκή του δομή: χωρισμένο σέ δύο ἀνεξάρτητα μέρη καί μέ ἔντονη μαρκετερί (marquetterie) (ἐνθετη διακόσμηση) πού πρόσδιδε στήν ὄψη του ἀρχιτεκτονικό ὕψος καί ἔτεινε νά μιμῆται προσόψεις κτιρίων τῆς ἐποχῆς (πότες μέ ἀετώματα τά ἐσωτερικά τῶν ὁποίων ἦταν στολισμένα μέ ζωγραφικές παραστάσεις, παραστάδες μέ Καρυάτιδες-μινιατούρες, μικρές ἀρχαιοελληνικές κολώνες). Τό ἐπάνω τμήμα τους ἀποτελοῦσε τό κυρίως σῶμα μέ τά πολλά συρτάρια τό ὁποῖο ὅταν ἦταν ἀνοιχτό, ὑποστυλωνόταν ἀπό δύο τραβέρες στολισμένες μέ μικρά ἀγάλματα καί χρησίμευε γιά γράψιμο ἢ μελέτη. Τό κάτω μέρος ἦταν ἡ βάση του μέ πόδια πού συνήθως κατέληγαν σέ ἐντυπωσιακά, ξυλόγλυπτα ἄνωγια λιονταριοῦ.¹⁷

Ἐνα ἀπό τά ἐξ ἴσου σημαντικά ἐπιπλα μεγάλου αἰσθητικοῦ μεγέθους, ἀλλά καί ἀνάλογα μεγάλης κοινωνικῆς ἀξίας ὑπῆρξε ἡ κασόνα. Ἦταν ἡ παραδοσιακή γαμήλια κασέλα γνωστή σήμερα σάν σεντούκι, ἐπιπλο μέ ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο γόητρο λόγω τῆς περιτεχνῆς κατασκευῆς του, καί μερικῆς ἀπό τίς πιό θαυμαστές φτιάχνονταν στά ἐργαστήρια τῆς Φλωρεντίας. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνα ἡ Φλωρεντία, ὅπως καί ἄλλες ἰταλικές μεγαλοπόλεις, εἶχε κυβερνηθεῖ ἀπό μιά μικρή ὁμάδα πλούσιων ἐμπόρων τῶν ὁποίων ἡ κοινωνική εἰκόνα ἀποκοτῶσε ξεχωριστή αἴγλη ἀπό τίς ἐκάστοτε ἐπιδεικτικές δραστηριότητες τους μέ ἐπίκεντρο τή δύναμη καί τόν πλοῦτο τους. Κοινωνικά γεγονότα ὅπως ὁ γάμος ἀποτελοῦσαν θαυμάσιες εὐκαιρίες γιά τέτοιου εἶδους ἐπιδείξεις. Οἱ κασόνες εἶχαν μιά ἰδιαίτερη σημασία σέ τέτοιες περιπτώσεις ἀφοῦ ἀνάγονταν αὐτόματα σέ σύμβολα πού ἀντικατόπτριζαν τήν ὑψηλή κοινωνική θέση τῶν κατόχων τους. Ἡ χρήση τους γινόταν ἀνά δύο καί ἦταν

14. Gates, Philip Bennet *The story of Western Furniture*, Illustrations Herbert Press Ltd., 1981, London, σελ. 55.

15. Honour, Hew/Flemming, John *A world History of Art*, John Caiman & King Ltd., 1982, London, τόμος 3, σελ. 66.

16. Gates, Philip Bennet *The story of Western Furniture*, ὁ.π. σελ. 56.

γεμάτες με τά έμβλήματα και τά οικόσημα τών δύο οικογενειών καθώς και με τά προικιά τής νύφης. Πρίν από τήν έναρξη του γάμου, τό έθιμο υπαγόρευε μιά μικρή τελετή περιφοράς τους από τό σπίτι τής νύφης στους κεντρικούς δρόμους τής πόλης μέχρι τό palazzo του γαμπρού, γεγονός που άνήγαγε τά έν λόγω έπιπλα σέ περίοπτα αντικείμενα για αυτό έπρεπε νά είναι άριστα φιλοτεχνημένα.¹⁸

Τά πρώτα δείγματα του 15ου αιώνα ήταν συνήθως ζωγραφισμένα, σκαλισμένα ή έπιχρυσωμένα από μεγάλους ζωγράφους ή γλύπτες τής έποχής με εικόνες και παραστάσεις από τή ζωή τών Χριστιανών μαρτύρων ή Άγίων, τήν έλληνική Μυθολογία, θέματα από τήν έγχώρια λογοτεχνία (*Δεκαήμερο του Βοκκαίου*), στοιχεία τής φύσης, τίς τέσσερις έποχές, φρούτα και λουλούδια ή σκηνές από τήν κλασική αρχαιότητα ένώ δέν ήταν λίγες και εκείνες που ήταν έξ ολοκλήρου διακοσμημένες με έντάρσια. Σέ καλλιτέχνες όπως ο Μποτιτσέλι (Boticelli), ο Ντονατέλο (Donatello), ο Περούτζινο (Perugino) άνήκαν πολλές από τίς παραπάνω εικαστικές παρεμβάσεις στά αντικείμενα αυτά. Οι κασόνες του 16ου αιώνα ώστόσο εξελίχτηκαν σημαντικά: οι ζωγραφικές παραστάσεις με τίς έπιχρυσωμένες επιφάνειες και τά διακοσμητικά ένθετα αφαιρέθηκαν, αφήνοντας έτοι τή λιτότητα τής φόρμας νά κυριαρχήσει. Ένας νέος τύπος λουστραρισμένου σκαλιστού ξύλου λανσαρίστηκε και έγινε άμέσως δημοφιλής. Ο κυριότερος λόγος αυτής τής άλλαγής υπήρξε ή άρνηση τών ζωγράφων νά ασχοληθούν με τέτοιου είδους αντικείμενα ξανά, άφου ή άναβαθμισμένη κοινωνική τους θέση, τους παρείχε ένασχολήσεις ευρύτερης, οικονομικά και ποιοτικότερης καλλιτεχνικά, έμβέλειας. Κατά δεύτερο λόγο οι άλλαγές στην έσωτερική διακόσμηση τών σπιτιών, οι όποιες σύμφωνα με τή μόδα περιελάμβαναν έντεταμένα ζωγραφικά μοτίβα στους τοίχους και τίς όροφές (φρέσκο), επισιόαζαν σαφέστατα τή λαμπρότητα τών ζωγραφισμένων κασόνων. Έτοι παρέμειναν άπαλλαγμένες από πολυποίκιλτους διάκοσμους, σέ κλασική, κομψή μορφή ή όποια αποτέλεσε τόν πρόδρομο του έπίπλου που όλοι σήμερα γνωρίζουμε σαν κομό.

Τά καθίσματα και ιδιαίτερα εκείνα σέ σχήμα Χ που είχαν έπιβιώσει από τό Μεσαίωνα ήταν πολύ διαδεδομένα στίς βασιλικές αυλές και τά σπίτια τών ευγενών τής Ιταλίας. Με συμβατική φόρμα τεσσάρων σκελών που διασταυρώνονταν ανά δύο για νά υποστηρίξουν τό κυρίως κάθισμα —τό όποιο ήταν κατασκευασμένο από ξύλο και ένίοτε από δέρμα— πλαισιώνονταν από πλαϊνά, λεία χερούλια που τους έδιναν τήν έννοια τής πολυθρόνας. Η ευθύγραμμη ή κυρτή πλάτη, αλλά και τά υπόλοιπα στοιχεία τους ήταν συνήθως διακοσμημένα από φλούδες μάρμαρου ή τήν έσωτερική, γυαλιστερή επιφάνεια τών οστράκων, αλλά και από άκριβό έλεφαντόδοντο ή άπλά κομμάτια ξύλου άνοιχτότερου χρώματος. Αυτό τό είδος καθίσματος ήταν γνωστό με τό όνομα Σαβονάρολα (Savonarolla) ή Δάντης (Dante) και μαζί με τά σκαμπέλι (Scabbelli) (φορητά καθίσμα-

τα βασικό χαρακτηριστικό τών όποιών ήταν τόσο ο σχεδιασμός τής φόρμας τους —δύο επίπεδες σανίδες που υποστήριζαν τό κυρίως κάθισμα και έκλειναν μαλακά μεταξύ τους προς τό κέντρο—, όσο και ή έντονη διακόσμησή τους —ξυλόγλυπτη, στητή πλάτη—, έπασαν πολύ γρήγορα τά σύνορα τής Ιταλίας και διαδόθηκαν, αρχικά, στίς άνωτερες τάξεις τής υπόλοιπης Ευρώπης.¹⁹

Κρεβάτια αισθητικής και κατασκευαστικής τελειότητας φτιάχνονταν για νά καλύψουν τίς αξιώσεις πολυτέλειας τών μεγιστάνων του πλούτου και τών έκπροσώπων τής Έκκλησίας. Οι κατασκευαστές, έπηρεασμένοι από τά τρέχοντα αρχιτεκτονικά πρότυπα, δημιουργούσαν αντικείμενα που λίγο διέφεραν από πραγματικούς, περίτεχνα στολισμένους, οικίσκους, με κιγκλιδώματα που τά άπομόνωναν και κολώνες που έφεραν τό γεύσο. Μερικά από αυτά ήταν ζωγραφισμένα από μεγάλους ζωγράφους τής έποχής, αλλά δυστυχώς σήμερα δέν έχουν διασωθεί δείγματα εκείνης τής περιόδου. Από τίς αρχές του 1550 και μετά ο πιο δημοφιλής τύπος κρεβατιού κυρίως στην πόλη τής Φλωρεντίας, ήταν ο τοσκανικός χαρακτηριστικό στοιχείο του όποιου ήταν τό σκαλισμένο, έπιχρυσωμένο προσκέφαλο που πλαισιωνόταν από τέσσερις στριφτές, ξύλινες κολώνες, τήν κορυφή τών όποιών κοσμούσαν κλασικές ύδριες.

Όπως τά καθίσματα έτοι και τά κρεβάτια, τά καμπινέ, αλλά και όλα τά υπόλοιπα έπιπλα που ξεκίνησαν σαν αντικείμενα που έξυπηρετούσαν τίς ανάγκες τής άρχουσας τάξης έγιναν, τους έπόμενους αιώνες, άπαραίτητα στοιχεία έπίπλωσης για τά σπίτια τών λαϊκών στρωμάτων όχι μόνο τής Ιταλίας, αλλά και όλόκληρης τής Ευρώπης. Άνάλογα έπιπλα με λιγότερη ή άνύπαρκτη διακόσμηση βρίσκει κανείς κατά τόν δέκατο έβδομο, δέκατο όγδοο ή άκόμα και δέκατο ένατο αιώνα στίς οικίες τών άγροτικών και μεσαιών τάξεων τής Γερμανίας, τής Όλλανδίας, τής Γαλλίας και του Βελγίου, ή χρήση τών όποιών φαίνεται νά είναι λίγο έως πολύ διαφορετική από τήν αρχική σύλληψη τής ιδέας τής κατασκευής τους.²⁰

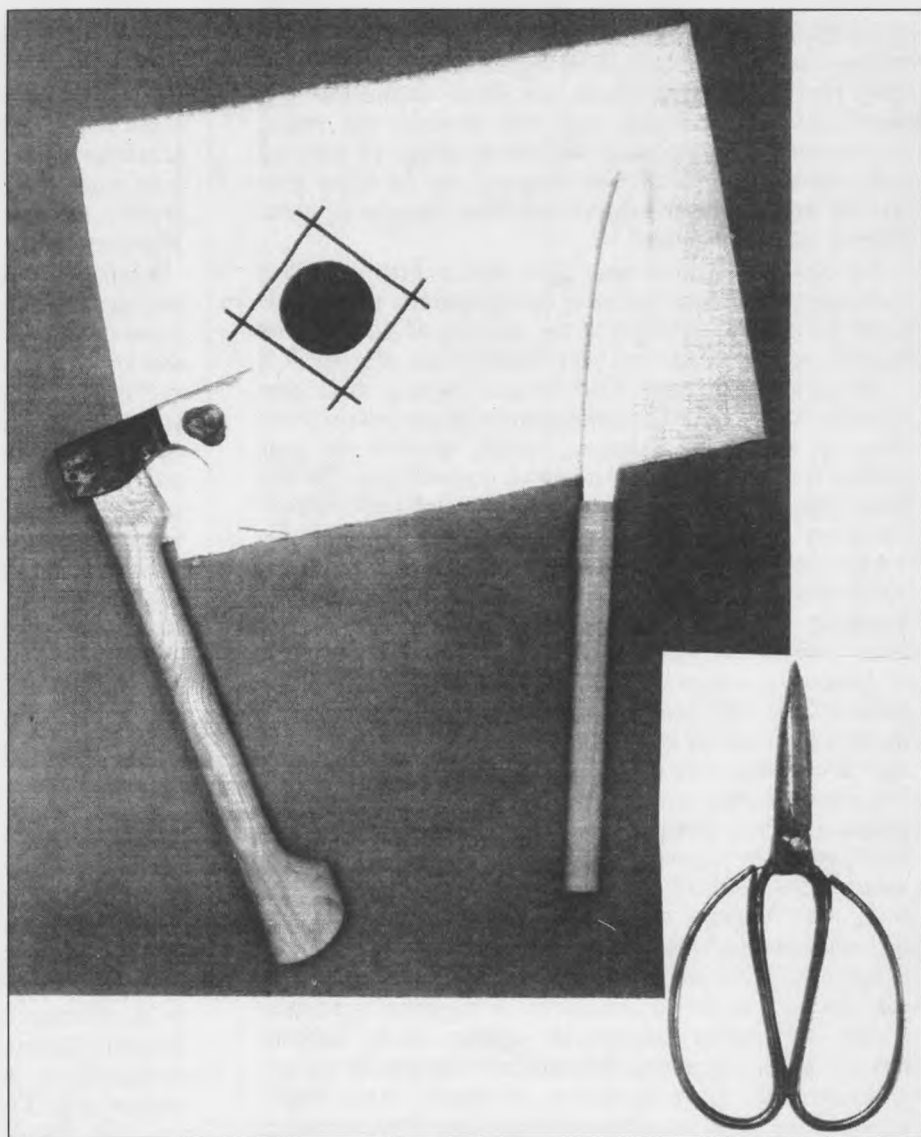
Κατά τόν 17ο αιώνα και καθώς τό κέντρο του έμπορίου φάνηκε νά μετακινείται από τή σταθερή για αιώνες θέση του στή λεκάνη τής Μεσογείου προς τίς άκτές του Άτλαντικού ώκεανού, ή Ευρώπη άρχισε νά δονείται από ισχυρές πολιτικές άνακατατάξεις που έφεραν στό προσκήνιο τίς περίφημες *πόλεις-κράτη* που τελούσαν υπό τήν ήγεμονία κεντρικών, άπολυταρχικών κυβερνήσεων. Μιά ιδιάζουσα φιγούρα έξουσίας ήταν

17. Καραβιτάκη, Ε. «Θεωρία Ιστορίας Έπίπλου», σημειώσεις διαλέξεων Κ.Α.Τ.Ε.Ε. Άθηνών, τμήμα έσωτερικής διακόσμησης, 1978, σελ. 63-66.

18. Καραβιτάκη, Ε. «Θεωρία Ιστορίας Έπίπλου», ό.π. σελ. 67-69.

19. Gates, Philip Bennet *The story of Western Furniture*, ό.π. σελ. 59.

αυτή του μονάρχη της Γαλλίας Λουδοβίκου 14ου του περίφημου «Βασιλιά Ήλιου», ο οποίος έμοιαζε να αντιπροσωπεύει την πιο άκραία μορφή απολυταρχίας σ' όληκληρη την Ευρώπη. Στή διάρκεια της μακράς βασιλείας του (1643-1711) υπήρξε η αποθεωτική προσωποποίηση ενός πολιτικού συστήματος που είχε ως κεντρικό άξονα ένα και μόνο ήγεμόνα τον οποίο η πολιτική σκέψη της εποχής παρουσίαζε σαν «έγγυητή των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών». Ο ίδιος ο Λουδοβίκος ισχυριζόταν ότι η απεριόριστη –μέχρι και ανεξέλεγκτη – εξουσία ενός βασιλιά αποτελούσε πρόοδο σε σχέση με τις τάσεις και με τις επιρροές των φιλοπόλεμων ενγενών και ανώτερων αξιωματούχων. Ρήσεις όπως: [...]... *Τό επάγγελμα του βασιλιά είναι σπουδαίο, μεγάλο, εύγενικό μιά πηγή ευδαιμονίας...Βασιλεύει κανείς με την εργασία και γιά την εργασία...[...]*, υπήρξαν χαρακτηριστικές του σκληρού ύφους και ήθους που επιστράτευσε κατά τη διάρκεια της βασιλικής θητείας του. Πέρα όμως από τη σκληροπυρηνική πολιτική γραμμή που υιοθέτησε, τή μεγαλομανία του γιά χλιδή και πολτέλεια, τό εξουσιαστικό του μένος βρήκε διεξοδικούς τρόπους εκτόνωσης μέσα από τις τέχνες των οποίων υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής. Ήταν αυτός που προστάτευσε και ενθάρρυνε τή αισθητική τάση του ροκοκό στή Γαλλία τήν ιδιαίτερη στιγμή που ο κλασικισμός και οι αυστηροί κανόνες της ακαδημαϊκής καλλιτεχνικής παιδείας κυριαρχούσαν στήν πολιτιστική ζωή του τόπου.²¹ Τό υψηλό αισθητικό του ένστικτο, αλλά και η διάθεση του νά επιβάλλεται, τόν έκαναν νά αναμειγνύεται σέ πολλά θέματα που άφορούσαν τήν τέχνη και τό εμπόριο τής χώρας και μιά από αυτές τις επέμβασεις του οδήγησε στό νά άγοραστεί ένα παλιό, ξεθωριασμένης δόξας, εργαστήριο ταπετσαρίας από τόν ύπουργό των Οικονομικών, Κολμπέρ (Colbert) και νά επαναλειτοργήσει τό 1663 μέ καινούργιο δυναμικό. Τό όνομά του ήταν Γκομπλέν (Gobelins) και ανήκε στόν απόγονο τής ομώνυμης οικογένειας Φιλίμπέρ Γκομπλέν (Philibert Gobelin) του οποίου τό τρέχον επάγγελμα ήταν η έμπορία και η βαφή πορφύρας. Ίσως όμως η διορατικότητα και η «έμπορική» (όσον άφορούσε τό ίδιον όφελος) δεινότητα του Λουδοβίκου σχετικά μέ τό επικείμενο ζήτημα, νά ήταν λιγότερο



έως καθόλου όξυμένες εάν δέν είχε προηγηθεί η αυτόνομη κίνηση του πρώην ύπουργού οικονομικών του κράτους Φουκέ (Fouquet), νά ιδρύσει ένα νέο εργαστήριο ύφαντουργίας και ταπετσαρίας στό Μεσόνι τό 1658 μόνο και μόνο γιά νά καλύψει τις ανάγκες του έκπληκτικού ιδιόκτητου πύργου του Βώ-Λέ-Βικόντ (Vaux-Le-Vicomte).²² Μέ διαταγή του Λουδοβίκου οι περισσότεροι και καλύτεροι τεχνίτες του Μεσόνι μεταφέρθη-

20. Gates, Philip Bennet *The story of Western Furniture*, ό.π. σελ. 60, 61.

21. Honour, Hew/Flemming, John *A world History of Art*, ό.π. σελ. 166, 167.

22. Pommier, Sophie/Mainguy, Christine *Histoire d' unart - L' art textile*, Editions d' Art, Albert Skira S.A., 1985, Geneve, σελ. 155, 157.

καν στο Γκομπλέν και τα έργα τους υπήρξαν έξοχα ακόμη και στα μάτια του «Βασιλιά Ήλιου». Η πολιτική παραγωγή που ακολούθησε το Γκομπλέν είχε δύο βασικούς στόχους: πρώτο και κύριο την κάλυψη των αισθητικών και πρακτικών αναγκών του παλατιού και έπειτα την επίδειξη δύναμης και υψηλού πολιτιστικού επιπέδου του βασιλείου στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές βασιλικές αυλές. Ένα από τα βασικά στελέχη στη διατήρηση της υψηλής ποιότητας παραγωγής της γαλλικής ταπεσαρίας που έπαιρνε πλέον διαστάσεις «έθνικου προϊόντος» ανεξάρτητα από τον τελικό προορισμό των έργων της, ήταν ο Σάρλ Λέ Μπρέν (Charles Le Brun), πρώην διευθυντής των εργαστηρίων του Μενού. Κάτω από τις δικές του υποδείξεις και γραμμένες κατασκευαστικές κατευθύνσεις που δέν έτειναν να παρεκκλίνουν από τους γνωστούς, παραδοσιακούς τρόπους, τα προϊόντα Γκομπλέν βελτιώνονταν όλο και περισσότερο ενώ παράλληλα γίνονταν οι πρώτες απόπειρες επέκτασης των δραστηριοτήτων του σε αντικείμενα ευγενών μετάλλων, αλλά και επίπλων (κυρίως cabinets). Ο ίδιος ήταν υπεύθυνος της ιδέας της απασχόλησης πολλών και άριστων τεχνουργών και χειροτεχνών καθώς και της ίδρυσης ενός ειδικού σχολείου με δεκάδες μαθητευόμενους στην τέχνη της ταπεσαρίας. Οι Σοφί Πομιέ (Sophie Pommier) και Κριστίν Μαινγκύ (Christine Mainguy) αναφέρουν, μεταξύ άλλων, στο βιβλίο τους *Histoire d'un Art - L'art textile* (Ιστορία μιας Τέχνης-Η ύφαντική τέχνη): [...]... Διακόσιοι πενήντα εργάτες, πολλοί από τους οποίους κατάγονταν από τη Φλάνδρα, εργάζονταν σκληρά για μία τιμή της τάξης των 200 έως 400 λιρών για κάθε μέτρο ταπεσαρίας και η εκτέλεση του έργου τους γινόταν σύμφωνα με μία ιεραρχική διαδικασία άρκετά άκριδη...[...]²³

Ο Λέ Μπρέν πέρα από τη διευθυντική του ικανότητα, υπήρξε και ένας έμπειρος σχεδιαστής αφού μαζί με μία προσεκτικά επιλεγμένη ομάδα από ζωγράφους και χαρακτες παρήγαγε τα βασικά σχέδια για τις ταπεσαρίες αλλά και για την επένδυση του εσωτερικού των μόνιμων και άλλων άμαξων καθώς και της βασιλικής επίπλωσης. Μέ την υποδειγματική παραίνεση του Λουδοβίκου τα περισσότερα από τα σχέδια ήταν τόσο «πλούσια» και περίτεχνα που μετά δυσκολίας θά μπορούσε κάποιος να αποδεχτεί τα παραπάνω αντικείμενα σαν χρηστικά, εφ' όσον ο διάκοσμός τους υπερείχε της βασικής φόρμας και της λειτουργικότητάς τους. Στο απόγειο της άκμης τους τα εργαστήρια του Γκομπλέν είχαν να επιδείξουν έργα μεγάλης δεξιοτεχνίας. Φτιαγμένες από ίνες ζωικού μεταξιού και χρυσού ταπεσαρίες όπως *Οι πράξεις των Αποστόλων*, *Η ιστορία του Αλέξανδρου*, *Η ζωή του βασιλιά*, *Η μετακόμιση των Ενδόξων* παραμένουν άθικτες στα μεγάλα μουσεία της Γαλλίας, κρατώντας ακόμα ζωντανή την αίγλη της βασιλικής αυλής.²⁴

Τό μοντέλο του απόλυτου άρχοντα υπό την εξουσία του οποίου βρισκονταν όλες οι εμπορικές και οι εν γένει οικονομικές δραστηριότητες της χώρας, φάνηκε να

έπηρεάζει συμπτωματικά ή μή τις κυβερνητικές γραμμές μικρότερων ή μεγαλύτερων πόλεων-κρατών της Ευρώπης. Αφού ο πυρήνας της δύναμης εντοπιζόταν στην κεντρική εξουσία ήταν έπόμενο να παρατηρηθεί μία ευρύτατη εξάπλωση των θεωριών και των βασικών αρχών του μερκαντιλισμού, ή εφαρμογή της οποίας επέφερε τεράστια κέρδη στην εκάστοτε πολιτεία ή όποια αντικατοπτριζόταν, ούτε λίγο ούτε πολύ, στο πρόσωπο του ίδιου του κυβερνήτη. Φτάνουμε έτσι στο σημείο να αναγνωρίσουμε την ολοκληρωτική πλέον ταύτιση της καλλιτεχνικής/χειροτεχνικής δημιουργίας με την άδηφάγα απολυταρχική σκοπιμότητα για επενδύσεις και γενικότερα οικονομικά όφελι, κάτι που είναι αυτόπodeικτο στην περίπτωση της εκμετάλλευσής της παραγωγής της πορσελάνης στην Ευρώπη.

Έχοντας ήδη κάνει μία θριαμβευτική εμφάνιση από τις αρχές του 16ου αιώνα, ή πορσελάνη υπήρξε ένα πραγματικά σπάνιο αγαθό πολυτελείας προορισμένο για τις βασιλικές αυλές και τις ισχυρές οικογένειες ευγενών στην αναγεννησιακή Ίταλία. Αν και οι Πορτογάλοι και οι Ολλανδοί θαλασσοπόροι κατάφεραν να χαράξουν την πρώτη εμπορική ρότα μεταξύ Ευρώπης και Άπω Ανατολής στις αρχές του 1500 και να φέρουν τις πρώτες ποσότητες από πορσελάνινα αντικείμενα, ή ύπαρξή της ήταν γνωστή πολύ πρίν. Ήδη από τον 14ο αιώνα ο Ίταλός Μάρκο Πόλο, ο όποιος υπήρξε πιστός στις υπηρεσίες του Κινέζου αυτοκράτορα Κουμπιλάι Χάν για περισσότερα από δεκαεπτά χρόνια, της είχε δώσει τό ευρωπαϊκό της όνομα «πορσελάνη», κάτι που αναφέρεται στα απομνημονεύματα των μεγάλων του ταξιδιών στην Άσία που έγραψε κατά την όριστική επιστροφή του στη Βενετία τό 1304.²⁵

Αφού οι εισαγωγές του είδους ήταν πολύ περιορισμένες σε σχέση προς τη μεγάλη ζήτηση του από τους άριστοκρατικούς κύκλους, ήταν έπόμενο να ενισχυθεί ή ιδέα της παρασκευής του ύλικού και της δημιουργίας αντίστοιχων αντικειμένων σε ευρωπαϊκό πιά, έδαφος. Μετά από μία έκτεταμένη σειρά προσπαθειών και πειραματισμών από πολλά και αξιόλογα εργαστήρια κεραμικής με κύριο εργαστήριο των Μεδίκων της Φλωρεντίας, έπετεύχθηκε ένα είδος άργιλου κατάλληλο για ψήσιμο σε χαμηλές θερμοκρασίες, παρόμοιου με

23. [...]...Deux cents cinquante ouvriers, dont une partie est d'origine flamande, travaillent pour un prix de i' aune variant de 200 a 400 livres et se voient confies l'execution du travail selon une hierarchie assez precise...[...]. in: Pommier, Sophie/Mainguy, Christine *Histoire d'un art - L'art textile*, ό.π. σελ. 158.

24. Osborne, Harold *The Oxford Companion to the Decorative Arts*, Oxford University Press, 1975, Oxford, σελ. 761.

25. Bryant, Victor «History of Ceramics - German porcelain, Meissen», σημειώσεις διαλέξεων στο Harrow College of Higher Education, τμήμα H.N.D. Design Ceramics, 1986, London, σελ. 11, 12.

τήν πορσελάνη όχι όμως τόσο άνθεκτικό, ενώ έδειχνε να ύστερει κατά πολύ και στίς κλασικές ποιότητες του αυθεντικού ύλικού όπως ή σκληρότητα, ή ήμιδιαφάνεια και ή λεπτή λευκότητα.

Δέν ήταν παρά στίς αρχές του 18ου αιώνα πού ή επανάσταση στην κεραμική παράδοση τής γερμανικής κουλτούρας συγκλονίστηκε από τήν παρασκευή του πρώτου δείγματος εγχώριας πορσελάνης από άργιλο πού μπορούσε να ψηθεί σε ύψηλές θερμοκρασίες. Τό μυστικό τής έφευρεσης κρατούσε ή ιδιοφυής φυσιογνωμία του Γερμανού άλχημιστή Γιόχν Φρίντριχ Μπότεγκερ (Johann Friederich Bottger) ό οποίος στά 1708 κατάφερε να ανατρέψει τό καθεστώς του συνόλου των ματαιόπωνων προσπαθειών αίωνων για τή δημιουργία γνήσιας πορσελάνης. Μέ τή βοήθεια του έπιστήμονα Βόν Τσιρνχάουζερ (Von Tshirnhauser), ό οποίος είχε ήδη αρχίσει ανάλογες έφευρετικές προσπάθειες από τό 1701 στο ύαλοποιείο του στη Δρέσδη, δέν άργησαν να άποσπάσουν τό ενδιαφέρον του Δούκα τής Σαξωνίας Αύγουστου του Ισχυρού και να μετατρέψουν τό άπλό, ύαλοπαραγωγικό εργαστήριο σε ένα από τά μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής ειδών πορσελάνης στην Εύρώπη: τό Μερσίν.²⁶ Οί επιχειρηματικές προθέσεις του Δούκα διαφάνηκαν όχι μόνο στον τρόπο πού ό ίδιος όργάνωνε τήν παραγωγική διαδικασία, αλλά και στο «τελετουργικό» του σχεδιασμού και τής διακόσμησης των αντικειμένων πού αρχικά, ύπήρξαν αντίγραφα των κινέζικων. Άποσπώντας άλλους σχεδιαστές τής αύλης του παλατιού από τίς έντελώς διαφορετικές ασχολίες τους, δέν άργησε να βρει τό πρώτο κατάλληλο άτομο πού θα σφράγιζε με τή δημιουργική του δεινότητα τό ύφος, τόσο στη μορφολογία όσο και στη ζωγραφική διακόσμηση, των πορσελάνινων ειδών στο πρόσωπο του χρυσοχού Γιόχαν Γιάκομπ Ιρμίγκερ (Johann Jakob Iminger). Η άνοδική πορεία των πορσελάνινων ειδών έφτασε όμως στο άποκορύφωμά της με τίς ζωγραφικές παρεμβάσεις του φημισμένου ζωγράφου Γιόχαν Γκρέγκορ Χέρολντ (Johann Gregor Herold) ό οποίος στά 1720 κατόρθωσε να βρει τήν ένδεδειγμένη φόρμουλα, τόσο αισθητικά όσο και τεχνολογικά, ώστε όχι μόνο να αναπαραστήσει πιστότατα τά πολυπόθητα κινέζικα πρωτότυπα, αλλά και να έναρμονίσει τίς αισθητικές τους ποιότητες με αυτές πού ύπαγόρευε ή τρέχουσα γερμανική μόδα του μπαρόκ, παράγοντας έτσι μοναδικά, πρωτοποριακά αντικείμενα. Τό ταίριασμα των βασικών χρωμάτων, πολύ διαφορετικών από τά αντίστοιχα των κινέζικων ειδών, όπως τό βαθύ κόκκινο με τό τυρκουάζ, τό άπαλό μπλε και οι χαμηλοί τόνοι του κιτρινοπράσινου ή του δυνατού μωβ, άνήγαγε τά αντικείμενα στη σφαίρα τής ύψηλης καλλιτεχνικής αξίας έτσι ώστε να τύχουν ένθερμης άποδοχής από τίς μεγάλες ευρωπαϊκές αγορές πού τά προόριζαν για πελάτες των κύκλων τής άριστοκρατίας.

Υψηλός στά 1725 ή άπασχόληση γλυπτών τής γερμανικής καλλιτεχνικής ζωής στά εργαστήρια του Μείσέν, είχε σαν άποτέλεσμα τή δημιουργία των πρώτων τρισδιάστατων μοντέλων από τά καλούπια των όποιων

παράγονταν αντικείμενα πού έκαναν τό «έργοστάσιο» διάσημο: ανθρώπινες κυρίως μορφές κατασκευάζονταν σε συναρμολογούμενα τμήματα, χρωματίζονταν με κεραμικά όξεία ή σμάλτα, ψήνονταν και ένώνονταν με μεγάλη έπιδεξιότητα και προωθούνταν στην αγορά σε συγκεκριμένο αριθμό αντιτύπων. Τά θέματα τέτοιων μεμονωμένων αντικειμένων ή παραστάσεων φυσικού μεγέθους ή μινιατούρας ήταν συνήθως παρμένα από τή ζωή και τά πρόσωπα των βασιλικών αυλών του 18ου αιώνα.

Άν και ή άγοραστική manía για πορσελάνη ήταν εκδηλη ήδη από τον 17ο αιώνα, ή παραγωγική δυνατότητα του Μείσέν τήν κατέστησε ακόμη έντονότερη. Κατά τή διάρκεια του 1720 ό ίδιος ό ίδρυτής και προστάτης τής επιχείρησης συνέλαβε μία ιδιόρρυθμη ιδέα: τή μετατροπή μιας συγκεκριμένης αίθουσας του παλατιού σε εκθεσιακό χώρο όπου θα εκθέτονταν διακριτικά μοναδικά πορσελάνινα άγάλματα με τή μορφή ζώων, σε φυσικό μέγεθος. Η όνομασία του ήταν «Τό Ιαπωνικό παλάτι» και ή δημιουργία του σήμανε τήν έναρξη μιας ιδιάζουσας μόδας πού εύδοκίμησε στους μεγαλύτερους κύκλους ευγενών σε όλη τήν Εύρώπη. Μέχρι τό 1740 κάθε πρίγκιπας ή δούκας πού σεβόταν τον τίτλο του, είχε ήδη άποκτήσει τό δικό του Δωμάτιο με πορσελάνες (Porzellanzimmer).²⁷

Η παραγωγή τής πορσελάνης είχε σαν κύριο έμπορικό στόχο τίς πλούσιες πριγκιπικές κοινωνίες και αυτό σήμαινε ότι κατασκευαστικά δινόνταν έξαιρετικά μεγάλη σημασία τόσο στη φόρμα των αντικειμένων όσο και στη διακοσμητική τους πλευρά, άνεξάρτητα από τό πόσο αυτά άνέβαζαν τό κόστος τους. Αυτό είχε σαν άποτέλεσμα τήν άνάγκη για όλο και μεγαλύτερες έπιχορηγήσεις κάτι πού μοιραία άποτελούσε ένα βαρύ οικονομικό φορτίο για τους εμπλεκόμενους. Κατά τά μέσα όμως του 18ου αιώνα με τήν πτώση τής άπολυταρχίας, τήν άνάπτυξη των μεσοαστικών τάξεων και τήν εισαγωγή πρωτόγνωρων άφεψημάτων όπως ό καφές, τό κακάο και τό τσάι, παρατηρήθηκε μία σειρά έμπορικών ανακατατάξεων οι όποιες ύπαγόρευαν τή δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων όσον άφορούσε τήν προσφορά και τή ζήτηση. Έτσι οι κατασκευαστές πορσελάνης άρχισαν να αναθεωρούν τή στάση τους απέναντι στο κόστος παραγωγής τους και προχώρησαν σε άνασχηματισμούς πού ήταν όμως σε βάρος τής μέχρι τότε καλλιτεχνικής άριότητας των προϊόντων τους γιατί πίστευαν πως λιγότερο καλά φιλοτεχνημένα πορσελάνινα είδη κόστιζαν σε όλους λιγότερο, κάτι πού θα τά έκανε να άπορροφηθούν πιο εύκολα από τίς νεόπλαστες άγοραστικές εστίες. Η μαζική παραγωγή όμοειδών αντικειμένων είχε ήδη αρχίσει να ανατέλλει.

26. Bryant, Victor «History of Ceramics - German porcelain, Meissen», ό.π. σελ. 14.

27. Osborne, Harold *The Oxford Companion to the Decorative Arts*, ό.π. σελ. 630, 631.

Ἀκολουθοῦν δύο κείμενα πού διαβάστηκαν στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Πῶλ Κάρτλετζ, *Οἱ Ἕλληνες: Εἰκόνας τοῦ Ἐαυτοῦ καί τῶν Ἄλλων*, μτφ. Πάρις Μπουρλάκης (ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2002) πού ἔγινε στίς 19 Δεκεμβρίου 2002.

α) Ὁ ἐξανθρωπολογισμός τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

τοῦ Σπύρου Ράγκου

Ζοῦμε, ὑποτίθεται, στήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης. Στόν χῶρο τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας καί τῆς πληροφορίας τά σύνορα τείνουν νά καταργηθοῦν ὀλοσχερῶς. Οἱ περισσότεροι χαιρετίζουν αἰσιόδοξα τόν νέο κοσμοπολιτισμό τοῦ 21ου αἰώνα. Κάποιοι αἰσθάνονται δυσπιστία ἢ καί κατάφωρη ἀποστροφή. Ἡ ὑπέρμετρη δράση δικαίως προκαλεῖ ἀντίδραση πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση, κατά τόν ἀρχαῖο νόμο τῆς Ἀνάγκης. Ἡ πυθαγόρεια ἀρχή τῆς ἀπείρου, διευρυνόμενη καί ἐνισχύουσα τήν ἐπιρροή της, δημιουργεῖ μείζονα ἐφεση γιά καθορισμό καί οὐσιώδη συγκρότηση. Ἡ ἀντίθετη ἀρχή τοῦ πέρατος ἔτσι τὼνάεται. Τό γεγονός αὐτό ἀναπόφευκτα προκαλεῖ συγκρούσεις. *Omnis determinatio est negatio*.

Σήμερα ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τοῦ πολιτικοῦ προβληματισμοῦ πολλῶν, διανοουμένων καί μῆ. Στήν πολιτική θεωρία καί πρακτική ἡ ἔμφαση στήν ἔννοια τοῦ ἔθνους συνδέθηκε ἄρρηκτα μέ τήν ἰδέα καί, ἀκόμα περισσότερο, μέ τήν ἱστορική ἀνάδυση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ἡ ἐθνική ὅμως ταυτότητα ἔχει πλέον, εὐτυχῶς, ἀποδεσμευτεῖ ἀπό τή φυλετική ρητορεία. Ἡ νέα ἔμφαση βαρβαίνει τόν πολιτισμό στήν πιό γενική σημασία του, αὐτήν τοῦ τρόπου ζωῆς καί σκέψης μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων μέ ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον κοινές πεποιθήσεις. Ἡ πολιτιστική ταυτότητα ἀποτελεῖ σήμερα τόν πυρήνα πρὸς τόν ὁποῖο μέ κεντρομόλα τάση ὁδηγοῦνται ὅλες οἱ συζητήσεις περὶ ταυτότητας συλλογικῆς.

Στόν προβληματισμό αὐτόν ὁ καθηγητής Ἀρχαίας Ἱστορίας καί Πρόεδρος σήμερα τῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ

Πῶλ Κάρτλετζ (Paul Cartledge) δέν ἔχει προσφέρει καθόλου λίγα. Τό βιβλίο πού ἔχουμε τήν χαρά νά παρουσιάσουμε σήμερα στήν ἑλληνική, μετά τή γερμανική καί ἰαπωνική ἐκδοχή του (τό ὁποῖο, σημειωτέον, ἀνατυπώθηκε ἀρκετές φορές μετά τήν ἀρχική ἐκδοση τοῦ 1993 πρὶν ἐμφανιστεῖ σέ δεύτερη, ἐπαυξημένη ἐκδοση μόλις φέτος) – *Οἱ Ἕλληνες: Εἰκόνας τοῦ Ἐαυτοῦ καί τῶν Ἄλλων* – ἐξετάζει διεξοδικά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο συγκροτήθηκε ἡ ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων κατά τήν κλασική ἐποχή. Μέ γόνιμες ἐπιρροές ἀπό τόν δομισμό καί ἀπό τήν λεγόμενη σχολή τοῦ Παρισιοῦ, ὁ συγγραφέας παρουσιάζει, μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ βιβλίου, τά διπολικά ζεύγη μιᾶς ἄλλοτε συμπληρωματικῆς, συνηθέστερα ὅμως ἀποκλειστικῆς διαξενικτικῆς ἀντιθετικότητας, μέ τά ὁποῖα οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, καί κυρίως οἱ ἐλεύθεροι ὄριμοι ἄνδρες πολίτες, προσπαθοῦσαν νά ὀρίσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους. Στή διαδικασία αὐτή ἡ ἰδέα τοῦ Διαφορετικοῦ, τοῦ Ἀλλότριου, τοῦ Ξένου, συλλήβδην τοῦ Ἄλλου, καί μάλιστα τοῦ Ἀντίθετου Ἄλλου, ἀποκτᾷ καθοριστική (κυριολεκτικῶς) σημασία.

Ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἐξετάζει 5+1 πολικές ἀντιθέσεις τῶν Ἑλλήνων γιά νά καταλήξει σέ μιᾶ ἄλλη ἀντίθεση, πού κατ' οὐσίαν δέν ἀφορᾷ πλέον τοὺς Ἕλληνες ἀλλὰ Ἐμᾶς, ἢ καλύτερα Ἐμᾶς σέ σχέση μέ Αὐτούς. Οἱ πέντε βασικές ἀντιθέσεις τῶν Ἑλλήνων, καί θέσεις τοῦ βιβλίου εἶναι τά ζεύγη: Ἕλληνες/βάρβαροι, Ἄνδρες/γυναῖκες, Πολίτες/ξένοι, Ἐλεύθεροι/δοῦλοι, Θεοί/θνητοί. Ἀπό τά πέντε ζεύγη ἀντιπαράθεσης μέ τά ὁποῖα ὁ ἐλεύθερος, Ἕλληνας, ἄνδρας, πολίτης ὀρίζει τόν ἑαυτό του, μόνον στήν πόλωση θεῶν καί ἀνθρώπων, φαίνεται νά ἀνήκει ὁ ἴδιος στό «ἀρνητικό», μειονεκτικό σκέλος τῆς διπολικότητας: στά ὑπόλοιπα τέσσερα ζεύγη ὁ ἐλεύθερος Ἕλληνας ἄνδρας πολίτης, κατά τό δὴ λεγόμενον, «ἀγιάζει τά γένια του».

Ἡ +1 τῶν 5+1 πολικῶν ἀντιθέσεων πού ἐξετάζει

τό βιβλίο δέν ἀφορᾷ τήν ταυτότητα ἀλλά τήν πρόσληψη τοῦ παρελθόντος. Πρόκειται γιά τήν ἀντιπαράθεση Ἱστορίας καί Μύθου πού δέν ἀποτελεῖ παρά τήν ἐφαρμογή τῆς γνωστῆς στούς ἀρχαίους (καί γνωστῆς σέ μᾶς ἀπό τούς ἀρχαίους) ἀντίθεσης μεταξύ λόγου καί μύθου στόν χώρο τῆς καταγραφῆς τοῦ παρελθόντος, στόν χώρο τῆς ἱστοριογραφίας.

Σοφία εἶναι ἡ εὐαίσθητη διάκριση, ἡ ἐκλεπτισμένη καί διεισδυτική στίς λεπτομέρειες κρίση. Στήν καταγραφή τοῦ «ἀγιασμοῦ τῶν γενίων» τῶν ἀρρένων Ἑλλήνων πολιτῶν ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἀποφεύγει, μέ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία, τήν ὑπερβολή καί τήν ἔλλειψη καί ἐπιτυγχάνει αὐτό πού, ἀριστοτελικῶς εἰπεῖν, εἶναι «μεσότης τίς» καί ταυτόχρονα «ἀρετή», δηλαδή ὑπεροχή. Τό διπολικό μοντέλο ἐρμηνείας πού χρησιμοποιεῖ δέν τόν παροδηγεῖ ὥστε νά θεωρήσει ὅλα τά ἀντιπαραδείγματα τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ἐπὶ παραδείγματι τή διάσημη περίπτωση τῆς Ἀρτεμισίας στόν Ἡρόδοτο ἢ τή λιγότερο γνωστή περίπτωση τῆς Μανίας στόν Ξενοφῶντα, ὡς ἐξαιρέσεις πού ἐπιθεβαιῶνουν τόν κανόνα. Ἀντιθέτως βλέπει πλήρως τήν πλαστικότητα τοῦ ἐρμηνευτικοῦ μοντέλου καί προδραίνει σέ παρατηρήσεις πού ἀμέσως ὑποσκάπτουν κάθε μονολιθική, τουτέστιν ἐσφαλμένη, κατανόησή του.

Δέν ὑπάρχουν γυμνά γεγονότα. Αὐτό εἶναι τό μήνυμα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ. Ἡ διαβόητη γκιλοντίνια τοῦ Χιούμ, δηλαδή ἡ ἀγεφύρωτη διάκριση ἀνάμεσα σέ προτάσεις πού ἀφοροῦν γεγονότα (πραγματολογικές κρίσεις) καί προτάσεις πού ἀφοροῦν ἀξίες (ἀξιολογικές κρίσεις), πλέον δυσλειτουργεῖ, ὄχι γιατί περιέπεσε ἐπὶ μακρόν σέ ἀχρηστία, ἀλλά διότι ἀντιθέτως χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ μακρόν κατά κόρον. Ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ἀξιολογικοῦ χαρακτήρα τῆς μελέτης του. Παράλληλα ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τῆς προσπάθειας πού καταβάλλει προκειμένου νά προσεγγίσει τόν ἀρχαῖο πολιτισμό κατά τό δυνατόν ἐκ τῶν ἔνδον, *δίχως ὅμως ἀπώλεια τῆς ποθητῆς, ἢ μᾶλλον πολιτιστικά καθορισμένης ἀπαιτήσης, ἀντικειμενικότητας*. Ἀπό τίς δύο, κατά τή γνώμη μου, κύριες καί καθαυτό σημαντικές συμβολές τοῦ βιβλίου, ἡ πρώτη ἀνιχνεύεται ἐδῶ.

Πρόκειται γιά ἐκείνη τή μέθοδο προσέγγισης καί μελέτης τῶν κλασικῶν γραμμάτων, τήν ὁποία ὁ συγγραφέας, θέλοντας νά τονίσει τή σχέση ἀνοικειότητας μεταξύ Ἡμῶν καί Ἐκείνων, Νεωτερικῶν καί Ἀρχαίων, ἀποκαλεῖ «ἐξανθρωπολογισμό». Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, μᾶς λέει, πρέπει νά προσεγγιστοῦν μέ τή μέθοδο μέ τήν ὁποία ὁ σύγχρονος κοινωνικός ἀνθρωπολόγος προσεγγίζει τή ζωντανή κοινωνία πού παρατηρεῖ καί καταγράφει: ὡς κατ' ἀρχήν ξένοι καί κατά τοῦτο δυσνόητοι. Ἀντί νά θεωροῦνται ὡς δικοί μας, οἰκεῖοι, φίλοι, πρόγονοι, οἱ ἀρχαῖοι πρέπει νά ἰδωθοῦν ὡς ἀλλότριοι καί μάλιστα, παρά τή φαινομενική οἰκειότητά τους, ὡς κάποιες φορές ξένοι ἀπόμακροι. Μετά ἀπό ἀρκετούς αἰῶνες προσέγγισης τῶν ἀρχαίων, στήν Εὐρώπη ἀλλά καί ἐδῶ, ὡς «ἡμετέ-

ρων» ἡ μεθοδολογική αὐτή στάση ὑπόσχετα πολλά. Ὑπόσχετα, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, τήν κραταίωση ἐκείνης τῆς μεθόδου ἐρμηνευτικῆς ἐπιείκειας τήν ὁποία θά ἤθελα νά ὀνομάσω «ἱστορική συμπάθεια». Ὑπόσχετα, ὕστερα, αὔξηση τῆς εὐαίσθησις τῶν δικῶν μας αὐτιῶν στό ἀκουσμα τοῦ λόγου τῶν ἀρχαίων καί, συνεπῶς, μικρότερη ἐρμηνευτική διαστρέβλωσή του. Ὑπόσχετα, τέλος, πληρέστερη δική μας αὐτογνωσία.

Τίς τρεῖς αὐτές συνέπειες ὁ συγγραφέας τῶν Ἑλλήνων πιστεύω ὅτι ἀσμένως θά καλωσορίζε. Μιά περαιτέρω ὅμως συνέπεια πού μοῦ φαίνεται νά ἀπορρέει ἀπό τή μεταμοντέρνα στάση δέν νομίζω ὅτι θά τήν προσυπέγραφε. Ἀναφέρομαι στήν ἀρχαία ἀποψη, ἢ μᾶλλον στήν ἀποψη *κάποιων* ἀρχαίων, πού ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀξίες ἐνυπάρχουν στά πράγματα, ὅτι ἡ ἀξιολογική κρίση δέν εἶναι παρά μιᾶ δευτέρου ἐπιπέδου κρίση πραγματολογική.

Ἐκτός ἀπό τό τεράστιο μεθοδολογικό ὄφελος, τό βιβλίου τοῦ Πῶλ Κάρτλετζ μᾶς παρέχει καί ἓνα μεγάλο ὄφελος ἱστορικῆς οὐσίας. Μᾶς δείχνει καθαρά ὅτι ἡ κατανόηση τοῦ κόσμου μέ βάση τή διπολικότητα δέν περιοριζόταν σέ κύκλους φιλοσόφων καί ἐπιστημόνων τῆς ἀρχαιότητας, ὅπως γνωρίζαμε ἤδη, ἀλλά διαπότιζε ἀφενός μέν τούς ἱστοριογράφους συγγραφεῖς ἀφετέρου δέ τόν μέσο ἄνθρωπο καί τόν δικό του τρόπο θέασης τοῦ ἑαυτοῦ καί τῶν ἄλλων. Καί τό κέρδος αὐτό εἶναι ἀνεκτίμητο.

Μέ βάση τίς δηλωμένες μεθοδολογικές ἀρχές του, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἀνιχνεύει τίς ἀντιφάσεις ἐντός τοῦ ἐννοιολογικοῦ πλαισίου τῆς ἀρχαίας σκέψης. Ἄν δεχτοῦμε, γιά παράδειγμα, ὅπως τό κάνει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι οἱ βάρβαροι εἶναι φύσει δοῦλοι, τί γίνεται ὅταν ὁ δοῦλος δέν εἶναι βάρβαρος, ὅπως συνέβαινε ὡς ἐπὶ τό πολύ στήν Ἀθήνα, ἀλλά Ἕλληνας αἰχμάλωτος πολέμου, ἄρα φύσει ἐλεύθερος; Τί συμβαίνει ὅταν μιᾶ γυναίκα ἢ ὁποία ἔχει «τό βουλευτικόν ἀλλά ἄκυρον» κατορθῶνει ἐπαξίως νά ἡγεῖται ἀνδρῶν; Τί εἶδους πράγμα εἶναι μιᾶ «ἀνδρεία γυνή»; Ἡ πῶς ὁ πολίτης γίνεται ξένος μέσα στήν ἴδια τήν πόλιν πού τόν (ἀν)έθρεψε; Μέ αὐτές καί τέτοιες ἐρωτήσεις ὁ Πῶλ Κάρτλετζ κατορθῶνει νά ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀρχαιοελληνική κατασκευή τῆς ταυτότητας τοῦ ἄρρενος, Ἕλληνας πολίτου διαθέτει μικρότερο βαθμό συνέπειας καί ὀλοκληρώσεως, ἄρα περισσότερες ἐσωτερικές ἀντιφάσεις, ἀπό ὅσες ὁ μέσος Ἀθηναῖος πολίτης, ἢ καί ἓνας καθόλου μέσος καί καθόλου Ἀθηναῖος πολίτης, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, θά ἦταν διαθεμιμένος νά παραδεχτεῖ.

Πρός χάριν τῆς συζήτησης θά ἤθελα τώρα νά προβῶ σέ μιᾶ ὑπόθεση ἐργασίας, ἄρα πρόταση, καί σέ μιᾶ διαφοροετική ἐκτίμηση τῆς πηγῆς τῆς ἐλληνικῆς διπολικότητας. Ξεκινῶ μέ τήν πρόταση. Ἀπό τά πέντε ζεύγη ἀντιθέτων πού μελετᾷ τό βιβλίο, μόνον στήν ἀντίθεση θεῶν καί θνητῶν ὁ ἐλεύθερος πολίτης μᾶς ἐλληνικῆς πόλεως δέν μπορεῖ νά ταυτίσει τόν ἑαυτό του μέ τό «θετικό» σκέλος τῆς ἀντιπαράθεσης.

Μήπως τό γεγονός αυτό αποτελεί τήν αίτια, ή έστω μίαν αίτια, πού εξηγεί τήν ανάπτυξη θρησκευτικών τάσεων, στόν ύστερο έκτο και κυρίως στόν πέμπτο αιώνα, οί όποίες, υπό τήν μυθική αυθεντία του Όρφέα ή τήν όχι και πολύ λιγότερο μυθική προσωπικότητα του Πυθαγόρα, τόνιζαν τή σχέση ανάμεσα στήν ψυχή κάποιων μεμνημένων (μέ τήν τεχνική ή όποια άλλη σημασία του όρου) και τήν έγγενή άθανασία των θεών; Ό Έμπεδοκλής αποτελεί τόν αδιάψευστο πρώτο μάρτυρα αυτής τής τάσης. Τά λεγόμενα όρφικά χρυσά έλάσματα συνάδουν στό αυτό. Ό Πλάτων, τέλος, εξάγει ενδιαφέροντα περαιτέρω συμπεράσματα από τήν (μερική) αυτή ταύτιση ανθρώπων και θεών. Μήπως, μέ άλλα λόγια, έρωτώ, ή ίδια νοοτροπική τάση πού κάνει ορισμένους Έλληνες του πέμπτου αιώνα νά θεωρούν τους εαυτούς τους «ελεύθερους και ώραίους» έναντι όλων των άλλων τους όδηγει και στήν υπόγεια παραδίαση τής πιά άπαράδίασης τομής, αυτής πού χωρίζει τους δειλαίους βροτούς από τους μάκαρες θεούς;

Από τά πέντε ζεύγη αντίθετων, ο Πώλ Κάρτλετζ τονίζει τήν αντιπαράθεση ελευθέρων-δούλων ως τήν βασική και, αν τόν κατανοώ σωστά, ως επίσης τήν πρωταρχική. Στο σημείο αυτό θά μπορούσε κανείς νά διαφωνήσει και νά προκρίνει κάποια άλλη από τις πέντε. Έγώ θά ήθελα νά προκρίνω αυτήν μεταξύ άρσενικού και θηλυκού για τους έξής λόγους:

Πρώτον, ή ιδέα τής ελευθερίας δέν φαίνεται νά απέκτησε ποτέ στήν αρχαία Ελλάδα, και σίγουρα όχι προ τής έλληνιστικής εποχής, τήν έννοια τής έσωτερικής ελευθερίας του προσώπου. Η κλασική ελευθερία είχε χαρακτήρα κυριαρχικό (αυτό πού έμεις θά ονομάζαμε εθνική κυριαρχία επί ενός δεδομένου χώρου) και πολιτικό μέ τήν στενή έννοια (δηλαδή δυνατότητα συμμετοχής στή διαχείριση τής πολιτικής εξουσίας): είχε δηλαδή χαρακτήρα πολιτικό υπό τήν εύρεία έννοια του όρου. Στην έρμηνευτικώς πολύ ενδιαφέρουσα κλιμακωτή διαβάθμιση ανάμεσα στό άτομο, τό υποκείμενο και τό πρόσωπο πού έχει προτείνει ο Ζάν-Πιέρ Βερνάν, οί Έλληνες δέν φαίνεται νά πάτησαν ποτέ για τά καλά τό τρίτο σκαλοπάτι. Άρα ή ελευθερία τους δήλωνε περισσότερο πολιτική αυτονομία και λιγότερο προσωπικό αυτοκαθορισμό. Αυτό φαίνεται και από τήν τεράστια σημασία, και τό άσήκωτο φορτίο, πού διαθέτει για τό άτομο ή γνώμη των άλλων σέ μία κοινωνία βασικά αιδούς όπως ή αρχαιοελληνική.

Δεύτερον, στίς τέσσερις ή πέντε βασικές άρετές των Έλλήνων πού επαναλαμβάνουν και κωδικοποιούν τά ήθικοπολιτικά συγγράμματα του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη, ή ελευθερία λάμπει διά τής απουσίας της. Σέ ένα λόγο μάλιστα πού φαίνεται νά άπηχεί μία κοινή τής εποχής πεποίθηση, στό Συμπόσιο του Πλάτωνα, ή έθελοδοουλία στό «Άγαθόν» (μέ ή χωρίς εισαγωγικά, μέ ή χωρίς κεφαλαίο Α) θεωρείται προτιμότερη, και καθεαυτή έπαινετή, από

όποιαδήποτε (ψεκτική) μορφή έσφαλμένου δήθεν αυτοκαθορισμού. Η βασική, κατά τή γνώμη μου, ιδέα πού όδηγει σέ τέτοιες σκέψεις είναι ή ιδέα τής φύσεως ως του ένυπάρχοντος τελικού αίτιου κίνησης και ώρίμανσης προς ένα προκαθορισμένο σκοπό, αυτόν τής τελειότητας του έκάστοτε είδους. Άν οί άρετές είναι ύπεροχές και αν ή φυσική τάση είναι τάση ύπεροχής (ύπείροχον έμμεναι), τότε ή ικανοποίηση τής φυσικής τάσης ένδέχεται νά παράγει ως ύποπροϊόν της, αλλά όχι ως στόχο της, και τήν έλευθερία. Άλλά ο κύριος στόχος είναι άλλος: τό άγαθόν γενικά και ή εύδαιμονία στά ανθρώπινα. Μέ τήν έννοια αυτή ελευθερία δέν είναι τίποτε άλλο πλόν του φυσικού (όχι ύπερβατολογικού) αυτοκαθορισμού, όποτε δουλεία δέν είναι παρά ο έτεροκαθορισμός, από άλλους ανθρώπους ή από πάθη τής ψυχής. Δούλον δέν είναι παρά τό έτεροκαθοριζόμενο μέ τήν έννοια ότι ύπείκει σέ δυνάμεις εκτός του φυσικού ούσιώδους του καθορισμού, και έλευθερο αυτό πού αναδεικνύει τήν οικεία του φύση.

Τρίτον, στίς πρώτιστες κοσμογονικές και κοσμολογικές έκδοχές πού μάς έχουν διασωθει, ή διπολικότητα είναι έμφανής υπό τήν μορφή τής συμπληρωματικής αντίθεσης των φύλων, και μάλιστα μέ προεξάρχουσα μάλλον τή θηλυκή πλευρά: Τηθύς-Ωκεανός, Γαία-Ουρανός, Νύκτα-Φάνης, Χθονία-Ζάς, Άπειρον-όντα, Σκότος-Φώς. Η άναμφίβολη πατριαρχική και φαλλοκρατική σταδιακή εξέλιψη αυτών των «ιερών» δεδομένων μέχρι τής όλοσχερούς άντιστροφής τους κατά τήν ήγεμονική άθηναϊκή πεντηκονταετία (ανάμεσα στα Μηδικά και τόν Πελοποννησιακό πόλεμο) δέν συσκοτίζει ύποχρεωτικά τις άπαρχές τής ελληνικής διπολικότητας, αν και βεβαίως προσδίδει νέο νόημα στή διαδικασία κατασκευής τής ταυτότητας του μέχρι ύδρευς έπιτυχημένου κλασικού προτύπου του Έλληνος άνδρός. Τό νέο αυτό νόημα πιστεύω ότι φωτίζει μέ τόν καλύτερο τρόπο τό βιβλίο του Πώλ Κάρτλετζ.

Κλείνω μέ ένα πιά προσωπικό σχόλιο. Παρακολούθησα τήν προτελευταία σειρά μαθημάτων από τά όποια ξεπήδησαν Οί Έλληνες. Στο Καίμπριτζ, τήν εποχή εκείνη, ο Πώλ ήταν γνωστός ως ο άνθρωπος τής Σπάρτης (Sparta man). Δύο όγκώδη και έξονυχιστικά ακαδημαϊκά συγγράμματα, Σπάρτη και Λακωνία (1979) τό πρώτο (πού κυκλοφόρησε πέρυσι εκ νέου σέ δεύτερη έκδοση), Ό Άγρησίλαος και ή Κρίση τής Σπάρτης (1987) τό δεύτερο, είχαν ήδη δει τό φώς τής δημοσιότητας. Ό συγγραφέας τους ήταν ανά τόν κόσμο διάσημος ως ένας διόλου λακωνικός, αλλά λακωνικά καιρός, λακωνιστής. Στη σχέση, αν ύπάρχει, μεταξύ συγγραφών και συγγραφέων, κειμένων και ανθρώπων, θά τόν φανταζόταν κάποιος ως άπίστευτα σοβαρό και άπροσέγγιστα απόμακρο έπιστήμονα, όπως περίπου φαντάζεται κανείς τόν Θουκυδίδη. Στη διάρκεια των μαθημάτων αναδείχτηκε ή εικόνα ενός ιδιαίτερα εύχάριστου, ιδιαίτερα προσηνή

καί, κυρίως, ιδιαίτερα ανθρώπινου χαρακτήρα μέ μεγάλη έφεση στά εύφυή λογοπαίγνια καί τίς σημαίνουσες παρηγήσεις καί παρονομασίες πού μπορούσε νά κρατήσει άμείωτο τό ένδιαφέρον του άκροατηρίου του γιά πολλήν ώρα. Ως προσωπική ανακάλυψη αυτό δέν ήταν, ώστόσο, γιά μένα κάτι καινούργιο. Τόν έγνώριζα ήδη από καιρό ως τόν υπεύθυνο καθηγητή τής δικής μου διδακτορικής διατριβής καί ήξερα πολύ καλά τίς αγαθές (μέ τήν αρχαία σημασία τής λέξης) ποιότητες του ήθους του ως δασκάλου. Έξαιρετικά έμψυχωτικός, πάντοτε διαθέσιμος, άπίστευτα συνεπής, ιδιαιτέρως άνεκτικός στή διαφωνία, άνοιχτός σέ νέες ιδέες καί προσεγγίσεις, θετικός ακόμα καί σέ παλαιές ιδέες πού είχαν όμως περιπέσει στήν σκιά τής άχρηστίας ή τής έκτός συρμού διακωμώδησης ό Πώλ άποτελούσε ένδαλμα γιά τούς περισσότερους προπτυχιακούς καί πρωτίστως μεταπτυχιακούς φοιτητές του καί όχι λιγότερο γιά μένα. Άμφιβάλλω άν κανείς θά μπορούσε νά φανταστεί αυτά τά χαρακτηριστικά διαβάζοντας τά σπαρτιατικά βιβλία ή άρθρα. Τά στοιχεία όμως αυτά μπορούν κάλλιστα νά αναδυθούν στόν νου του άναγνώστη των Έλλήνων ή καί ενός έξ αυτών, του Δημοκρίτου, στόν όποίο ό Πώλ έχει επίσης αφιερώσει ένα μικρό βιβλίο πού δείχνει, όπως καί *Οί Έλληνες*, όλη τήν πολιτική καί ανθρώπινη ευαισθησία του. Μέ τά έργα αυτά ό Πώλ δείχνει πόσο κοντά βρίσκεται στό τέλος τής δημοκρατίας «ενεστούς», ένα άλλο όνομα τής όποίας είναι, κατά τίς πηγές, ή «ευ-θυμία». Δείχνει επίσης πόσο οι άπόμακροι Έλληνες μπορεί κάποτε, τουτέστιν σπανίως, νά γίνονται κοντινοί, σχεδόν σαν καί Έμās, σχεδόν δικοί μας.

6) Η προσωπική ιστορία του ιστορικού Πώλ Κάρτλετς

της Νότας Κούρου

Προκειμένου νά συμπληρωθεί ή εικόνα του Πώλ Κάρτλετς, ταιριαστά είναι καί δυό λόγια γιά τήν αρχαιολογική παιδεία του. Θά ήθελα όμως νά αναφερθώ σύντομα καί σέ κάποιες πτυχές τής προσωπικότητάς του, όχι μόνον γιατί τήν θεωρώ ένδιαφέρουσα, αλλά κυρίως γιατί άντιλαμβάνομαι ότι ένδιαφέρει καί όλους εκείνους πού επιθυμούν νά κατανοήσουν τό έργο του.

Η φράση «to understand history, first study the historian» πού ακούγεται συχνά, άλλοτε ειρωνικά, άλλοτε θετικά, σέ καμιά άλλη περίπτωση δέν θά ταιριαζε καλλίτερα όσο στόν συγκεκριμένο συγγραφέα. Άλλωστε ό ίδιος στό περίφημο βιβλίο του *Οί Έλληνες*, στή σελ. 31 τής ελληνικής έκδοσης, λέει επί λέ-

ξει: «Ίσως κανένα θέμα δέν ήταν (καί δέν είναι) βασικότερο από τό θέμα τής ταυτότητας, συλλογικής ή άτομικής, έθνοτικής, φυλετικής, πολιτικής ή ό,τι άλλο». Καθώς, λοιπόν, καί ό ίδιος έγγράφως δηλώνει πόσο σοβαρή υπόθεση θεωρεί τή γνώση τής ταυτότητας του άτόμου καί των παραμέτρων πού τήν προσδιορίζουν, άπεφάσισα νά τό έπιχειρήσω μέ τήν αυτοπεποίθηση πού μου δίνει γιά τό θέμα ή πολύχρονη γνωριμία μου μέ τόν συγγραφέα μας.

Μέ τόν Πώλ Κάρτλετς έχω τήν τιμή καί τή χαρά νά συνδέομαι μέ μία πολύ θερμή φιλία έδώ καί τριάντα περίπου χρόνια, δηλαδή από τήν εποχή πού ήμασταν καί οι δύο φοιτητές του ίδιου καθηγητή, του Τζών Μπόρντμαν, στήν Όξφόρδη. Φυσικά δέν άγνοώ τούς κινδύνους παραποίησης τής αλήθειας πού έμπεριέχει κάθε προσωπική εκτίμηση, ιδιαίτερα όταν είναι συναισθηματικά φορτισμένη. Γι' αυτό καί θά τό έπιχειρήσω μέ φειδώ καί σέ συνδυασμό μέ τή σύντομη άναφορά στήν αρχαιολογική παιδεία του συγγραφέα μας.

Γόνος εύπορης, μεσο-αστικής οικογένειας ό Πώλ Κάρτλετς καί άπόφοιτος καλού ιδιωτικού σχολείου του Λονδίνου, του πολύ γνωστού The St Paul's Schools, γίνεται δεκτός στήν Όξφόρδη, στό New College, γιά Κλασικές Σπουδές αρχικά καί Άρχαία Ιστορία στή συνέχεια. Είναι οι αρχές τής δεκαετίας του '70, όταν ή ύφήλιος συγκλονισμένη μεταξύ πολλών άλλων καί από τόν πόλεμο στό Βιετνάμ καί τίς όλέθριες συνέπειές του διέρχεται μία φάση μεγάλης άγωνίας, ενώ όλοι οι σκεπτόμενοι νέοι τής εποχής αναπτύσσουν έντονο ένδιαφέρον γιά τή διεθνή πολιτική σκηνή καί τήν κοινωνική δικαιοσύνη. Είναι ή εποχή πού ή έπιστήμη τής ιστορίας ως φορέας άυτογνωσίας των λαών άποκτά, όπως καί ή κοινωνική άνθρωπολογία, ιδιαίτερο ένδιαφέρον γιά τούς νέους. Η στροφή του συγγραφέα μας, λοιπόν, στήν αρχαία ελληνική ιστορία φαίνεται νά άνταποκρίνεται πλήρως στό πνεύμα καί τίς τάσεις τής εποχής.

Στα χρόνια των σπουδών του στήν Όξφόρδη διακρίνεται γιά τίς επιδόσεις του σέ πολλά, αλλά κυρίως έπηρεάζεται έντονα από δύο καθηγητές του, οι όποιοι πραγματικά φαίνεται ότι σφράγισαν τήν προσωπικότητά του. Πρόκειται γιά δύο μεγάλα άστέρια τής εποχής, τόν αρχαιολόγο Τζών Μπόρντμαν, τώρα Σέρ Τζών, καί τόν ρηξικέλευθο ιστορικό Τζέφρυ ντέ Σάιντ Κρουά, τόν συγγραφέα του σημαντικότετου συγγράμματος γιά τήν *Ταξική πάλη στήν αρχαία Ελλάδα*. Ο Μπόρντμαν υπήρξε ό επιβλέπων καθηγητής στήν εκπόνηση τής διδακτορικής διατριβής του Πώλ Κάρτλετς καί του έμαθε αρχαιολογία μέσα από τήν καλή όψη του άγγλικού έμπειρισμού. Η άμφισήτηση τής αθεντίας των θεωριών καί ή έπιμονή στήν ακρίβεια των δεδομένων καί τή μεθοδική έπεξεργασία τους πού χαρακτηρίζουν τόν συγγραφέα, ασφαλώς προέρχονται από τόν δάσκαλο, στόν όποίο όμως δέν έμεινε πιστός ό μαθητής.

Ὁ Πῶλ Κάρτλετζ εἶναι ἴσως ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους διεθνῶς μαθητὲς τοῦ Μπόρντμαν, ἴσως ὁ μοναδικός, πού δέν ἀκολούθησαν ἀρχαιολογική καριέρα – κατὰ κανόνα ἐξασφαλισμένη στὴν Ἀγγλία μὲ τὶς συστάσεις τέτοιου δασκάλου. Ἄντ' αὐτοῦ προτίμησε τὴν ἀρχαία ἱστορία κάτω ἀπὸ τὴν ὁμπρὲλα τοῦ ντέ Σαϊντ Κρουά, πού τοῦ ταίριαζε καλύτερα καὶ τὸν ἐνέπνεε περισσότερο. Ἄνθρωπος μὲ σκέψη βαθιά πολιτική, μὲ ὄραμα καὶ ἐπιστημονικό ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν δομῶν τῆς κοινωνίας καὶ τὸ ἱστορικό πέρασμα ἀπὸ μιά φάση στὴ διάδοχη φάση τοῦ γίνεσθαι, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἀναπτύσσει ἐξ ἀρχῆς ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις στὸ Αἰγαῖο κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς χρόνους.

Ἡ διδακτορική του διατριβὴ εἶχε ὡς θέμα τὴν Πρώιμη Σπάρτη (*Early Sparta: ca 950-650 BC*) καὶ ὑπότιτλο «μιά ἀρχαιολογική καὶ ἱστορική μελέτη». Στὸ νεανικό αὐτό, ἀλλὰ γραμμένο μὲ νεῦρο καὶ ἐμπνευση ἔργο, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ προσφέρει μιά πολυεπίπεδη προσέγγιση γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας, χρησιμοποιώντας ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς μεθόδους κατὰ περίπτωση. Φυσικά στόχο τῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν κοινωνικῶν δομῶν στὴν Πρώιμη Σπάρτη, ἀλλὰ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀφορᾷ τὰ ὑλικά κατάλοιπα τῆς Λακωνίας. Βεβαίως ἡ ἐποχὴ πού ἐρευνᾶται προσφέρεται καλλίτερα γιὰ ἀρχαιολογικὲς προσεγγίσεις, τὶς ὁποῖες ἄλλωστε ὁ Πῶλ Κάρτλετζ χειρίζεται μὲ δεξιότητες. Ἀσφαλῶς δέν ἀσχολεῖται μὲ θέματα ὀπτησης καὶ πυροτεχνολογίας, ἀλλὰ γνωρίζει πολὺ καλά τὴ διαδοχὴ τῶν κεραμικῶν ρυθμῶν καὶ μπορεῖ νὰ ἐλέγξει τὴν ἀξιοπιστία μιᾶς στρωματογραφίας, ὅπως καὶ κάνει π.χ. γιὰ τὴ στρωματογραφία τοῦ Ἄμυκλαιου. Ἀξιοποιώντας τὶς δυνατότητες τῆς κεραμικῆς προχωρεῖ στὰ δύσβατα θέματα τῶν χρονολογήσεων μὲ ἐπιτυχία. Ἄξιζε νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἂν καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἔρευνα τῆς πρώιμης λακωνικῆς κεραμικῆς ἦταν στὰ σπάργανα, τὰ σχετικὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἔρευνας, ὅπως ἐμφανίστηκαν στὴ δημοσιευμένη μορφή τῆς διατριβῆς ὡς βιβλίου ἀργότερα, χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τῆς ἀρχαιολογίας.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ πού ὀλοκληρώθηκε ὡς διατριβὴ τὸ 1975 καὶ μετατράπηκε σὲ βιβλίο τὸ 1979 (*Sparta and Laconia. A Regional History 1300-362 BC*) ξεκίνησε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συγγραφέα μας γιὰ τὴ Σπάρτη καὶ τὴ Λακωνία. Ἀπὸ νέος, δηλαδὴ ὑπῆρξε φιλολάκων καὶ παρέμεινε – φυσικά νέος – ἀλλὰ, κυρίως, συνεπὴς φιλολάκων. Μπορῶ νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἐπισκέπτεται τὴ Λακωνία καὶ τὴ Μάνη τουλάχιστον κάθε δεῦτερο χρόνο. Παρακολουθεῖ ὅσα γράφονται στὸν τύπο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ κυρίως γιὰ τὴ Λακωνία, καὶ γεμίζει τὸ σπίτι του μὲ τὰ σχετικὰ ἀποκόμματα ἐφημερίδων ἢ περιοδικῶν καὶ τὰ

σπίτια τῶν φίλων του μὲ φωτοτυπίες γεμάτες ποικίλα σχόλια, γραμμένα μάλιστα μὲ πολὺ χιούμορ.

Ἡ Λακωνία ἔχει μιά ξεχωριστὴ λειτουργικότητα στὴ σκέψη του πού συχνὰ ξαφνιαίνει, ἀλλὰ αὐτός ὁ φιλολακωνισμός του δέν εἶναι τυχαῖος βέβαια, οὔτε ἀπλῶς ρομαντικός. Εἶναι ἀντίθετα μιά συνειδητὴ ἐπιλογή, τὸ ὄχημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου μὲ μιά συγκεκριμένη ὀπτική καὶ μέθοδο πού στοχεύει στὴ διερεύνηση καὶ τὴν ἀποκάλυψη νέων πτυχῶν τοῦ πολυσυζητημένου σπαρτιατικοῦ κόσμου. Δέν εἶναι, λοιπόν, τυχαῖο πού ὁ συγγραφέας μας προβάλλει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἓνα δυναμικό ἀκαδημαϊκό προφίλ ἐστιασμένο μὲ σαφήνεια καὶ ἐνάργεια στὴν Λακωνία. Ἀπὸ τὸ προδρομικό *Sparta and Laconia* τοῦ 1979, πού εἶναι μιά πολιτικὴ ἱστορία τῆς Σπάρτης, μέχρι τοὺς Ἑλληνας καὶ τὸ *The Spartans* πού μόλις κυκλοφόρησε, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἀναπτύσσει τὶς ιδέες του καὶ ἐπιχειρεῖ τὶς ἐρμηνεῖες του γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο μὲ ἐπίκεντρο κατὰ κανόνα τὴ Λακωνία καὶ τὴ Σπάρτη.

Σὲ ὅλες τὶς μελέτες του γίνεται πλήρης χρῆση τῶν πρόσφατων ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων πού συχνὰ τοῦ ἐπιτρέπουν νέες, συχνὰ ρηξικέλευθες προσεγγίσεις. Τὶς ρίζες αὐτῶν τῶν προσεγγίσεων πού γέννησε ἡ Ὁξφόρδη, καλλιέργησε καὶ ἀνέπτυξε περισσότερο τὸ Καίμπριτζ τῶν νεωτεριστικῶν θεωριῶν. Κυρίαρχη μορφή τοῦ χώρου ὁ μεγάλος ἱστορικός τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ Σέρ Μόουζες Φίνλεϋ, βρισκεται στὸ Καίμπριτζ, ὅταν ὁ Πῶλ Κάρτλετζ ἀρχίζει τὴν καριέρα του ἐκεῖ, ὡς λέκτωρ ἀρχικά καὶ καθηγητὴς κατόπιν, στὸ Clare College. Ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὶς μελέτες καὶ τῶν δύο ἱστορικῶν διακρίνει ὁ ἴδιος σεβασμός στὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα, πού τὰ χρησιμοποιοῦν μὲ σύνεση καὶ γνώση. Ἐχοντας τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ ρόλος τῆς ἀρχαιολογίας σήμερα εἶναι νὰ ἐρμηνεύει τὶς ἀλλαγές τοῦ παρελθόντος καὶ ὄχι μόνον νὰ ἀναπλάθει τὸ παρελθόν σύμφωνα μὲ τὰ ὑλικά κατάλοιπα, ὁ Πῶλ Κάρτλετζ συχνὰ ἀναφέρεται πειρακτικά στὶς στυλιστικὲς προσεγγίσεις τῶν ἀρχαιολόγων, λειτουργώντας ἔτσι ὡς ἱστορικός πού δέν ἀποδέχεται τὴν στυλιστικὴ ἀξιολόγηση αὐτὴ καθεαυτὴ ὡς μέσον προσέγγισης τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ὡστόσο, ὅταν ὁ ἴδιος τὸ κρίνει ἀναγκαῖο, δέν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσει τὴν τεχνολογικὴ ἀνάλυση ὡς μέθοδο, ὅπως κάνει π.χ. σὲ ἓνα ἄρθρο του στὸ *Periplus*, τὸν τιμητικό τόμο γιὰ τὸν Μπόρντμαν, ὅπου συζητᾷ ἓνα μικρὸ χάλκινο εἰδῶλιο. Ἄλλὰ φυσικά ἀμέσως μετὰ τὴ στυλιστικὴ ἀνάλυση καὶ τὴν ταύτιση τοῦ ἐργαστηρίου, περνᾷ στὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς προκειμένου νὰ διακρίνει τοὺς λόγους τῆς ἐπιλογῆς τοῦ συγκεκριμένου ἀναθήματος.

Στὶς συχνὰ ρηξικέλευθες ἐρμηνεῖες του, οἱ δομικὲς προσεγγίσεις παίζουν ἰδιαίτερο ρόλο, ὅπως γιὰ παράδειγμα στοὺς Ἑλληνας, προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ σπουδαιότητα τῆς ἰδεολογίας στὴ διαμόρφωση τῶν

κοινωνικῶν δομῶν. Ἐνα ἄλλο τέτοιο θαυμάσιο βιβλίο εἶναι *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece* (1998), τοῦ ὁποῖου εἶναι ἐκδότης καί συγγραφέας τῶν 2/3 τοῦ κειμένου. Ἄν καί σέ πρῶτο ἐπίπεδο αὐτές οἱ προσεγγίσεις φαίνεται ὅτι εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπό τήν κοινωνική ἀνθρωπολογία, οἱ στόχοι τῆς ἔρευνας καί οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους ἐπιλέχθηκαν, δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τά σπέρματα αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος μποροῦν νά ἰχνηλατηθοῦν στά φοιτητικά χρόνια καί τή μαθητεία τοῦ δίπλα στόν ντέ Σαίנט Κρουά.

Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν ὁ Πῶλ Κάρτλετς ἄρχιζε τήν καριέρα του ἦταν ἕνας ἀνήσυχος νεαρός πού τόν ἀπασχολοῦσαν πολύ τά σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα, ἡ Ἑλλάδα τῆς πρώτης μεταπολίτευσης, ἀλλά καί ἡ διαφθορά τῶν γραφειοκρατικῶν κομμάτων, ἡ ταξική πάλη, τά ἐθνικο-απελευθερωτικά κινήματα τῆς ἐποχῆς. Στήν περίοδο τῆς ὠριμότητας, τώρα πού τά ριζοσπαστικά ἐντυπα καί οἱ φίλοι πού τά διένειμαν τά Σάββατα στήν High Street εἶναι μακρινό παρελθόν, βλέπουμε τά πρόσφατα κείμενά του νά ἀπευθύνονται ὄχι μόνο στούς εἰδικούς, ἀλλά στό εὐρύ κοινό — προφανῶς ἀναγνωρίζοντας ὅτι σέ αὐτό ἀνήκει τό παρελθόν καί ἡ ἱστορία του. Τέτοιας μοναδικῆς ποιότητος βιβλία εἶναι καί οἱ *Ἑλληνες* καθῶς καί τό πολύ πρόσφατο *The*

Spartans. Ἡ ἐπιλογή αὐτῆς τῆς προσέγγισης ἀνταποκρίνεται κατά τή γνώμη μας ὄχι στήν ἰδιαίτερα πλέον ἀνεπτυγμένη ἀναλυτική καί συνθετική ικανότητα τοῦ συγγραφέα, ἀλλά στήν παράδοση τοῦ ντέ Σαίנט Κρουά, πού τόν ὀδήγησε νά λειτουργεῖ περισσότερο ὡς διανοούμενος παρά ὡς ἀποστειρωμένος, ἀκαδημαϊκός ἐρευνητής.

Τέλος, παρακολουθώντας συνολικά τήν ἐπιστημονική ἐξέλιξη καί γενικότερα τήν πορεία τοῦ Πῶλ Κάρτλετς ἀπό τή δεκαετία τοῦ '70 στήν Ὁξφόρδη μέχρι σήμερα στό Καίμπριτζ καί στά βιβλία πού μετατρέπονται σέ σενάρια γιά τήν τηλεόραση, μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ πολλές ἀλλαγές σέ ὅλα τά ἐπίπεδα: στή γραφή (ἀπό τά εἰδικά κείμενα στά κείμενα γιά τό εὐρύ κοινό), στίς μεθόδους καί τίς προσεγγίσεις (γιά νά θυμηθοῦμε τουλάχιστον τίς δομικές προσεγγίσεις του στούς πρόσφατους *Ἑλληνες*), ἀκόμα καί στό ἀντικείμενο (δίπλα στή Λακωνία συμπαρατάσσονται τώρα πολλά ἄλλα πού φθάνουν ὡς τόν Δημόκριτο καί προαναγγέλλεται καί ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος). Ἄλλά παράλληλα εἶναι σαφές μέσα σέ ὅλα αὐτά ἡ συνέπεια τοῦ ἐρευνητῆ μέ ἰδεολογία καί ἀρχές, ἀλλά καί μέ σεβασμό στόν ἀναγνώστη καί τήν ἱστορία, πράγματα πού κατά τή γνώμη μας φέρουν τή σφραγίδα τῶν δασκάλων του.



20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

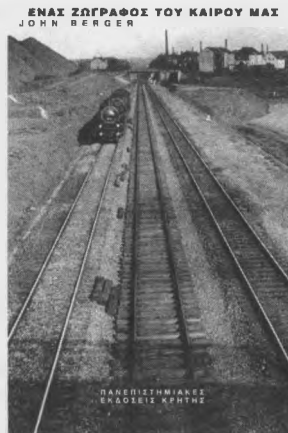
Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ. 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583



16 x 23,7 cm, σελ. 190

Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του.

Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

ΜΑΡΚ ΦΕΡΡΟ

Κινηματογράφος και Ίστορία

μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, έκδ. Μεταίχμιο, 'Αθήνα 2002

της Μαρίνας Κόντη

Ο Μάρκ Φερρό είναι ιστορικός, διευθυντής σπουδών της Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales (Σχολή 'Ανωτέρων Σπουδών στις Κοινωνικές 'Επιστήμες) και μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Annales*. Πρόσφατα εκδόθηκε στα ελληνικά τό βιβλίο του *Κινηματογράφος και Ίστορία*. Είχαν προηγηθεί τά βιβλία: *Ποιές γνώσεις και ποιές αξίες νά μεταδώσουμε στα παιδιά μας* (2002) και τό *Πώς άφηγούνται τήν ιστορία στα παιδιά σέ όλόκληρο τόν κόσμο* (2001) από τίς ίδιες εκδόσεις.¹

Τό παρόν βιβλίο είναι συλλογή κειμένων πού είχαν δημοσιευθεί σέ γαλλικά περιοδικά και εφημερίδες. Τά περισσότερα είναι γραμμένα μεταξύ του 1973 και του 1977. 'Εξάλλου ή πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού στα γαλλικά πραγματοποιείται τό 1977. Τό 1993 τό βιβλίο επανεκδίδεται, προστίθενται μερικά ακόμα κείμενα, μεταξύ αυτών και μιά συνέντευξη του, όπου μιλά αναλυτικά για τήν «Παράλληλη ιστορία», σειρά πού προβλήθηκε στή γαλλική τηλεόραση. 'Εκεί ό Φερρό χρησιμοποιούσε ταινίες των αρχείων, μέ τήν παρουσία μαρτύρων. Σέ αυτή τήν έκπομπή πρωτοπροβλήθηκαν και σπάνια επίκαιρα, όπως ή ύποδοχή των Γερμανών κατακτητών μέ λουλούδια από κατοίκους ελληνικών περιοχών.

Παρόλο λοιπόν πού τό βιβλίο αυτό είναι συλλογή κειμένων γύρω από τή σχέση κινηματογράφου, ιστορίας και ιδεολογίας έντούτοις παρουσιάζει έσωτερική συνοχή καθώς διαπερνάται από τήν ακόλουθη ύπόθεση εργασίας πού λειτουργεί ως κεντρική ιδέα: «'Η ταινία, είτε άπεικονίζει τήν πραγματικότητα είτε όχι, ως ντοκυμαντέρ ή ως μυθοπλασία, μέ άληθινή ή

έντελως φανταστική πλοκή, συνιστά ιστορία». 'Από 'κει και πέρα ξετυλίγεται τό κουβάρι τής τεκμηρίωσης αυτής τής ύπόθεσης. 'Η ταινία άντιμετωπίζεται ως ιστορικό τεκμήριο, μιλά για τήν ιστορία τής εποχής ακόμα και ψέμματα νά λείει. 'Ο ιστορικός όφείλει νά αξιοποιήσει τίς πληροφορίες αυτές, «καθήκον του είναι νά στερήσει από τούς θεσμικούς μηχανισμούς τό μονοπώλιο πού ιδιοποιήθηκαν [...] όφείλει νά βοηθήσει τήν κοινωνία νά συνειδητοποιήσει τούτο τόν δόλο». Τό έργο του Φερρό είναι νά δημιουργεί αναλυτικές μεθόδους μέ στόχο νά έντοπίζει στοιχεία τής πραγματικότητας στή μυθοπλασία και τό φανταστικό. Τά επίκαιρα, οι ταινίες μυθοπλασίας και οι προπαγανδιστικές ταινίες αποτελούν υλικά για τόν ιστορικό και μάλιστα ίδιας φύσης, αναφέρει.

'Ολόκληρη ή εργασία του Φερρό διαπνέεται από τήν ανάγκη κριτικής εξέτασης των ταινιών, είτε πρόκειται για επίκαιρα είτε για ταινίες μυθοπλασίας. 'Η όξυνδέρχεια και ή κριτική ματιά του καθώς όμως και ή βαθιά γνώση των ιστορικών γεγονότων τά όποια μελετά, προκαλούν τή συναγωγή ιδιαίτερα ένδιαφε-

1. 'Επίσης έχουν μεταφραστεί τά παρακάτω βιβλία: *'Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, έκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 1997, *Κοινωνίες άρρωστες από πρόοδο*, έκδ. Λιβάνη, 'Αθήνα 1999, *'Από τά σοβιέτ στό γραφειοκρατικό κομμουνισμό και τό 'Ιστορία υπό έπιτήρηση*, *'Επιστήμη και συνείδηση τής ιστορίας*, έκδ. Νηίδες, Σκόπελος 1999. Τέλος, υπό έκδοση, *Τά ταμπού τής ιστορίας*, από τίς εκδόσεις Μεταίχμιο.

ρόντων συμπερασμάτων. Χρησιμοποιεί τά εργαλεία και τούς κώδικες πού τού προσφέρει ή γνώση τής κινηματογραφικής γλώσσας και ή γνώση τής ιστορίας συνάγοντας αξιοσημείωτες και δευδερχείς παρατηρήσεις γύρω από τήν ιστορία αλλά και τήν κοινωνία τής εποχής πού διαδραματίζονται τά γεγονότα καθώς και τής εποχής πού μιά ταινία γυρίστηκε.

Πολλές φορές, μās λέει ο Φερρό, είναι πολύ δύσκολο νά αποφανθεί κανείς για τή γνησιότητα τών κινηματογραφικών επίκαιρων –εκτός κι αν είναι κάποιος ιδιαίτερα εξασκημένος στό νά αποκωδικοποιεί τό όρατό, όπως και νά έμμένει στή σημασία τού μή όρατου. Πολλές φορές οι μαρτυρίες έχουν ανασυσταθεί ή έσκεμμένα τροποποιηθεί. Πάντως όρισμένα τεκμήρια αξίζει νά παραβληθούν μέ πηγές άλλου είδους. Παράδειγμα φέρνει τό έξις τεκμήριο: *Βερολίνο, Νοέμβριος 1918, τά στρατεύματα έπιστρέφουν από τό μέτωπο (1914-1918, 'Ο Μεγάλος Πόλεμος, από τά αρχεία τής Goblenze)*. Τό συγκεκριμένο τεκμήριο, χρονολογημένο στίς 18 Νοεμβρίου, δείχνει τόν πληθυσμό τού Βερολίνου νά πανηγυρίζει. 'Ο πληθυσμός τής πόλης άγνοεί ότι ή Γερμανία ήττήθηκε στόν πόλεμο. 'Ο πόλεμος όμως είχε λήξει. 'Ο Φερρό μās δείχνει πώς αλλοιώνεται ή πραγματικότητα ακόμα και στά επίκαιρα. Είτε μέ όπλο τήν τεχνική (τή γωνία λήψης, τό βαθμό ευκρίνειας τών εικόνων, τόν φωτισμό, τό βάθος πεδίου, τόν ρυθμό τής δράσης κλπ), είτε μέσα από τίς αποσιωπήσεις, είτε μέσα από προπαγανδιστικές τεχνικές (π.χ. ο *έξορκισμός* τών Ναζί, νά δείχνουν δηλ. ότι όλα πηγαινούν καλά τή στιγμή πού χάνουν τόν πόλεμο), τά επίκαιρα δέν τά λένε όλα, ακόμα και αν παραβληθούν μεταξύ τους.

Στήν κινηματογραφική έκδοχή τής ιστορικής μυθοπλασίας ο Φερρό έπιμένει ότι σημαντικό στοιχείο για μιά ταινία είναι οι πληροφορίες πού επιλέγονται τή χρονική στιγμή πού πραγματοποιείται τό έργο. Έδώ «τά ήνία αναλαμβάνει τό παρόν και όχι τό παρελθόν, όπως συμβαίνει στήν ιστορία-μνήμη». Έξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις όπου ο δημιουργός ανασυστήνει ή ανασυνθέτει τά ιστορικά γεγονότα, όπως π.χ. ο *Αϊζενστάιν* στό *Θωρηκτό Ποτέμκιν*. 'Ο Φερρό έντυπωσιάζεται από τό *παράδοξο*, όπως λέει, αυτής τής ταινίας. Πώς είναι δυνατόν, αναφέρει, αυτή ή ταινία νά αναπλάθει τίς επαναστατικές συνθήκες τόσο αξιοθαύμαστα, καλύτερα από κάθε άλλο ιστορικό έργο, τή στιγμή πού οι πληροφορίες πού παρουσιάζονται είναι ως επί τό πλείστον πλάσματα τής φαντασίας τού *Αϊζενστάιν*.

Πλήθος ταινιών χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα. Μερικές λειτουργούν κιόλας ως πρότυπα ανάλυσης και συναγωγής συμπερασμάτων σχετικών μέ τήν ιδεολογία πού κάθε φορά προβάλλεται. Για παράδειγμα, υποδειγματική είναι ή ανάλυση τών ταινιών: *Τσαπάεφ* τών αδελφών Βασίλιεφ (1934), ο *Ναπολέων* τού *Άμπέλ Γκάνς* (1927), τό *Ρο Ζακονι* (*Σύμ-*

φωνα μέ τόν νόμο) τού Λέβ Κουλέσοφ (1926), ή *Μάνα* τού Πουντόβκιν (1926) αντιπαρατιθέμενη μέ τήν *Άπεργία* τού *Αϊζενστάιν* (1925), ο *Έβραϊός Σύς* τού Χάρλαν (1940), ή ο *Τρίτος Άνθρωπος* τού Κάρολ Ρίντ (1949).

Δέν μένει έξω ο άμερικάνικος κινηματογράφος και ή ιδεολογία πού αυτός έφερνε: τήν ιδεολογία τής *Άμερικης* ως *χωνευτήρι*. Η έξύμηση τής άμερικανικής δημοκρατίας, και τής εθνικής συμφιλίωσης μέ τρανό παράδειγμα τό *Όσα παίρνει ο άνεμος*, όπου καμιά πραγματική μάχη δέν αναπλάθεται, τά πολιτικά προβλήματα σβήνουν μπροστά στό όφελος τών ήρώων, ή *Σκάρλετ* και ο *Ρέτ Μπάτλερ* δέν ένσαρκώνουν κανένα συγκεκριμένο πολιτικό ιδεώδες. Κι εδώ πολλές άμερικάνικες ταινίες προσφέρονται ως παραδείγματα αναπαράστασης τού παρελθόντος, αποκάλυψης τής κυρίαρχης ιδεολογίας ή κριτικής θεώρησης τής άμερικανικής κοινωνίας. Από τήν «ιδεολογία τού χωνευτηρίου» στήν «ιδεολογία τής σαλάτας» (salad bowl), στίς ταινίες δηλαδή πού προβάλλουν τά προβλήματα τών διαφόρων εθνικών και πολιτισμικών ομάδων. Ίσως αυτές τίς τελευταίες μέ σημερινούς όρους θά τίς αποκαλούσαμε «πολιτικά όρθές», στήν εποχή τους όμως διακρίθηκαν για τήν εισπρακτική τους άποτυχία. Σπάνιο ήταν νά έξυμνηθεί ή άνταρσία ή ή επανάσταση, αυτό έγινε αργότερα π.χ. μέ τόν *Σπάρτακο* τού Στ. Κιούμπρικ. Θέματα πού άντλούνται από τήν αρχαιότητα ή τή Βίβλο, ταινίες πού έξυμνούν τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ουσιαστικά επιδιώκουν νά υμνήσουν τήν έπιτυχία τού άμερικανικής κοσμοθεωρίας. *Άμερικανική Αυτοκρατορία-Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*. Μήπως και ο πρόσφατος *Μέγας Άλέξανδρος*, χολυγουντιανής παραγωγής, δέν θά είναι ένα τέτοιο παράδειγμα ύπόρρητης σύγκρισης μέ τήν άμερικανική έπιθυμία για κυριαρχία;

Η έκδοση τού βιβλίου αυτού στα ελληνικά συνοδεύεται από ένα προλογικό σημείωμα τής Σώτης Τριανταφύλλου και από ένα εύρετήριο πού θά διευκολύνει τόν αναγνώστη στήν αναζήτηση τών πολυριθμων ταινιών πού χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Βέβαια ή έκδοτική έπιλογή νά γράφονται τά ονόματα τών περισσότερων δημιουργών μόνο στή γλώσσα καταγωγής τους είναι ένα πρόβλημα. Τό γνωστό πρόβλημα: πώς θά προφέρει τά ονόματα αυτά ο αναγνώστης πού δέν ξέρει άγγλικά ή γαλλικά;

Όμως τό υποδειγματικό ύφος τού Φερρό, πού διακρίνεται για τή ζωντάνια του, κάτι πού έπιτυγχάνει νά μεταφέρει ή μετάφραση, ο χειμαρρώδης λόγος και ο έξαιρετικά ενδιαφέρον τρόπος του νά διαπραγματεύεται τό υλικό του, κρατούν τόν αναγνώστη από τήν αρχή μέχρι τό τέλος σέ εγρήγορση. 'Ο Φερρό εδώ παραδίδει μαθήματα κριτικής ανάλυσης. Όπως και μαθήματα *τιθάσευσης τής εικόνας* γιατί τελικά «οι εικόνες προσφέρουν ένα είδος πληροφοριακού δυναμικού πού πρέπει νά δαμαστεί σαν νά ήταν άγριο ζώο».

Μία επανόρθωση

Ἀγαπητοί συνάδελφοι

Στό ἄρθρο μου «Μεταμοντερνισμός, Ἱστοριογραφία καί Ἀριστερά» πού δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεύχος τοῦ *Πολίτη*, στή σ. 16, τό ὄνομα τοῦ Hans Robert Jauss, ἐξελληνίστηκε ὡς Χ.Ρ. Τζάους. Τό σωστό θά ἦταν νά ἀποδοθεῖ ὡς Γιάους. Ἀλλά καί πάλι, ἔτσι, δύσκολα ταυτίζεται. Αὐτά γιά τήν διόρθωση ἐπειδή ζοῦμε σέ καιρούς παρεξηγήσεων. Θά ἤθελα ἐπίσης νά σχολιάσω ὅτι στά τελευταῖα τεύχη, τό ὄνομα τοῦ Heyden White, ἐμφανίζεται ὡς Οὐάιτ, ἢ Γουάιτ ἢ Χουάιτ. Πάλι καλά πού δέν ἐγινε καί Χαΐδεμένος Λευκός. Πάντως πιστεύω ὅτι ἐπειδή τά ὀνόματα τῶν ξένων συγγραφέων τά ταυτίζουμε ὀπτικά, ἀπό τά ξενόγλωσσα βιβλία καί ἄρθρα, καί ὄχι ἀκουστικά, ὅπως π.χ. τό ὄνομα τοῦ Μπάγκεβιτς, τοῦ Ρότσα, ἢ τοῦ Μπέκαμ, τά ὁποῖα τά ἀκοῦμε, καλό θά ἦταν νά γράφονται μέ λατινικά στοιχεῖα. Ἐκεῖνο δηλαδή πού προέχει εἶναι ἡ ἐπικοινωνία καί ἡ κατανόηση καί ὄχι ἡ συμμόρφωση μέ ἄκαμπτες ἀρχές ἐξελληνισμοῦ. Ἡ διπλή γραφή θά ἦταν μιά λύση, ἀλλά ἀμφιβάλλω γιά τή σκοπιμότητά της γιά τό καλλιεργημένο κοινό τοῦ *Πολίτη*. Μᾶλλον πολυτέλεια. Θεωρῶ ἐπίσης ὑπερβολική τή γραφή παλαιότερων πασίγνωστων καί πολιτογραφημένων ξένων ὀνομάτων, ὅπως Μάρξ, Βολταῖρος, Ἐρασμος, μέ λατινικά στοιχεῖα.

Χαιρετισμούς Ἀντώνης Λιάκος

ΜΑΡΞ Ἡ ΕΠΙ ΤΩ ΜΑΡΕΙΣΤΙΚΟΤΕΡΟΝ ΜΑΡΧ;

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ὡς ἀπάντηση στόν Ἀ. Λιάκο, τόν ὁποῖο καί εὐχαριστοῦμε γιά τήν ἐπισήμανση τοῦ λάθους, παραθέτω ἐδῶ παλιότερο κείμενό μου γιά τίς «ἄκαμπτες ἀρχές ἐξελληνισμοῦ». Ἀκριβῶς ἐπειδή προέχει ἡ ἐπικοινωνία.

Ὅταν κάποιος συνεργάτης στό κείμενό του, πού εὐγενῶς κι ἀνιδιοτελῶς παραχωρεῖ στόν *Πολίτη*, ἔχει γραμμένο ἓνα ξένο κύριο ὄνομα μέ λατινικούς χαρακτήρες –μέ τή γραφή τῆς γλώσσας τοῦ ξένου συγγραφέα, ἀγγλικά, ἰταλικά, γαλλικά, ἰσπανικά, γερμανικά κ.λπ.– ἐγώ τό ἀλλάζω καί μεταγράφω τό ξένο κύριο ὄνομα μέ ἐλληνικούς χαρακτήρες. Ἐχω τό δικαίωμα νά παρεμβαίνω μ' αὐτό τόν τρόπο στό κείμενό του (κάνοντας μάλιστα λάθος μερικές φορές, γιὰτί δέν γνωρίζω πῶς προφέρεται τό ξένο κύριο ὄνομα, ὥστε νά τό μεταγράψω σωστά);

Νομίζω ὅτι ἔχω ὄχι μόνο τό δικαίωμα νά τό κάνω ἀλλά καί ἐπαγγελματική ὑποχρέωση. Θά ἐξηγηθῶ γιὰτί. Ἐκ προοιμίου ὅμως λέγω ὅτι ἔχω ἄδικο διότι ἐρχομαι σέ ἀντίθεση –δέν εἶμαι ὁ μόνος, ἔχουν κι ἄλλοι αὐτή τή συνήθεια– πρός μιά εὐρύτατα διαδεδομένη νεοελληνική συνήθεια. Μιά συνήθεια πού ἔχει γίνει σχεδόν κανόνας, ἰδιαίτερα στούς ἀκαδημαϊκούς-πανεπιστημιακούς κύκλους. Εἶναι ἀδύνατο σχεδόν νά βρεῖς στά κείμενα τῶν πανεπιστημιακῶν ξένο κύριο ὄνομα γραμμένο μέ ἐλληνικούς χαρακτήρες. Ἀφοῦ, λοιπόν, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά τόσο γενικευμένη χρήση,

σημαίνει ότι έχει δημιουργηθεί σιωπηρά ένας ὀρθογραφικός κανόνας τόν ὁποῖο ἐγώ παραβιάζω διεκδικώντας τόν τίτλο τοῦ ιδιότροπου. Ἐπιπλέον δέ καί τοῦ λογοκριτῆ καθ' ὅσον ἐπεμβαίνω στά κείμενα τῶν ἄλων καί τά ἀλλάζω κατά τό δοκοῦν.

Πιστεύω παρά ταῦτα, ὅτι ὄχι μόνο ἔχω τό δικαίωμα σ' αὐτή τήν ἐπέμβαση ἀλλ' ὅτι εἶμαι ὑποχρεωμένος νά τό κάνω, διότι εἶμαι ὑποχρεωμένος νά διορθώνω τά ὀρθογραφικά λάξη, ὅσο τό μπορῶ καί ξέρω. Διότι σέ ἑλληνικά κείμενα, οἱ ἐκφραζόμενοι γραπτῶς στήν ἑλληνική γλώσσα-γραφή, χρησιμοποιοῦμε τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, τά ἑλληνικά γράμματα. Δέν γνωρίζω κάποια ἑλληνική γραμματική πού νά εἰσάγει ἐξαίρεση στόν κανόνα αὐτό. Ἄλλωστε ὁ κανόνας αὐτός τηρεῖται, σχεδόν χωρίς σημαντικές ἐξαίρεσεις, στίς ἀκόλουθες μαζικότητες πρακτικές.



Πρῶτον στά σχολικά ἐγχειρίδια ὄλων τῶν τάξεων τοῦ σχολείου. Ἐκεῖ θά δεῖ κανεῖς π.χ. τά ὀνόματα τῶν Βιλαμόβιτς, Κόντ, Ντάρβιν, Χοετζόλερν, Λίνκολν καί ἑκατοντάδες ἄλλα, γραμμένα μέ ἑλληνικά γράμματα καί ἐντός παρενθέσεως τή γραφή τους στή γλώσσα τοῦ ἀναφερόμενου συγγραφέα ἢ ἱστορικοῦ προσώπου. Καί ὀρθῶς, ὥστε ὁ μαθητής, ὁ ὁποῖος κατά τεκμήριο δέν γνωρίζει ὄλες αὐτές τίς ξένες γλώσσες, νά μαθαίνει πῶς προφέρονται τά ξένα ὀνόματα καί συνάμα νά ἐθίζεται στόν τρόπο γραφῆς τους στή γλώσσα τῆς καταγωγῆς τους.

Ὁ ἴδιος κανόνας ἐφαρμόζεται, -ἐφαρμοζόταν ἀπό πάντα- στίς ἐφημερίδες. Χιλιάδες τά ξένα ὀνόματα στίς ἐφημερίδες. Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς τήν εἰκόνα τῆς ἐφημερίδας, τά προβλήματα πού θά συναντοῦσε ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης καί τά πρακτικά προβλήματα τῶν τυπογράφων-ἐπιμελητῶν ἄν τά κύρια ξένα ὀνόματα γράφονταν μέ λατινικούς χαρακτήρες; Οἱ ἐφημερίδες αὐτές, σέ μιά τέτοια περίπτωση, θά διαβάζονταν μόνο ἀπό μίαν ἐλίτ. Θά ἔκλειναν.

Στίς ἐφημερίδες ὥστόσο ἐνίστε ὑπάρχει μιά ἀξιοσημείωτη ἐξαίρεση. Ἐνῶ ὄλοι οἱ ξένοι καλλιτέχνες καί τά ἔργα τους γράφονται μέ ἑλληνικά γράμματα, κατ' ἐξαίρεση οἱ μουσικοί τῆς ρόκ, πόπ κ.λπ. μουσικῆς, τά μουσικά συγκροτήματα καί τά ἔργα τους, τραγούδια δίσκοι κ.λπ. γράφονται στά ἀγγλικά (ἢ συντριπτική τους πλειοψηφία εἶναι ἀγγλοσαξωνικῆς προέλευσης). Στά δέ εἰδικευμένα περιοδικά τῆς ὀνομαζόμενης νεανικῆς κουλτούρας, τά ξένα ὀνόματα ὄχι μόνο δέν μεταγράφονται μέ ἑλληνικά γράμματα, ἀλλά στά σχετικά κείμενα παρεμβάλλονται ὀλόκληρες φράσεις καί ἢ σχετική ὀρολογία στά ἐγγλέζικα. Ἐνδιαμέσως ὑπάρχουν καί κάποια ἑλληνικούλια. Ἄν δέν ξέρεις ἐγγλέζικα εἶναι ἀδύνατο νά διαβάσεις αὐτά τά κείμενα.

Χωρίς ἐξαίρεσεις εἶναι ἐπίσης ἢ μετάφραση τῆς ξένης πεζογραφίας. Τά ὀνόματα τῶν ἡρώων στά μυθιστορήματα εἶναι μεταγραμμένα στά ἑλληνικά. Δέν

ὑπάρχουν Pascal, Georges, Lise, Gustav κ.λπ. ἀλλά Πασκάλ, Ζώρζ, Λίζ, Γκουσταβ. Καί στήν μεταφρασμένη ποίηση τό ἴδιο, ὅταν, σπανίως, μέσα στά ποιήματα ὑπάρχουν κύρια ὀνόματα. Τό παράδοξο εἶναι ὅτι σέ δοκίμια ἢ θεωρητικά ἔργα, μεταφρασμένα στά ἑλληνικά ἢ γραμμένα ἀπό Ἕλληνες, ὅταν ἀναφέρονται ὀνόματα τῶν προσώπων τῶν μυθιστορημάτων ἐπανέρχεται ἢ ξένη γραφή. Τό ἔργο ἑλληνογράμματο, ὁ λόγος περί τοῦ ἔργου γαλλίζει, γερμανίζει, ἀγγλίζει κ.λπ. Γιατί; Δέν βρέθηκε κανεῖς νά τό ἐξηγήσει.



Ἄπο κεῖ καί πέρα ἀρχίζουν οἱ ἀντιφάσεις. Αὐτός ὁ «κανόνας» τῆς ξενογράμματος γραφῆς τῶν ξένων κυρίων ὀνομάτων δέν σέβεται τόν ἑαυτό του, διότι δέν μπορεῖ νά τόν σεβαστεῖ. Ἔτσι, ὅταν σέ ἕνα κείμενο ὑπάρχουν ὀνόματα σλάβικα (ρωσικά, σερβικά κ.λπ.), πού γράφονται μέ τό κυριλλικό ἀλφάβητο, τά ἑλληνικά γράμματα ἀποδεικνύονται πολύ κατάλληλα γιά ν' ἀποδώσουν τή σαβική προφορά. Ὁ Λένιν ἢ ὁ Ντοστογιέφσκι ἐξελληνίζονται ἐνῶ ὁ διπλανός τους, στήν ἴδια ἀράδα τοῦ κειμένου, Μάρξ φαντάζει μαρξιστικότερος ὅταν γράφεται Marx καί ὁ Μπαλζάκ γαλλικότερος ὅταν γράφεται Balzac. Ἐνίστε, ὁ Ντοστογιέφσκι ἢ ἄλλοι ἐξ Ἀνατολῶν, μιά καί δέν μποροῦν οἱ συγγραφεῖς μας νά τόν γράψουν μέ κυριλλικά καί ἀπαγορεύεται νά τόν γράψουν ἑλληνικά, διότι θά ἔξεπεφε σέ συγγραφέα τρίτης διαλογῆς, τοῦ φορᾶνε λατινογράμματο κουστοῦμι: Dostoiievski. Καί ὁ Λένιν γίνεται πότε Γάλλος Lénine καί πότε Ἀγγλοσάξων Lenin.

Αὐτά μέ τούς «συνεπείς», πού τουλάχιστον στό κείμενό τους κρατοῦν ἴδια στάση γιά ὄλους. Ξαφνικά ὄμως, στήν ἴδια ἀράδα μάλιστα, ἐνῶ διαβάσεις Pascal, Fénelon, Spinoza, Miguel de Unamuno αἰφνιδίως σοῦ πετᾶνε ἕναν Ντεκάρτ πού παρακάτω μεταμορφώνεται σέ Καρτέσιο γιά νά ξαναενδυθεῖ στό ἐπόμενο κεφάλαιο τό γαλλικό ἐνδυμα τοῦ Descartes. Κι ἐνῶ ὁ Δάντης ἐναλλάσσεται, στό ἴδιο κείμενο, μέ τόν Dante, ὁ Πετράρχης εἶναι πάντοτε ἑλληνοπρεπής, ἐνῶ μέ τόν Φρόνυτ γίνεται χαμός. Πάντως στά βαθιά ψυχαναλυτικά ἄδυνα γράφεται πάντοτε Freud.

Τό ἴδιο ἀπαγορευτικό μέ τά κυριλλικά σηκώνουν τά κινεζικά, τά ἀραβικά, τά ἰαπωνικά, τά ἑβραϊκά. Τά μάκιντος βέβαια ἔχουν τίς σχετικές γραμματοσειρές. Ποιός μπορεῖ ὄμως νά γνωρίζει τί θά τοῦ βγάλουν τά ἀπανατολίτικα ἰδεογράμματα ἢ αὐτή ἢ ἀνάποδη ἀραβική γραφή; Ἐδῶ ἢ ἐκλατινίζονται τούς Κινέζους, τούς Ἀραβες, τούς Ἑβραίους ἢ συμβιδάζονται μέ τό ἑλληνικό ἀλφάβητο. Τριτοκοσμικοί εἶναι αὐτοί, τά ἑλληνικά καί πολύ τούς πάει.

Ἄπειρα τά παραδείγματα δέν ἔχει παρά νά ρίξει κανεῖς μιά ματιά σέ ἐπιστημονικές μελέτες, διατριβές, περιοδικά ἢ νά ξεφυλλίσει μερικά βιβλία στόν πάγκο ὁποιοῦδήποτε βιβλιοπωλείου. Βέβαια ὑπάρχουν μερικοί ἐκδότες, λίγοι, πού ἔχουν τή συνήθεια, ὅπως ἐγώ, νά

παρεμβαίνουν και νά διορθώνουν αυτές τις άνορθο-γραφίες.



Έκτός από την όρθογραφική άκαταστασία, την εικόνα γραπτού πού μοιάζει με φραγκοχιώτικα, αυτή ή γραφή τών ξένων όνομάτων δέν μάς μαθαίνει νά προφέρουμε τά ξένα όνόματα. Ή μάς τό μαθαίνει λάθος. Δέν ξέρουμε όλοι άγγλικά (πού συνήθως γράφουν καουτσούκ και προφέρουν αυτοκίνητο), γαλλικά, γερμανικά, δέν ξέρουμε πάντα νά τονίζουμε σωστά τό ξένο όνομα. Ή έλληνική γραφή θά μάς βοηθοΰσε. Πώς προφέρεται ό γάλλος κοινωνιολόγος Dukheim; Όποιος δέν ξέρει γαλλικά θά τόν πεί Ντυρκχέιμ ή Ντυρκχάιμ κατά τό γερμανικό. Άλλά δέν υπάρχει συγγραφείας τής *Αυτοκτονίας* μ' αυτό τό όνομα. Ποιός νά 'ναι τάχα αυτός ό Borges; Οί πάντες ώστόσο θά έχουν άκουστά τόν Μπόρχες. Καί ποιός νά 'ναι τάχα αυτός ό Άλτούσερ; Κάποτε έξελλήνιζαν τά ξένα όνόματα. Ό Σαίξπηρ ήταν Σαικεσπήρος, ό Βίλχερ ήταν Γουλιέλμος κ.λπ. Άπ' αυτή τήν μανία του 19ου αιώνα ξεφύγαμε, καίτοι μάς έμειναν μερικά οικεία όνόματα, ό Λαμαρτίνος, ό Γαλιλαίος, ό Βολταίρος, ό Ροβεσπιέρος, πού τώρα δέν υπάρχει κανείς λόγος νά τόν γράφουμε Robespierre, δέν θά κόψει περισσότερα κεφάλια έτσι γραμμένος. Κι αν ό Έγγελος είναι όριακός ή διαλεκτική του δέν γίνεται διαλεκτικότερη όταν ό φιλόσοφος γράφεται Hegel.



Πρίν χρόνια, στά πρώτα τεύχη του *Πολίτη*, σερόνομουν κι εγώ σ' αυτή τήν άκαταστασία του συρμού. Ό άξέχαστος Παΰλος Ζάνας, ό δεινός μεταφραστής του Προύστ, μου έξήγησε μιά φορά ότι δέν υπάρχει κανείς λόγος νά γράφουμε έτσι. Τό έλληνικό άλφάβητο, με τά είκοσιτέσσερα γράμματά του, τής διφθόγγου του και τά συμπλέγματα του είναι σέ θέση ν' αποδώσει θαυμάσια τήν ανθρώπινη φωνή. Κι αν δέν μπορεί νά «πει» τά γαλλικά ένρινα και τά ρώσικα ύγρά σύμφωνα, δέν πειράζει πολύ όλες οι γραφές έχουν τέτοιες «άναπηρίες». Άπλως, έλεγε ό Ζάνας, αν ένα κύριο όνομα δέν είναι συνηθισμένο, τήν πρώτη φορά πού τό συναντάμε σέ ένα κείμενο νά βάζουμε έντός παρενθέσεως τή γραφή τής γλώσσας καταγωγής του συγγραφέα. Καί βέβαια στίς βιβλιογραφικές ύποσημειώσεις τό ξένο όνομα νά γράφεται με τή γραφή τής γλώσσας του γιατί έτσι θά τό δροΰμε στή βιβλιοθήκη. Πράγματα απλά και σοφά.

Έχω κουβεντιάσει άπειρες φορές τό ζήτημα αυτό. Δέν θυμάμαι κανείς νά προέταξε ένα ένάντιο έπιχείρημα πού νά στέκει. Καί βάζω στοίχημα τό άλογο μου αν κάποιος πού συνηθίζει νά γράφει Proust κι όχι Προύστ μπορεί νά φέρει ένα λογικό έπιχείρημα. Πολ-

λοί μου έλεγαν «εγώ έτσι τό γράφω». Δηλαδή προέτασσαν ένα μη έπιχείρημα, πράγμα πού μου έδινε και μένα τή βεβαιότητα ότι είχα δίκιο νά ακολουθώ τήν όρθογραφία τής έλληνογράμματης γραφής τών ξένων κύριων όνομάτων.

Ένας μόνο, όταν εγώ του έλεγα ότι ό Μάρξ δέν γίνεται περισσότερο μαρξιστής γράφοντάς τον Marx ούτε ό Φρόντ περισσότερο φροϋδιστής γράφοντάς τον Freud, μου είπε ότι είμαι λαϊκιστής. Κρίμα! Έθνικιστή θά έπρεπε νά με χαρακτηρίσει. Καί θά αποδεχόμουν πλήρως αυτόν τόν χαρακτηρισμό!

Δέν θέλω, ούτε μπορώ, νά αποπειραθώ τήν έξήγηση του φαινόμενου. Δέν ξέρω για ποιο λόγο όποιος σπούδασε στό Παρίσι, στό Λονδίνο, στή Χαϊδελβέργη, στή Βοστώνη όταν πάει νά δοκιμασεί στή γλώσσα του, θέλει νά επιδεικνύει τήν ευρωπαϊκή του κοιλτοΰρα. Άς πούμε, έτσι συγκαταβατικά, ότι είναι μιά κακή άκαδημαϊκή συνήθεια, όπως τό νά ξύνει κανείς τή μύτη του. Δεκτόν. Μήν πούμε όμως ότι ξύνοντας τή μύτη μας γινόμαστε πιό έπιστημονικοί, πιό κυριολεκτικοί, πιό έγκυροι, πιό σοφοί!

Η ΑΥΓΗ

ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, έγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ηφονή των κοινωνικών κινήματων.
- Η δράση της Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ για διεθνή θέματα, καθώς και παρουσίαση του διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο για το βιβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις για τα θέματα του καιρού μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.

- Γραφτείτε συνδρομητές στην *Αυγή*.
- Η *Αυγή* στο σπίτι σας, κάθε μέρα, και Κυριακή, το πρωί στις 7 με ειδικό Ταχυδρομείο. Ισχύει μόνον εντός Λεκανοπεδίου (όχι για την επαρχία).
- Για να γραφτείτε μπορείτε να απευθυνθείτε στο τμήμα Συνδρομών της εφημερίδας, Αγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgι.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €

Με τη συνδρομή σας ενισχύετε την εφημερίδα της Ανανεωτικής Αριστεράς

Κι εσύ καθ' αυγή με την ΑΥΓΗ

ΗΛΙΑΣ ΠΑΣΣΙΣΗΣ: ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ (Ή ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΗΛΙΑ)

τοῦ Ν. Ἀντωνάτου

Τό χέρι –τοῦ ζωγράφου ἢ ἐπαφῆ– στήν τέχνη τῶν χρωμάτων ἐπαφίεται. Ἀσκημένος ἀκροβάτης, μέ ἀκρίβεια ἐκτελεῖ, ὅ,τι ἡ πάσχουσα ψυχή, πού τό ὀρίζει, ἐπιτάσσει. Κι αὐτή μέ τή σειρά της πάλι, ἀπό τοῦ νοῦ ἐμπλουτίζεται τό διαλογισμό, ὑπό τήν ἐπίδλεψη βέβαια μᾶς σιωπῆς παιδευτικῆς. Περίπου μ' ἓνα τέτοιο μηχανισμό γεννιέται ἡ Τέχνη.

Ὅλοι μας κουβαλοῦμε μικρό ἢ μεγαλύτερο μερίδιο τῆς ποίησης πού μᾶς περιέχει, μετέχοντας σ' ἓνα παιχνίδι ἀτέρμονο μαζί της, περιέχοντας καί περιεχομένου, ὅπου –πλὴν ἐξαιρέσεων– τό ἓνα ὑπολείπεται τοῦ ἄλλου, πάντα, κι ὅπου ἀκόμη καί οἱ ποιητές ἀποδεικνύονται ἀνεπίδεικτοι στήν προσπάθειά τους νά περιλάβουν αὐτούσια ὅλη τήν περιοχὴ της. «Ἐξω κοιτάζω καί μέσα μου τό δέντρο μεγαλώνει», γράφει ὁ Ρίλκε σ' ἓνα του γράμμα. Τί λέει; Πῶς ἡ φύση ἔξω ἐνεργεῖ, ἀλλά μέσα μας λειτουργεῖ –ὡς ἄλλη θεία λειτουργία. Τίποτε, λοιπόν δέν ξεφεύγει ἀπό τήν τέχνη καί πρό παντός ὁ ἄνθρωπος, ἡ ζωὴ. Κι ἄς, ὅταν ἐρχεται ὁ οἰκτιστος θάνατος, χανόμεστε ὀριστικά στόν ὕπνο τό μακρὺ. Ὡς τότε ὅμως...

Γιὰ αὐτό τό ὡς τότε μίλησε μέ τά χρώματά του ὁ Ἡλίας, τό λίγο πρὶν τοῦ θανάτου. Θαρρῶ –κι ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ μιά μικρὴ παρένθεση ἐδῶ– πῶς κάθε ἄνθρωπος ἐν τέλει ξέρεῖ αὐτό πού δέν ξέρεῖ! Εἶναι αὐτό πού λέμε συνήθως μέ σημασία, ὅταν φεύγει κάποιος ἀπό κοντά μας, ἐρμηνεύοντας ἔτσι τά τελευταῖα του λόγια, πού δέν ἦταν βέβαια τά τελευταῖα του μέχρι τότε, ἢ τίς τελευταῖες του πράξεις, πού κι αὐτές δέν ἦταν οἱ στερονές του λίγο πρὶν.

Τά τοπία καί οἱ τόποι εἶναι μέσα μας, μᾶς κατοικοῦν κι ὁ σύγχρονος ζωγράφος, δέν βρίσκεται πλέον στήν ὑπαιθρο μέ τήν παλέτα του, ἀλλά στό ἀτελιέ κλεισμένος, ψάχνοντας μέσα του χρώματα καί ἀποχρώσεις, ἀναμιγνύοντας φωτισμούς, σκοτάδια καί

σκιές, μέ αἶμα, λέμφη καί σάρκες. Τόσο πού φοβᾶσαι, ἂν κάποια στιγμή μπροστά σου βῆξει ἡ φτερονοστεῖ, μήπως σέ πιτσιλίσει μέ σταγονίδια ἀπό τά ἐσωτερικά του χρώματα. Αὐτό ὁ Πασσίσης θαρρῶ πῶς μᾶς τό δίνει μέ τρόπο μοναδικό στόν πίνακα πού ἐπιγράφει «ἄνευ θέματος» στή σελίδα 144 τοῦ βιβλίου, πού παρουσιάζουμε σήμερα, ὅπου ἓνας πίνακας περιλαμβάνει ἓνα πίνακα, πού περιλαμβάνει ἓναν ἄλλο πίνακα κι αὐτός ἓναν ἄλλο, τόν ἴδιο συνεχῶς. Ἐδῶ θέμα τοῦ πίνακα εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πίνακας –ὁ ἄνευ θέματος– τί εἰρωνεία! Δέν εἶναι ἄδειος, ἀλλ' εἶναι ἀπλά ἐσωτερικός, ἡ ἐσωτερικότητα πού ἐπιζητεῖ ὄχι τήν ἐσωστρέφεια, ἀλλά τήν ἐκφραση καί μάλιστὰ μέ τά πιό ρεαλιστικά στοιχεῖα, πού γίνονται ἔτσι σ' αὐτή τους τήν ὑπέρβαση, ὑπερρεαλιστικά.

Τό πατατράκ τῆς μαύρης σφαιρας, πολλαπλῆς χρησεως ἢ μεταλλαγῆς, πού ἔστω κι ἔτσι, ἀντί νά πάει πρὸς τά πάνω, πού εἶναι ὁ φυσικός της προορισμός, ἡ φορὰ της, ἐκείνη πέφτει ἀντίθετα στό ἔδαφος χωρὶς νά σκάσει ἡ ἴδια, ἀλλά ἐμεῖς, εἶναι τό μεγαλειῶδες «εὐρημα» τοῦ Ἡλία, ὅπου ἐκεῖνο τό παλαιό χαρμόσυνο τοῦ Ἀρχιμήδη «Εὐρηκα», ἀκούγεται νά φωνάζει σήμερα ἓνα τραγικὸ Εὐριπίδειο «Χάθηκα».

Στέκομαι γιὰ λίγο σ' ἐκεῖνο τόν πίνακα πού ἀπεικονίζει τό γνωστό ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας, ὅπου πάνω του ἀκριβῶς καί «ἐκτός πίνακος» κρέμεται ὡσάν δαμόκλειος σπάθη, ἓνα ρολό χαρτί υγείας (!) ἀθῶα ἢ ἀθῶο ὅσο καί τό ἴδιο τό ἄγαλμα, ἀλλά πάντοτε ἔτοιμο γιὰ τό ἔργο του... Ὁ Ἡλίας, θά δεῖτε στό ἐπόμενο φύλλο τοῦ βιβλίου, τό φωτογράφησε ἐννιά φορές ἀλλά κάθε φορά ἔχοντας δραστηριοποιήσει τό ρολό ὅλο καί πιό ἀποτελεσματικά, ἔχοντας στό τέλος σκουπίσει ὀλοκληρωτικά αὐτή τήν κολοσσιαία ἰδεολογική ψευτιά, μέ τό ἀθῶο χαρτί υγείας. Καί τήν ψευτιά γιὰ τήν ὅποια σᾶς μίλησα, θά τήν δεῖτε σέ ὅλο



τό μεγαλείο της, υπερφυσική, ξεφυλλίζοντας τό βιβλίο, νά σᾶς ἀπειλεῖ μέ τήν μορφή ενός πιστολιού made in USA. Αυτό, τό κύριο προϊόν αὐτῆς τῆς χώρας, σᾶς προσφέρεται ὅπως ἀκριβῶς τό ἐφτιαξαν οἱ κατασκευαστές του, γιά νά σκοτώσετε ἢ νά σκοτωθεῖτε! Καί σᾶς προσφέρεται ἀπό ἐκείνους τούς παλιούς Εὐρωπαίους, πού ἔχουν σθήσει ἀνεξίτηλα ἀπό τό πρόσωπό τους κάθε ἴχνος Εὐρωπαίου, γιά νά γίνουν οἱ γνωστοί Ἀμερικανοί κοσμοκράτορες.

Ἐνῶ ὁ Πασοῖσης «παίζει» μέ τό θάνατο, ἐμεῖς τόν παρακολουθοῦμε μέ κομμένη τήν ἀνάσα, ν' ἀποκαλύπτει μπροστά στά μάτια μας τήν τόση ἐρημιά μέ χρώματα –ἐργάτες, χωρῖς νά ξέρουμε ποιόν νά πιστέψουμε. Τήν πραγματικότητα ἢ τήν τέχνη; Γιατί ἂν εἶναι νά πιστέψουμε τήν τέχνη, τότε ἀξίζει γιά νά γεννηθεῖ, ὅλα αὐτά τά χαλάσματα, ὅλα αὐτά τά ἐρείπια, νά μείνουν ἐκεῖ γιά νά ζωγραφιστοῦν, σ' ὅλη τους τήν γυμνότητα, σ' ὅλο ἐν τέλει τό μεγαλείο τους, μέ μικρές-μικρές, τόσες δά πινελιές, ἐπίμονες, πού τά ξαναγεννοῦν μέσα ἀπό τή σύλληψη τοῦ ζωγράφου. Τώρα, πῶ στέρεα μέσα μας, πῶ κι ἀπ' τήν ἴδια τήν πραγματικότητα σκληρά, σχολιάζοντας τά χάλια μας. Ὅχι μέ τήν αἰσθητική τους γοητεία, οὔτε μέ τήν συναισθηματική τους ὑπακοή, ἀλλά μέ μιά νοηματική ἐκκένωση, πού ἀποβλέπει στή συνείδησή μας.

Τόν καιρό πού ὁ Ἡλίας ζωγράφιζε τό ὄπλο, πού σᾶς προανέφερα, ἡ ἀνθρωπότητα δέν εἶχε ἀκόμη νοιώσει τήν ἔσχατη ἀπειλή της, ἀπό τή μία καί μοναδική ὑπερδύναμη, «νόμιμο» χρήστη του.

Αὐτό –τό ὄπλο– μέ τή σειρά του (γιά νά ξαναπιάσουμε τό νῆμα) μᾶς πάει σ' ἐκείνες τίς σφαῖρες, τίς μαῦρες σφαῖρες, πού σᾶς μίλησα λίγο πρῖν, πού ἄλλοτε εἶναι σθημένοι ἥλιοι, ἄλλοτε φεγγάρια καμένα, μαῦρες τρύπες, βόμβες, κι ἄλλοτε –θέ μου– ὁ θάνατος ὁ ἴδιος. «Ὅπως σέ μιά παλιά ζωγραφιά πού ἀπεικονίζει ἕνα χορό θανάτου, ἐτσι ἄρπαξε ὁ θάνατος τό χέρι του ἀπό πίσω, ζωγραφίζοντας ὁ ἴδιος τήν τελευταία πινελιά, ἀνατριχιάζοντας ἀπό εὐχαρίστη-

ση», γράφει, πάλι ο Ρίλκε, στή γλύπτρια γυναίκα του Κλάρα Westhoff, από τό Παρίσι στίς 21 Ὀκτωβρίου τοῦ 1907, ἔχοντας ἐπισκεφθεῖ τήν ἔκθεση μέ ἔργα τοῦ Σεζάν, ἀπό τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία τῆς μέρα. Καί συνεχίζει: «ή σκιά του –τοῦ θανάτου– εἶχε ἀπλωθεῖ γιά λίγο στήν παλέτα καί εἶχε τόν καιρό νά διαλέξει, μέσα ἀπ' τήν ἀνοιχτή στρογγυλή σειρά τῶν χρωμάτων, ἐκείνη πού τοῦ ἄρεσε πιά πολύ – ἂν ἐρχόταν στό πινέλο, θά τό ἄρπαζε καί θά ζωγράφιζε... ἦταν κιόλας ἐκεῖ, τό ἄρπαξε καί ἔβαλε τήν πινελιά του, τή μοναδική πού μποροῦσε».

Δέν ἤξερα πόση ἀντιστοιχία κρυβόταν μέσα σ' αὐτά τά λόγια τοῦ Ρίλκε, γραμμένα ἀπό τόν Σεζάν πρῖν ἕναν αἰώνα, ὅταν ἄρχισα νά γράφω, ἐνῶ ἀκόμη ἦταν νωπή ἡ πρόταση τοῦ Ἡλία, νά εἶμαι ἕνας ἀπ' τοὺς ὁμιλητές στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου του ἐδῶ στό Μεσολόγγι. Τρέμω ἀκόμη, νοιώθοντας, σάν φυλλαράκι ἐνός δέντρου, ἀμενηνός, πού ἀπειλεῖται ἀνά πᾶσα στιγμή νά γκρεμιστεῖ στό ἔδαφος, ἀπ' τή μαγιά τοῦ ἀνέμου, τοῦ ἴδιου πού εἶναι ταυτόχρονα ἀναγκαῖος γιά νά ζοῦμε. Ἦδη τό νοιώθω νά ὑπολείπεται τοῦ δέντρου. Καί, συνεχίζω.

Στή ζωγραφική τοῦ Πασσίση, δέν θά βρεῖτε καμία «νεκρή φύση», ἀλλά νεκρώσιμα κομμάτια γῆς ἢ θάλασσας καί ἀψυχα ὑλικά φθαρμένα, καταγγελτικά ζωγραφισμένα, ὅπως τά ἀξιοποιημένα σάλτινα, ἡ ἀποξηραμένη θάλασσα, σαράβαλα, μά πρὸς παντός θά βρεῖτε ἐκείνους τοὺς κεκλιμένους αἰνιγματικούς πασσάλους (σταλίκια ἢ μπαρχάλες;) σχεδόν μπηγμένους μέσ στή μνήμη, πού μοιάζουν μέ ὀρθοστάτες τοῦ ὀρίζοντα ἢ μέ παράφερα τῆς ἐρημιάς.

Τρία εἶναι τά προσόντα πού διαθέτει ὁ ζωγράφος Ἡλίας Πασσίσης καί πού ὀφείλουμε νά τοῦ τά ἀναγνωρίσουμε μέ ὅση εὐθύτητα διαθέτουμε κι ἐμεῖς:

πρῶτον: ἡ τεράστια συνθετική του ικανότητα, πού ἐνεργεῖ ὡς δεύτερη φύση,

δεύτερον: ἡ ικανότητα ὑποβολῆς, μέσω τῆς ἐξαντλητικῆς ἀναπαράστασης ἴσης ζωγραφικῆς διάρκειας μέ τή χρονική, πού χρειάστηκαν τά πράγματα γιά νά φθαροῦν ἢ νά ἀχρηστευθοῦν,

καί τρίτον: τό μεγάλο εὖρος καί ἡ οἰκότητα τῆς θεματογραφίας του.

Θέλω ἐδῶ νά σᾶς ἐκμυστηρευτῶ, πὼς ὅσες φορές κι ἂν ἔγραψα τό κείμενο πού σᾶς διαβάζω, ἔμενα πάντα μέ τό πικρό αἶσθημα τῆς μή πληρότητας, μέχρι πού ἐξαντλήθηκα κι ἐγώ κι εἶπα, τέλος ὡς ἐδῶ! Ἀρκεῖτω λόγος.

Ὅλες οἱ ἀκατάσχετες λεπτομέρειες, πού θ' ἀνακαλύψετε στό ἔργο του, εἶναι οἱ ψηφίδες τῆς φθορᾶς τῶν πάντων, πού ἀπαιτεῖ μόνο τή σιωπή μας γιά νά μιλήσει, ὄχι γενικά κι ἀόριστα, μά μ' ἕνα εἶδος πυρετοῦ, παραληρηματος, ἀλλά –ἀλλά– χωρίς νά λέει τίποτε ἀπολύτως περιττό. Καί νά τό θαῦμα!

Τό καινούργιο πού ἔχει πιά παλιώσει, μέσα στόν πίνακα γίνεται ἀμετάπειστο παλιό, ὅπως κάποτε ἦταν προκλητικά καί ὑπεροπτικά καινούργιο. Τό

καινούργιο εἶναι προληπτικό. Καί γιά τό λόγο αὐτό, φοβάται κάθε τί πού ἐρχεται σ' ἐπαφή μαζί του, μήπως τυχόν τοῦ μεταδώσει τό μικρόβιο τῆς φθορᾶς. Τί ματαιότητα, πόση προσποίηση! Μά, ἡ φθορά εἶναι κατασταλτική. Κυνηγάει, βαιοπραγεῖ καί, τέλος, φυλακίζει τό καινούργιο, πίσω ἀπό τά δεσμά τῆς νομοτέλειας, πού διέπει κάθε τί ἐμφυχο ἢ ἀψυχο. Αὐτό, τό ἀμετάπειστο παλιό, εἶναι ὅ,τι μᾶς ἔχει ἀπομείνει, τό μερίδιο ἀπ' τή ζωή πού «φάγαμε», ἴσως σέ ἕνα «πρόγευμα» ἀνάμεσα σέ ἄχρηστα ἀπομεινάρια ἐνός δρομολογίου. Ὅμως τώρα καλοντυμένο –τό μερίδιο– μέ μνήμες, νοσταλγικό καί οἰκειό, ζεστό κι ἀπλόχερο, μά πάλι ἀμετάπειστο, σάν τήν ἀνθρώπινη μοῖρα!

Ἡ ποίηση πού ἀποπνέει, εἶναι τό στοιχεῖο πού μᾶς κάνει νά ὀνειρευόμαστε, ν' ἀποζητοῦμε τό ἀπιαστο, νά ἰπτάμεθα, ἔστω κι ἂν ξέρομε στό τέλος πὼς θά πέσουμε καταγῆς, ὅπως ἡ μαύρη σφαῖρα...

Τό βιβλίο-λεύκωμα, τελειώνει –καί τό ἐπέλεξε ὁ Ἡλίας αὐτό– μ' ἕνα στίχο ἀπό τοὺς Ὀρθοφάνη, πού χρησιμοποίησα στό κείμενό μου πού περιλαμβάνεται στό βιβλίο καί τόν θυμίζω: «ἀπτήνες ἐφημέριοι, ταλαί βροτοί, ἀνέρες εἰκελόνοι-ροῖ» γιά νά σᾶς τόν μεταφράσω, κάπως ἐλεύθερα, «χωρίς φτερά, ἐφήμεροι-περαστικοί, ἐπίμονα θνητοί καί ὀνειρώδεις».

Τέλος, ὅταν ξεφυλλίζοντας τό βιβλίο, φτάσετε στόν πίνακα πού παριστάνει ἕναν φτωχό πίνακα ὀνομάτων πολυκατοικίας –ἐκείνων πού τήν κατοικοῦν– μέ δίπλα ἀπό κάθε ὄνομα τό κουμπί τοῦ διαμερίσματός του, δέν θά βρεῖτε τό «κουμπί» τοῦ Ἡλία, οὔτε ὅμως τοὺς ὀνοίκους, ὅποιο καί ἂν πατήσετε κουμπί, γιατί τά ὀνόματα αὐτά κατοικοῦσαν μέσα του, εἶναι τά ὀνόματα τῶν φίλων του, πού ναί μὲν δέν κατοικοῦν ἐκεῖ, ἀλλά παρίστανται σέ ἕνα προσκλητήριο γιά δύσκολες στιγμές, στιγμές στυγνές. Αὐτό τό προσκλητήριο φίλων, διαβάστε το σάν ἕνα ποίημα, σάν μία τραγική ἐπίκληση στήν ἀβάσταχτη κάποτε μοναξιά τῆς μεγαλούπολης. Καί θέλω νά μέ πιστέψετε πὼς ὅλο αὐτό τό πλῆθος τῶν κατοίκων τῆς, στά μάτια ἐνός ζωγράφου ἢ ἐνός ποιητῆ, δέν εἶναι παρά ἕνα ἀπέραντο νεκροταφεῖο ἀπό ζωντανές μοναχικότητες.

Κλείνοντας, θέλω νά σᾶς εὐχαριστήσω, πού μᾶς ἀκούσατε καί τοὺς δύο, ἐμένα νά σᾶς μιλῶ μέσ' ἀπ' τοὺς πίνακες τοῦ Ἡλία, καί τόν Ἡλία πού σᾶς μίλησε μέσα ἀπό τά λόγια τά δικά μου.

